Роман Висоцький

СПОГАДИ ДИВІЗІЙНИКА

Роман ВИСОЦЬКИЙ

СПОГАДИ ДИВІЗІЙНИКА

Чікаго-1994

Жовківська друкарня видавництва Отців Василіян "Місіонер".
292310, м. Жовква Львівської обл.,
вул. Василіянська, 8.

Зам 699

Tomas Bucoy Rey

Присвячую цю книжку
моїй дорогій Мамі,
що своїми сльозами
і молитвами вимолила
у Бога мій поворот на волю.

Від автора

Спомини, які тут описані, я пережив особисто. Більшість із них сумні, жорстокі, бо таким було тоді моє життя, але вже під кінець моїх спогадів знайшлися сторінки з добрим, щасливим просвітленням. Це сталося тому, що раптом щастя перехилилося в мою сторону.

При цьому, можливо, я не описав усіх моментів моєї одіссеї, може, деякі образи стерлися в пам'яті. При цьому, я переконаний, що кращі письменницькі здібності були б дали кращі результати, але тепер я задоволений тим, що написав.

Від перших днів, хоч я сам не знав, чи переживу той полон-голодомор, я постановив про все те написати і навіть почав провадити щоденник на малих кусках паперу з мішків від цементу, та НКВД-исти не дали. Вони періодично робили обшук і все відбирали. А без записок неможливо запам'ятати дати, назви місцевостей, прізвища людей, тому за час майже шестирічного перебування в полоні багато дечого призабулося.

Сьогодні я маю найбільше особисте задоволення не тільки тому, що пережив і видержав це жахіття большевицького полону, але що не заломився, а то й перехитрив і прослизнув крізь пальці НКВД-истів і остаточно оформив мої спогади у книжку.

При цьому мав деяке щастя. Приїхавши з Рочестеру до Чікаго, зустрівся я зі старшим від себе станиславівським земляком Орестом Городиським, також активним учасником другої світової війни. В розмовах ми ділилися своїми спогадами та переживаннями. Довідавшись, що я думаю писати свої спогади, він давав мені вказівки і поради. Коли темп мого писання сповільнювався, у зустрічах з ним я діставав заохочування до дальшого писання, бо, як казав він: час втікає, а спогадів колишніх вояків Дивізії взагалі майже немає.

Для пересічної людини, такої як я, написати книжку спогадів є великим досягненням, але завдяки заохочуванню п. Городиського, я таки завершив мій плян-бажання представити ці страшні переживання вояка Дивізії в большевицькому полоні, хоч таких, як я, було багато.

За моральну поміч, підтримку й заохочування до писання цих спогадів, почуваюся до милого обов'язку зложити п. Орестові Городиському щиру подяку!

Роман ВИСОЦЬКИЙ.

В житті кожної людини є якась подія, що дана особа її добре запам'ятає. Для декого - це подорож довкола світу, для другого - це успіхи в праці, або успішне закінчення вищої школи докторатом.

Для мене такою подією було зголошення в ряди нашої новоствореної Дивізії Галичина. Дата: 17.7.1943 р. в місті Станиславові. Якраз у цей час я закінчив гімназію, а перегляд лікарський відбувався навесні в часі між усною і письменною матурою.

Тут хочу коротенько пригадати, що помимо того, що Дивізія Галичина називалася добровільною, вона дійсно такою не була. А не була добровільною з тої причини, що в цей час, коли творено Дивізію, німці покликали на примусову працю до Німеччини ті самі річники, що побирали до війська. Тільки українці, які були працездатні, але бажали вступити в ряди Дивізії, котра власне тоді формувалася, були звільнені від обов'язку виїзду на працю до Райху.

Вже в 1943 р. німецькі армії на всіх фронтах були у відвороті, і ми, молоді українці, що йшли до Дивізії, знали, що совєтські навали не стримаємо. Тому, може, декому насувається питання: чому властиво наш найкращий елемент, наша молодь, з таким сильним переконанням ішла до тої новоствореної військової одиниці?

Перш за все пригадаймо собі 1938 рік - Закарпатська Україна. Нам стало ясно, що навіть мала горстка людей може досягнути багато, якщо тільки в них є досить свідомості, патріотизму і знання воєнного ремесла.

Справді і на Карпатській Україні нам теж не вдалося вибороти України, але багато молодих галичан перейшло границю на Закарпаття, щоб там взяти активну участь у боротьбі за відновлення Української Держави. Тоді я, тільки 15-літній хлопець, починав думати і розуміти, що довкруги мене діється. Вістки, що ми їх діставали через радіо, не все були підбадьорюючі, але нас це не лякало.

Вкінці кампанія Карпато-українська сумно закінчилася, але ми рівночасно прозріли, переконалися, що знання орудувати зброєю може стати дуже корисним. Ми були певні, що Дивізія нам це знання може дати.

Тепер була нагода. Мені особисто військо завжди імпонувало. Те, що я буду в чужому однострої, мене зовсім не відлякувало. Я взяв собі це як обов'язок, тим більше, що мій батько був вояком УГА.

Поляки нас до війська не брали, думали, що це небезпечно давати військовий вишкіл віковічному ворогові. За моїх молодих літ навіть Пласт був недозволений.

Хочу зазначити, що місто Станиславів із околицею в 1943 р. не тільки схвалювало створення Дивізії, але й відповідно до того поставилося. Тоді наша восьма кляса, з дуже малими вийнятками, по матурі стала до мобілізації. Це я добре пам'ятаю, бо сам був перекладачем у відбірковій комісії при одному зі старшин-лікарів, що остаточно оглядали і вирішували категорію кожного новобранця.

Дивізія Галичина, помимо величезних втрат між нашими хлопцями, як рівно ж терпінь і переживань їхніх рідних у зв'язку з поразкою

під Бродами, - була корисною. Вона не виборола нам України, але ми від неї цього не могли сподіватися. Ми знали про це перед виїздом на фронт, а тепер, коли історія написала нам чорне на білому, які були сили совєтські на фронті, стало і критикам ясно, чому сталось так, а не інакше.

Під Бродами, де большевики вжили таких, всякого роду, великих сил, могла утриматися тільки якнайкраще озброєна військова одиниця, загартована в боях. Німцям було добре відомо, що большевики концентрують великі сили в околицях Бродів, тому призначити Дивізію на цей відтинок було чистим мордуванням. Ми не тільки зазнали поразки, але ми зазнали ганебної поразки. Броди - це український Pearl Harbor.

Я був в артилерійському полку. Цілу брідську кампанію бачив і пережив (на власній шкірі), але ще й сьогодні тяжко мені повірити, що в наші гармати були запряжені коні! Ще сьогодні мені тяжко повірити, що замість радія, наш зв'язок послуговувався перестарілими телефонами. Навіть по незначній ворожій перестрілці треба нам було шукати і знаходити сполоханих коней. За цей час совєтські бомбовики мали поле для бомбардування.

Поминувши всі воєнні невигоди, терпіння і трагедії, наша Дивізія була навіть корисною й тому, що наявність її уможливлює нам продовжувати історію наших збройних змагань!

Вересень 1939 року.

Я і моя сестра Маруся стоїмо біля паркану, заглядаємо через штахети на вулицю Зосина Воля. Наліво і направо, як тільки далеко око може засягнути, бачимо валку авт, автобусів, вантажних машин і мотоциклів. Цивільні і військові люди, діти, немовлята. Авта деякі чистенькі, але є теж і багато брудних, заболочених. Часто чується розпачливі слова: "Заплачу все, тільки дай мені бензини!". Для декотрих валка авт посувається заповільно, вони хотіли б їхати скорше. Видно, що усі стривожені, передусім жінки. Деякі навіть плачуть, виходять з авт дуже елегантно одягнені. Виглядає, що купують або міняють за біжутерію поживу у тих, що приглядаються тому походові на південь, до Румунії. Котрим забракло палива або води, їхні авта відтягають набік, щоб другі могли проїхати. Пасажири таких авт стараються знайти місце в автобусах або других особових автах, де ще є місце. Плач, крик, часом і сварки чується щораз частіше. Поденервування зростає, видно, що всі щораз більше спішать, а чим більше їм спішно, тим поволіше посувається колона втікачів. Часто ця валка людей в розпуці зовсім затримується навіть на довший час. Ніхто не знає, чому і як ще довго прийдеться їм чекати. Але тут вже багато часу не залишилось. Може, ще тільки кільканадцять годин, а може, ще тільки кілька, того ніхто не знає...

17.9.1939. По радіо передають, що Червона Армія переступила східні границі Польщі і визволяє селян і робітників від польських панів.

Через цей же паркан, але в сторону вул. Білінського, по другій стороні вулиці знаходилися касарні 11 PAL (Pulk Artyleryji Lekkej). Ще військова частина вповні не залишила касарні, а вже грабіжники почали свою працю. Навіть високі, залізні і спичасті штахети не відлякували їх. Як тільки військо виїхало, мужчини, жінки, молодші і старші, хто тільки щасливо зумів дістатися через той залізний високий паркан на другу сторону, розбивав магазини, вказував дорогу другим, що вже тепер сотнями переправлялися через паркан. Я певний, що тоді там було багато цивільних, що працювали в касарнях. Вони точно знали, де що є. Незабаром майдан цього полку був вкритий всякого роду знаряддям, харчами та іншим товаром. Розбиті скрині, драбини, лопати, навіть запах кольонської води розносився по цілій околиці. Люди грабували все, що тільки бачили. Скомпліковане воно було тим, що залізної брами ніхто не зумів відчинити, а з повними руками награбованого майна ніяк не можна було перелізти через паркан. Якщо перекинеш через паркан, то хтось інший вхопить і з готовим втече. В такому випадку матері приводили зі собою дітей і наказували їм чекати, після здобичу перекидали дітям, а вже вони несли її домів. Хтось приставив до паркану драбину, і в той спосіб полегшував собі перелаз, але й тут справа не була проста, бо всі, що грабували, ставали в чергу до драбини, а це сповільнювало цілу акцію. Нетерпеливі таки перелазили паркан, багато губили, другі хапали погублені речі і втікали. Починалися лайки, а то й криваві бійки на кулаки. Всі учасники були дуже поденервовані, бо ніхто не знав, як довго вдасться їм грабити. Думали, що ось-ось прийде будь-яка новостворена влада - поліція або міліція, і покладе всьому кінець, а може буде і стрілянина. При такому грабежі не одна суконка чи спідничка, або навіть мужеські штани порвалися на тих штахетах.

Ми з Марусею дивилися на те видовище і тільки зиркали одне на другого. Я хотів теж взяти участь, спробувати, але моя сестра, старша від мене, сказала, що то дуже небезпечно і тато, напевно, буде сварити.

Мене дуже цікавило знати, що є в білих картонах, що лежали майже всюди на подвір'ю в касарнях і на вулиці. Я, оглянувшись довкруги, взяв один такий неушкоджений картон, навіть не ніс його до хати, тільки надворі розпакував, скуштував, а була це дуже смачна кава. Кістки прасовані, чоколядовові краски, дещо більші від кістки цукру. Це був мелений й палений ячмінь, змішаний з цукром. Мені так добре вони смакували, що я взяв цілий картон до хати і їв їх замість цукерків. Така то була для мене пам'ятка по "жеч-посполітей польскей".

Ми обоє з Марусею знову стоїмо біля паркану, де оглядали декілька днів тому втечу польських панів по Зосиній Волі, але тепер вперше маємо нагоду приглянутися совєтській потузі. Тяжкі танки типу Т-34, з великою червоною звіздою, переїздили по тій вулиці. Станиславів зайняли совєти. Страх нас обох охопив. Люди, що були на вулицях, стояли і дивилися зі здивуванням і непевністю. Були й такі, що раділи, але їх було дуже мало. Всі були стривожені. Нараз

така валка танків задержалась і ребята-танкісти повилазили з машин, щоб поговорити з населенням. Ми з сестрою прислухувалися до таких розмов. Найчастіше питалися люди, чи в Совєтському Союзі люди не голодують. Їхня відповідь для нас була все та сама: "Хлєба хва-тіт!".

Назагал всі люди були стривожені. Не мали довір'я до нового окупанта. Червоноармійці якнайкраще висловлювалися про Сталіна і Красну Армію. Я особисто тоді не міг зрозуміти, чому вони аж так хвалять ту свою армію. Що тут було такого красного? Щойно пізніше я довідався, що красний по російськи - це червоний, і не має нічого спільного з красою.

Сумні поверталися ми домів, до нашого помешкання по вул. Білінського 17. Не було ніякої розмови між нами, але я спостеріг сльози на лиці сестри. Коли я спитав, чому вона плаче, відповіла, що передчуває, що тепер, по приході Червоної Армії, не буде мати змоги зустрінутися зі своїм нареченим, що тепер студіював архітектуру в Загребі, Югославія.

Життя під совєтською окупацією починало повертатися до нормального, але дійсно нормальним для нас воно вже не було ніколи. Населення стояло в довгих чергах за харчами, як хліб, мука, товщ, мило та інше.

Моя гімназія стала "десятилєткою". Нам дали нового директора. В моїй клясі було двоє молодих учнів зі сходу: українка Весоловська, гарна, дуже весела, і Бєлов, що говорив дуже добре по-українськи і російськи, і тому ми не знали, хто він є. Був незвичайно здібний в математиці.

Батько мій залишився в Народній Торговлі, але теж мав над собою начальника. Сестра працювала в банку, мама господарила вдома.

Почалися масові арешти українців. В'язниця по вул. Білінського була переповнена. При тій же вулиці мешкали і ми. В дійсності мур нашої камениці стикався з мурами в'язниці. В тих самих будинках містився суд.

Як тільки совєти почали спроваджувати свій персонал, тобто адміністрацію, урядників, то до нашого помешкання, хочеш-не-хочеш, було приділено дві жінки, що працювали в НКВД в сусідньому будинку. З них старша називалася Марія Лотиш, молодшої імени і прізвища не пам'ятаю, ким вони були і що робили в НКВД, - ніхто з нас не знав. Обі вони були українки і добре володіли мовою. По їхній загальній поведінці можна було сказати, що старша - Марія Лотиш, мала більш відповідальне становище. Вони поводилися дуже коректно, ніколи ні одним словом не згадували про свою працю, а ми про це й не питали. Господарили по цілому помешканні, з чого моя мама була дуже незадоволена. Їх улюбленою стравою були блінчики, і вони вміли дуже швидко їх приготовляти.

Для моєї мами найбільш неприємна несподіванка щойно приготовлялася. Нам незабаром призначено на помешкання одну військову родину: лейтенант Міша Конєв і його жінка Ліза. Обоє молоді

люди, росіяни, чемні, з Краснодару на Кавказі. Ліза вже приїхала до нас вагітною і, по кращому познайомленні з моєю мамою, висловила бажання охрестити дитину в церкві, але відразу підкреслила, що хотіла б це зробити без відома її чоловіка Міші.

Тепер щойно почалася господарка в нашому помешканні. Спокою не було ні вдень, ні вночі, бо часом наші дві енкаведистки працювали ночами. Як народилася дитина Лізи, то про спання взагалі не було мови. Вона, молода й недосвідчена мама, про все питалася нас.

Нас четверо - мої батьки, сестра і я, - ми всі мучилися. Про будь-яку вигоду годі було говорити. Наше помешкання складалося з трьох кімнат, лазнички й кухні. Все те стало замале, невигідне й затісне для трьох господинь і разом вісім осіб з малою дитиною. В додатку почав нас відвідувати урядник з банку, де працювала моя сестра, Володя Іваніхін. Він відвідував нас дуже часто, а його відвідини полягали на читанні газет "Правди" та "Известий". Він сідав на крісло за столом і читав, майже нічого не говорив, хіба що хтось із нас починав розмову. Він умів по-українськи, але калічив. Послуговувався більше російською мовою.

Так то виглядало наше життя по вул. Білінського 17. Ми навіть не могли послухати радія, боялися одне до другого говорити, бо в одній кімнаті НКВД, в другій "рабоче-крестянска красная армия". От, і маєш рай на землі!

У в'язниці всі вікна, що виходили на вул. Білінського, позабивано дошками, щоб не дозволити рідним порозуміватися з ув'язненими. Перед в'язницею стояли конвоїри НКВД з наїженими багнетами, і кожний, хто йшов хідником, діставав від них не дуже то чемні інструкції послуговуватися хідником по противній стороні вулиці. - НКВД - це скорочення назви установи: Народний Комісаріят Внутренних Дєл. Одним словом - найбільш суворий, з необмеженою владою, поліційний орган в Совєтському Союзі.

Одного дня ми дістали урядове повідомлення з НКВД, що за 48 годин маємо залишити наше помешкання по вул. Білінського 17. В цей час знайти будь-яке помешкання було нелегко. Військовики-окупанти зі своїми родинами позаймали все, що ще було вільне.

Німецька верхівка вже тоді плянувала агресію на Совєтський Союз. Тому, що в Станиславові була досить численна німецька колонія, то щоб не наражувати життя німців на випадок війни, німецький уряд зажадав репатріяції всіх німців, що знаходилися тепер на територіях, окупованих Совєтським Союзом.

Діяла тут переселенча комісія, і в дуже короткому часі німці-цивілісти залишили місто Станиславів. Всі вони були добре обзнайомлені з самим містом, бо багато з них були його уродженцями. Вони мали особистих знайомих і приятелів серед населення, чи то були українці, поляки, чи навіть жиди. В короткім майбутнім такий збіг обставин став німцям дуже в пригоді. З тої також причини багато помешкань, а то й гарних однородинних домиків було вивільнено. Якраз у той час НКВД нам приказало звільнити мешкання по вул. Білінського. Ми оглядали помешкання по вул. Трауґутта, власне

в колишній німецькій колонії, думали, що пощастить нам спровадитися саме в ту дільницю. Але видно, що в совєтських архівах наше назвисько було в кінці їх списків, бо нашу просьбу не узгляднено.

Остаточно батьки знайшли досить скромне помешкання поза містом по вул. Переїздова 5. Звідти вже дещо дальше було батькові до праці, сестрі до банку і мені до гімназії. Щонайменше, тут не було видно ні енкаведистів, ні військових армійців. Тут не бачили ми автомашин-грузовиків, що ними енкаведисти привозили людей до в'язниці. Ми не були такі стривожені, як на вул. Білінського. В новому помешканні ми могли свобідно поговорити, висловити свою думку, послухати радія.

Два роки совєтського панування в Галичині були для всіх мешканців дуже тяжкі. Кожний мусів годинами стояти в черзі за хлібом та іншими необхідними товарами, такими, як сіль, масло, молоко. Все те можна було купити на "паску", але за ціну золота. Обіцянка червоноармійців, що нібито би "хлєба хватіт", показалася облудою й брехнею.

Жінок бувших польських старшин несподівано одної ночі вивезено. Зі собою вони могли взяти тільки те, що змогли нести в обох руках. Далеко пізніше виявилось, що вони опинились аж на Колимі.

Ми теж були стривожені і думали, що котрої-небудь ночі почуємо стукіт у двері і нас також повезуть, де вже в той час повезли багато невинних людей. Але це, на щастя, якось не сталося. Нас большевики не чіпали.

Наша молодь, як мужчини, так і жінки, що були політично заанґажовані, почали переховуватися, а декотрі йщли через "зелену границю". Навіть наші близькі знайомі, що побоювалися ув'язнення, можливого вивозу на Сибір чи навіть розстрілу, рішилися залишити хочби тимчасово Галичину. Большевики переслідували священиків, замикали церкви, а предмет релігії в школі зовсім не існував. Всіх українців адвокатів і суддів було арештовано.

Недалеко нашого нового помешкання на вул. Переїздовій довкруги були відкриті поля. Близько переходила залізнична лінія. Звідти ми часто могли бачити транспорти в'язнів.

В половині травня 1941 р. спостеріг я щораз частіші транспорти з військовим спорядженням. Вправді все було прикрите брезентом, та все ж таки по зовнішній формі можна було пізнати, що везуть переважно танки і гармати. Траплялося, що такий транспорт мусів задержатися, а тому, що це було близько нашого нового помешкання, я після науки в школі йшов оглядати ті залізні потвори. Ніколи я таких танків не бачив, бо Польща їх не мала. Щось мене до них притягало, і хоч вони були добре хоронені, я завжди старався підійти до них якнайближче. Конвоїри з напрямленими в мене штиками відганяли мене геть, але я все знайшов нову нагоду, бо число подібних транспортів щоденно збільшувалося!

Ширилися сплетні, що буде війна. Хоча війна приносить страхіття і смерть, здається, ніхто собі більше в той час війни не бажав, як

ми, українці. Ми надіялися, що зміна державного уряду (який він не був би) буде нашою одинокою розв'язкою. Ми сподівалися, що закінчаться ув'язнення, вивози і мордування наших людей, котрі на ділі не були ніякою загрозою для уряду ні польського, ні совєтського.

Ось так дня 22 червня 1941 р. "сплетня" про війну здійснилася. Того дня раненько німецьке летунство збомбардувало летовища і військові споруди, амуніційні склади в усіх більших містах на схід від Сяну, із засягом аж по Київ. Так почалася німецько-совєтська війна.

Справді ми на хвилі піднеслися й наші сподівання були дуже високі, одначе нам ще багато прийшлося потерпіти. Всемогуче НКВД працювало невпинно день і ніч. Щойно тепер почалися виловлювання людей по вулицях міста. Кожний втікав, де хто міг, щоб схоронитися й видержати до приходу німців. Німецький фронт просувався на схід дуже скоро.

Одного дня появився в нашій хаті Іваніхін, урядник, що працював з моєю сестрою, і приніс для кожного в нашій родині "пропуск" на виїзд на схід, щоб не попасти в руки фашистів-німців. Ми були заскочені, - ніхто не сподівався аж такої великодушности від них, і спершу не знали що робити, як нам вийти з тої ситуації. Але сумнівів тут не було, бо ми не хотіли втікати з большевиками на схід. Рішили, як довго можемо, жити нормальним життям: я до школи, а батько до праці. Сестру й маму ми вислали на тимчасовий побут до знайомих панства Костракевичів, що мешкали подальше від Станиславова, на Вовчинці. Костракевичі - це поляки, які мали власну крамницю з делікатесами (він виробляв свої власні вина). В 1939 р. большевики відібрали від нього все його майно, і він з жінкою та її сестрою і сином перенісся на село, до Вовчинця. Тому, що Вовчинець розташований досить далеко від міста і що це спокійна закутина, ми з татом були певні, що тут ніхто мами, ні сестри не віднайде.

Налети німецького летунства повторялися дедалі частіше, були більш інтенсивні, що давало нам до зрозуміння, що фронт наближається. Ми не могли дочекатися дня визволення від большевиків.

В дійсності, до Станиславова наближались два фронти: зі заходу німецька армія, а з півдня, через Карпати, наближались мадяри. Тому що мадярський фронт був ближче Станиславова, вони були перші, що вступили до міста. Большевики без більших боїв залишили місто. Але не залишили його без наслідків.

Вістка рознеслася дуже швидко: в тюрмі й довколишніх забудованнях по вул. Білінського знайдено багато помордованих наших українців.

Сестра і мама повернулись на наше помешкання, і так по двотижневому переховуванні наша родина з'єдналась. Я з сестрою пішли поглянути до тюрми. Пригадую собі, що я був стривожений, бо ще заки ввійшов у підвал, де були поскладані трупи, я чув крики і плач жінок і мамів, що тут прийшли розпізнавати своїх рідних. Вже здалека було чути сморід розкладених тіл. Без хусточки було неможливо дихати в підвалі. Надворі був ясний, сонячний день, а як увійшов у майже темний, бо тільки слабо освічений підвал, спочатку

нічого не бачив, око мусіло привикнути до темноти. За короткий час я почав прозрівати. Це, що я побачив, були змасакровані, тортуровані, декотрі тільки пострілені в голову молоді мужчини. Цього, що я там побачив, я не зумів би точніше описати, бо для цього потрібні надлюдські здібності, так як потрібні вони і для тих, щоб у такий жорстокий спосіб вимордувати невинних людей. Два ряди трупів поскладані по правому й лівому боці попри стіну. Декотрі голови були неймовірно здеформовані, правдоподібно побиті якимсь твердим, тупим предметом. Декотрі тільки перестрілені в чоло. Одежа пірвана і пересякла кров'ю. Всі без винятку були обстрижені, дуже виголоднілі, а поскладані були другими в'язнями (може навіть і товаришами), що зосталися при житті. Таких бідолах наскладали тут приблизно біля 250, а декілька днів пізніше, в городі адвоката Литвиновича, якого НКВД вивезло, а його город і дім ужили для своїх політичних цілей, знайдено ще більше застрілених і замучених в'язнів, котрих тіла були присипані тільки малою верствою землі. Видно, що енкаведистам вже було дуже спішно.

Так-то господарили через два роки наші "брати" в Галичині.

Німецький фронт не затримався на колишній границі польсько-совєтській з 1939 р., але настирливо посувався далі на схід.

У нас, в Галичині, життя знову приходило поволі до нормального, але як довго не було миру між Совєтським Союзом і Німеччиною, війна давалася відчувати в щоденному житті. Справді в чергах ми не стояли, бо харчі та всякі інші потрібні речі були на картки.

На фронті німці мали незрівнянний успіх, і я по радіо слідкував за кожною їхньою перемогою.

Одного дня в гімназії мій товариш Богдан Кандюк приніс із собою до кляси великий, гарно виконаний, атляс Р.К.К.А. Звідки і як він його дістав, - не маю до сьогодні найменшого поняття. Я попросив Богдана, чи можу взяти цей атляс домів, щоб поглянути на нього точніше. Він згодився. Хоча предмет географії з проф. Ґавдяком мене не дуже цікавив, переглянувши атляс докладніше, я був ним захоплений. Переглядаючи його поодинокі сторінки, натрапив я на точну мапу СССР, якраз таку, за якою я вже давно шукав по книгарнях і ніде не міг її дістати. Хоч вона була досить велика, я для неї мав прекрасне місце в моїй кімнаті. На літо моєю кімнатою була веранда з багатьма вікнами, але на зиму я мусів переноситися до іншої, теплішої кімнати.

Я бився з думками, що маю зробити: чи поповнити цей злочин, чи ні? І таки диявол намовив мене до злого. Я обережно витяв жилеткою ту мапу СССР і, нічого не згадуючи Богданові, віддав йому з подякою атляс. Так поповнив я вперше хоч невеликий, але нечесний вчинок. Сподіваюсь і думаю, що Богдан простив мені цей "злочин".

Мапу причепив я на стіні на веранді, зробив багато маленьких прапорчиків: совєтських - червоних зі золотою зіркою, і таке саме число німецьких - червоних з чорною свастикою. Понакладав ті прапорчики на шпильочки і почав тягнути фронтову лінію на сході з

півночі на південь. Кожна найменша зміна на фронті була зареєстрована прапорчиками на моїй мапі.

В цей час, а був це 1942 рік, я ніколи не думав, що колись і мені прийдеться боротися в рядах німецької армії, і, може, під час моєї відсутності хтось інший вдома перебере функцію пересування фронтової лінії на мапі.

Німецький фронт посувався незвичайно скоро на схід. Армія німецька брала сотки тисяч полонених совєтських вояків. В кітлових окруженнях винищувала великі кількості воєнного матеріялу. Бомбовими налетами німецьке летунство майже зовсім винищило совєтські повітряні сили. Полонених захоплювали так багато, що не знали, що з ними робити. Вигодувати їх було неможливо, як рівно ж не було для них приміщень, ніяких лагерів-таборів. Внаслідок того сотки тисяч совєтських полонених гинуло з браку відповідної опіки.

Сьогодні німецькі урядові кола подають таку статистику з війни на сході:

"...місячні звіти Головної Команди Армії про полонених в боєвій полосі:

грудень 1941 р. - померлих, розстріляних: 89,693

січень 1942 р. - померлих, розстріляних: 87,451

лютий 1942 р. - померлих, розстріляних: 46,579

березень 1942 р. - померлих, розстріляних: 31,703

листопад 1943 р. - Звіт про ляґер Бобруйск:

"...щоб запобігти масовій втечі полонених з ляґру, стрілянина відбувалася цілу ніч, так що з ляґру III, де знаходиться 17,000 полонених, рано було вбитих 1,700 людей".

Ляґер Молодечно. Вересень 1943 р.:

"...знову трапляються випадки, що живі полонені поїдають мертвих. Щоб запобігти тому на будуче, шість таких "людоїдів" розстріляно вчора, на сьогодні є передбачених п'ять других".

Загально про винищування людей в таких великих розмірах не було майже нікому відомо, тому що все те відбувалося в безпосередній воєнній полосі, одначе незабаром німці почали подібну акцію і в запіллю. Робили ґетта для жидів, арештували й висилали до концентраційних таборів поляків і українців. Ситуація гіршала майже з дня на день. Люди "говорили" поглядами, бо кожний боявся висказати свою правдиву опінію про поведінку німців з цивільним населенням. Так як ми чекали на німців, так тепер були розчаровані ними.

В Станиславові шефом кримінальної поліції і Ґестапо був Кріґер. Він мав гарного коня, і його звичаєм було їздити верхом по хідниках міста. Ті, що його знали, дуже низько йому кланялись, але заразом мусіли сходити з хідника, щоб зробити місце шефови Ґестапо.

Але до Станиславова з німецьким військом повернулось багато молодиків-німців, тепер вже "під вусом і в уніформі. Це були ті самі хлопці, що мешкали в т. зв. німецькій колонії, і в 1939 р. їх було репатрійовано до Німеччини. Я певний, що це було зроблене пляново, бо ті хлопці дуже добре знали місто, як рівно ж мали зв'язки з населенням. Вони багато помогли адміністрації міста, якщо ходить про

жорстоку поведінку німців. Спеціяльно добре відомим був високий, щуплий підстаршина Віллі Бранд і Отто, грубенький, прізвища якого не пам'ятаю. Оба вони прислужилися у виловлюванні людей, а передусім жидів, яких відставляли на окописько, звідки вже ніхто живим не повертався. Щоб легше орудувати пістолею під час облав, мали коло себе в автах і незмінний "шнапс". За звірства ті два німці були засуджені і покарані у Відні декілька років після закінчення 2-ої світової війни.

Нікого з нашої родини німці не переслідували. Ми далі мешкали по вул. Переїздовій 5. Там, поза містом, так як за большевиків, так і тепер ми майже нічого не бачили, як відбувалися облави та публічні розстріли людей.

До Народної Торговлі, де працював мій батько, приходили теж цивільні німці, як і військові. Вони розглядалися по крамниці, часто купували дещо для себе, деколи закуплений товар висилали рідним у Німеччині. В такий спосіб мій батько запізнався з трьома німцями військовими з Охоронної поліції. Батько вмів досить добре розмовитися з ними, а вони тішилися, що знайшли нагоду на розмову з місцевим жителем. Після того вони були гістьми в крамниці майже кожного дня. Приходили вже більше задля розмови, ніж купна. Вони все з'являлися в трійку, ніколи один із них, або навіть два.

Одного дня вони запросилися відвідати нас вдома. Це, напевно, була неділя, бо в усі інші дні тижня батько працював в крамниці. Відмовити їм їх власного запрошення не було як. Вони квартирували в касарнях в бувшій "Гандлівці" при вул. Липовій і до нас, на Переїздову, це було досить далеко. Одначе вони знайшли дорогу до нас, і ми навіть не думали, що за такий короткий час нам прийдеться гостити німців-окупантів. Вони дуже хвалили варене і печене мами, а в заміну за те приносили зі собою вино у фляшках і папіроси. Їхніми папіросами найбільше тішився наш батько, а вино ми всі потрохи споживали. Всі три вони були веселі, не мали високої освіти, але поводилися завжди культурно й чемно. З їхніх розмов було видно, що військового життя вже мали забагато, вони хотіли поділитися думками з кимсь зовсім іншим, почути враження зовсім чужих, не військових людей. Ніколи не критикували поведінки чи системи німецького уряду, чи головного командування. Видно було, що зі своєї німецької політики вони не дуже вдоволені. Найбільш балакучий, можна сказати "командант" тої трійки, був Фріц Фирстель, з малої місцевости Фойхт, коло Нірнбергу. Дещо спокійніший, не дуже говірливий, був Альбін Ремлінґ, і третій, досить навіть веселий, низенький і кругленький, як барилка, Юліас Кеммер. Два останні походили з міста Вірцбург. Тому, що всі вони досягали сороківки, їх на фронт ще не покликали, а вони дуже не спішилися йти, бо бути в канцелярії краще, ніж у фронтовій лінії. Я дуже багато й уважно прислухувався їхнім розмовам і, завдяки тим німцям, моє знання німецької мови покращало.

До серпня 1942 р. німецькі війська досягнули великих успіхів. Під Сталінградом зустріли сильніший совєтський спротив і фронт задер-

жався. Німці концентрували свій наступ на три сильно укріплені стратеґічні пункти: "Тракторний завод", "Красний Октябрь" і "Барикади". Совєтський спротив був завзятий. Зі Сталінградом і з близькою зимою цілий східній фронт - від Ленінґраду до Сталінґраду, а відтак на південь на Кавказ, до ріки Терек, остаточно став, задержався.

Генерал Паулюс зі своєю шостою армією звели п'ять битв. Почалися вони 5-го жовтня 1942 р. і тривали три тижні. Німці майже досягнули берегів ріки Волги, одначе дальше піти їм не вдалося. Справді німці ще якийсь час втримували фронт під Сталінґрадом, але після совєтської офензиви большевикам вдалось окружити німецькі війська і взяти в полон недобитки армій, які брали участь у боротьбі за це місто. Це був зворотний пункт у війні. Почався німецький відступ. Доля, яку зазнавали дотепер совєтські армії, повернулася в сторону німців.

З відступом німців на фронті, почався й відступ моїх прапорчиків на мапі. Я був дуже здивований, що за рік часу мої прапорчики відступали майже з такою самою скорістю, як колись посувались вперед.

Ми питалися наших трьох "мушкетерів" (так називали ми тоді наших знайомих німців), яке їх пояснення такої воєнної ситуації. Відповідь була, що "війну виграємо, бо маємо "Wunderwaffe", якої ми ще не ужили". Але не хотіли нам сказати, що це за "Wunderwaffe". Можливо, що ще тоді вони й самі не знали. Згодом стало відомим, що це були ракети, якими німці старалися знищити Англію, чого їм теж не вдалося зробити.

Почали ширитися вістки про творення української Дивізії. Помимо того, що ситуація була під кожним оглядом несприятлива, вістка про творення Дивізії багатьом подобалася. Важко було погодити одне з другим: з одної сторони, арештують і вивозять до концентраційних таборів усіх наших політично заанґажованих людей, навіть розстрілюють, вивозять на працю до Райху, а з другої сторони, заохочують нас вступати до Дивізії.

В цей же сам час англійські та американські літаки добре засипали німецькі промислові центри бомбами. Виринало питання: котра смерть краща - піти до Дивізії і згинути на фронті, чи бути засипаним живцем під тоннами розбитих мурів під час примусової праці в Німеччині?

1943 рік - це рік творення Дивізії. Наш директор гімназії, Осип Левицький, колишній сотник УГА, дуже заохочував матуристів ставати в ряди Дивізії.

Ціла кампанія творення Дивізії почалася весною 1943 р., коли після поразки під Сталінґрадом німці зрозуміли, що їм власними силами війни проти СССР не виграти і потрібно творити допоміжні військові одиниці з-поміж народів Сходу. Правда, це зрозуміння включити народи поневолені большевиками, прийшло у німців доволі пізновато.

В Станиславові кружляли вістки про творення української військової формації, а вже 19 квітня 1943 р. голова Українського Окружного

Комітету, проф. Микола Лепкий на сходинах колишніх українських старшин подав до відома, що на конференції у Львові шеф уряду дистрикту Галичина, д-р Отто Бауер, заявив, що Гітлер погодився на створення Дивізії в силі 25,000 до 50,000 людей. У Львові вже створена Військова Управа під проводом д-ра Володимира Кубійовича.

Десять днів пізніше, тобто 29 квітня, в Станиславові відбулася в Окружному Старостві нарада. Присутні з українців були: інж. Гринів, представники УОК і духовенство. З німців промовляв окружний староста, д-р Альбрехт, опісля Сірк.

Видно, що справа Дивізії для німців була дуже спішна, бо вже 6-го травня прибув до Станиславова полк. Альфред Бізанц ще з одним старшиною-німцем, що мав очолювати поборову комісію. Полковник Бізанц - це колишній старшина УГА. Він заявив, що 11-го травня хотів би розпочати набір.

В неділю, 9-го травня, в театрі ім. І. Франка відбулася маніфестація з нагоди творення Дивізії. Промовляли д-р Альбрехт, о. В. Микитюк та інж. І. Попович. Маніфестація закінчилася великим походом по вулицях Станиславова.

Після святкового прощання у Львові 18.7.1943. Від'їзд до міста Брно на Чехії.

На світлині: зліва направо (перший ряд зверху) Мельникович Юрій, Сливоцький Стефан, Кіселик, Пушкар Олег, Манорик Стефан, Ганкевич, Бородайкевич, другий ряд Курдидик Ярослав, Паньків Ярослав, Ясінський Богдан, Рудичів Богдан, Гаврилів Ігор, Марусин Василь, Микитин Богдан, Оглюк Микола.

Праця поборової комісії в Станиславові почалася 15 червня в будинку пожежної сторожі, а по закінченні, в неділю 11-го липня, відбулося свято Дивізії. Присутнім був губернатор Отто Вехтер, вітав його проф. Микола Лепкий. Відправляв Службу Божу єпископ Іван Лятишевський. По Службі Божій сформувався похід, в якому взяло участь майже все українське громадянство: українські комбатанти, добровольці до Дивізії, "Бавдінст", шкільна молодь. Опісля, як перестав падати дощ, до походу долучилися жінки й молоді дівчата в народних строях. Похід задержався на площі біля пошти, де були виголошені промови. Промовляв губернатор Вехтер, інж. М. Хронов'ят, полк. Бізанц. Найкраще говорив о. Володимир Микитюк, - катехит нашої гімназії.

Перші покликання прийшли 13 липня. Здається, що й моє прізвище було між ними, бо 17 липня 1943 р. я і частина моїх шкільних товаришів, в товарових вагонах від'їхали до Львова, - наша перша "подорож" у вир другої світової війни. Попрощав нас Станиславів, родина, шкільні товариші, комбатанти. Вітали нас німецькі підстаршини, інструктори, капралі. Багато було вражінь, і всі вони залишилися глибоко в моїй пам'яті.

Я залишав Маму, Тата і сестру Марусю, залишав Галичину в тім переконанні, що роблю щось корисного для нашої української справи. Я рівно ж був переконаний, що німці, як і большевики, не є по нашій стороні. Німці погодилися на створення Дивізії, бо їм потрібний був кожний молодий, здоровий мужчина, а не тому, щоб помогти нам мати вільну Україну!

Залишав я всіх і все і йшов до Дивізії, бо це було моїм обов'язком. При поборовій комісії старшина-лікар, німець, при котрому я був перекладачем, спитав мене в останній день перегляду, чи я дійсно хочу піти у фронтову службу, бо ще тепер, сказав він, все те можна змінити або й зовсім мене відкинути з військової служби. Пригадую собі, як сьогодні, що коли я стояв перед ним і почув ті слова "відкинути від військової служби", я почервонів і гарячі поти мене обляли: як він посмів щось подібного сказати? Я йому відповів, що якщо я здоровий і надаюся, я хочу йти! Тоді лікар-німець подав мені руку й сильно стиснув її.

Ішов я до Дивізії й тому, щоб ще більше роззлостити тих поляків, що ходили як напівотруєні й шептали: "Цо тутай сєн дзєє", як бачили ті маніфестації-святкування, оголошення, промови, сходини, зібрання, що відбувалися у зв'язку з творенням Дивізії. Не могли вони зрозуміти, як може бути посадником міста українець. Ішов я теж тому до Дивізії, щоб навчитися орудувати зброєю. Вкінці, йшов я і тому, що мій батько брав участь у визвольних змаганнях і я хотів піти його слідами.

При від'їзді, на двірці, моя мама дуже плакала і тоді мені сказала, що передчуває, що наша чвірка вже ніколи разом не зійдеться. І вона не помилилась. Це був останній раз, що я бачив свою маму. На прощання дістав я від неї посвячений медалик на шию, куферок повний їжі, і вже раніше мама сплела для мене з овечої вовни гар-

ний тепленький светер. Той светер я теж взяв. Мама була дуже проти того, щоб я йшов до війська. На її бажання ми в місяці червні пішли до "фамілійної" знимки. Я ще сьогодні її маю.

Мій батько часто оповідав мені про свої пригоди, транспорти і поїздки в війську, але це зовсім було не до порівняння з тим "подорожуванням", яке я розпочав власне з датою 17.7.1943 р.

Зі сльозами в очах пращав я своїх рідних, як поїзд поволеньки почав рушати. Трошки було маркітно, але я тепер тим не журився. Кожний слідуючий день принесе щось нового, зміна в житті добра, якщо людина молода й здорова.

Далеко не прийшлось нам їхати, бо тільки до Львова. В нашому транспорті їхав теж в товарному вагоні німець Сірк зі станиславівської управи.

Хоча німецьке військо нанесло багато нещастя й терпінь в цілій Европі і при кінці війни всі їх ненавиділи, але одне їм треба признати, що зовнішним виглядом вони робили все добре враження Їхні гарні уніформи, бездоганно чисті, добре на них виглядали, чи це був старшина, чи рядовик, як вони самі висловлювалися, були "цакіґ". Тоді ми, молоді хлопці, це бачили і нам це імпонувало. Як показалось опісля на вишколі, багато з нас (але, на жаль, не всі) під тим оглядом їм дорівнювали.

У Львові переспали ми в касарнях, а наступного дня, 18 липня, всі взяли участь у Службі Божій. Опісля похід, такі промови, як у Станиславові, і дефіляда. Пополудні від'їзд до місця призначення. Наш вагон до Чехії, до міста Брна (Brno).

Майже всі, що їхали в мойому вагоні, були товариші з моєї кляси в гімназії або добрі знайомі зі Станиславова. Між шкільними товаришами були: Юрко Мельникович, Олег Пушкар, Богдан Ясінський, Ярко Паньків, "Дусько" Ігор Гаврилів, Ярослав Курдидик, Микола Оглюк, Ганкевич, Микитин Богдан.

На двірці у Львові, коротко перед від'їздом, я перейшовся, щоб поглянути на цілий, вже сформований, транспорт від його початку до кінця. Спереду були особові вагони, але перевага була товарових. На кожному з вагонів були вирисовані крейдою різні написи, але тільки один із них добре задержався в моїй пам'яті. На особовому вагоні великими буквами було видруковано: ЛЬВІВ - ВІННИЦЯ - КИЇВ - ВІЛЬНА УКРАЇНА! Я станув коло того вагону і подумав, що той, хто виписав ті короткі слова, був до пересади оптиміст. На мою думку, це було, як поляки казали, "marzenia scientej glowy" (мрії святої голови).

В дійсності, від часу заломання фронту і поразки під Сталінградом 2 лютого 1943 р., німецька армія на цілому східному фронті швидко відступала. Вже в серпні того ж року большевики приготовляли велику офензиву, щоб досягнути Дніпра, і в жовтні свою ціль осягли. Гітлер, в розпуці здержати фронт, обіцяв кожному німецькому воякові, який не перейде Дніпра на західній його беріг, "залізний хрест" першого ступня.

В дорозі наш транспорт не задержувався часто, ані довго, бо вже тоді німці придержувалися клича: Alle Raeder muessen rollen fuer den Sieg! (всі колеса мусять крутитися для перемоги).

Але помимо дуже скрутної військової ситуації на всіх фронтах, ми, вояки майбутньої української військової одиниці, були доброї думки, може, ще й тому, що були в товаристві шкільних друзів. В остаточному разі й загибати буде легше, бо нас учили все і всюди, що "в єдності сила народу".

До валізки з їжею ніхто ще навіть не заглядав. Ми співали, жартували, ані не думали, який гіркий військовий вишкіл перед нами. Душевне зворушення було велике, не дозволяло взяти що-небудь в рот. Хоч ми відбули цю і багато інших "подорожей" в майбутньому в товарових вагонах, я тоді не думав, що вони будуть моїм транспортним середником аж до 1950 року.

Ось таким способом, ще в цивільних убраннях, кожний з "куферком" в руках, ми виладувалися в гарній, дещо гористій околиці і почали недовгий марш, ще не військовим рівним кроком, до касарень на т. зв. "Kuhberg" (коров'яча гора). Комплекс касарень був досить великий, хоч опущений. З тої Коров'ячої гори ми мали частинний вид на гарне місто Брно. Проходячи через головні ворота, ми спостерегли німецького вартового, котрий, побачивши нас, цивілів, нагло змінив міну зі службової на легку усмішку.

Того самого дня під вечір нам призначили мешкальні бараки. Ми, дещо змучені, порядно помилися і під кінець дня у великій залі, де містилася кухня і кантина, з'їли нашу першу військову вечерю. Опісля повернулися до бараків і з приємністю кинулися на поверхові нари.

На другий день рано ми зірвалися зі сну на переразливий звук свистка U.v.D. (Unterofficier von Dienst), якби поражені електричним струмом. За його вказівками вибігли до умивальки (розуміється, теплої води не було), милися, кому потрібно було - голилися, і вже убрані скоренько вибігли перед барак, уклалися трійками до їдальні на снідання. Відтак U.v.D. заявив, що після снідання відбудеться лікарський перегляд і фасовання всього військового виряду, крім будь-якої зброї.

Тим разом лікарські оглядини були дуже точні і тривали довго. Головний лікар незвичайно детально бадав і ставив багато різних питань. Думаю, що він вже тоді оприділював нас на роди зброї, що сталося щойно по рекрутському вишколі пізно в місяці жовтні. Кожний з нас по оглядинах ішов до фризієра, щоб віддати йому гарну фризуру, а опісля вибирав і примірював уніформу і всі інші потрібні речі.

Я особисто був дуже здивований, коли побачив, що наші шкіряні пояси і черевики не були чорної краски, як я звичайно бачив у всіх німецьких вояків, і що на черевиках блискуча, гладка сторона була не назовні, а внутрі черевика. Того самого дня, пізніше на "штубі", німецькі інструктори давали нам вказівки, як вбиратися і держати все довкруги себе в порядку, відповідно з приписом: коли дозволе-

но і заборонено вбирати плащ, як його складати і скручувати, а опісля прикріплювати ремінцями до торністра, як убирати полеву "фуражку", як шнурувати черевики і вбирати камаші.

Слідуючого дня нам вказано, де можна пофарбувати зовнішню сторону пояса і черевиків на чорну краску. Як показалося, коло одного з бараків стояла бочка з дуже рідкою чорною речовиною. Там ми почорнили наші пояси і черевики.

Наступного вечора в кімнаті ми мали гутірку з німецьким підстаршиною. Переважно ми питалися його про все, що нам було цікаве. Але теж і він хотів дещо про нас знати. Питався, які школи ми покінчили, хто і звідки ми. На загал, це був інформативний вечір.

Так закінчився наш другий день у війську, перший в уніформі.

Слідуючі дні проминали підозріло спокійно. Рано ми діставали снідання, добрий обід вполудне, ввечорі фасували хліб і масло, або маргарину, і до того кава. В кантині можна було купити пиво. Ми часто ще перед "Zapfenstreich" сходилися там при пиві на "балак".

Зовсім бездільно ми тут не сиділи. Нас навчали, як машерувати в колоні, придержувати відповідний відступ одна трійка від другої, не ставати свому попередникові на п'яти, як віддавати почесть: простягати праву руку перед себе на височину очей. Поволі запізнавалися з крісом.

У вільний час, а тоді на "Kuhberg"-у ми мали його доволі, ми співали, розмовляли на різні теми, а найбільше цікавило нас майбутнє. Чому нас так делікатно трактують? Та хіба то не є рекрутський вишкіл?

Але по однотижневому побуті в Брні всі наші сумніви розвіялися. Нам приказали спакувати наші приватні цивільні речі і вислати їх домів, а невдовзі опісля прийшов приказ відносно нас.

Кожний з жалем пращався з "Kuhberg"-ом, бо знав, що такі дні вже не вернуться, ну, і такого доброго пива, як чеське, теж не буде!

Місцевість, в котрій ми відбули правдивий рекрутський вишкіл, заки роз'їхалися до підстаршинських шкіл пізніше восені, називалася Гайделяґер. В дійсності, Гайделяґер це був тільки величезний майдан, призначений виключно для військового вишколу піхоти. Різноманітний, але переважно рівнинний, пісковий, частично залісненний шпильковими деревами, терен добре надавався до цього, щоб нам показати "де раки зимують".

І дійсно, в Гайделяґрі німці дали нам доброї школи. Тут в один і той сам час мало змогу вишколюватися багато соток новобранців.

По кількох днях побуту на нашому новому таборі для навчання воєнного ремесла ми зорієнтувалися, що табір збудований власне з ціллю масового військового вишколу. В дійсності, вже як ми тут прибули, вільних мешкальних бараків не було. Не дуже вони були нові, будовані з дерева, всі кімнати на долині. Поверхових, ні мурованих будинків не було. Зате було багато поодиноких стрільниць і площ до вправ.

З Гайделяґру до поблизького міста Дембіци (Польща) вела бита дорога. В поближжі був теж малий концентраційний табір, де пере-

бували головно поляки, (не політичний). На далеку віддаль довкруги Гайделяґру цивільне населення було виселене. Ті, що залишилися, це були поляки-мазури.

"Truppenuebungsplatz" Гайделяґер поділявся на п'ять великих "рінґів". В цьому таборі "рінґ" називалася бетонова дорога овальної форми, не зовсім кругла. Довкруги такого "рінґу" були побудовані мешкальні бараки для рекрутів, як теж адміністративний барак, "ревір" (шпиталь в малому масштабі), кухня, магазин зброї, одягів. Декотрі будинки виселених родин залишилися в комплексі Гайделяґру, і ми користувались ними під час нашого рекрутського вишколу. Тут ми перебували від кінця липня до кінця жовтня 1943 р. Це три місяці тяжкого, але заразом основного вишколу. Літо було сухе й гаряче. Згори нас пражило сонце, здолини припікав жаркий, гострий пісок.

Тому, що ми з Берну приїхали вже умундуровані і в повному виряді, як теж і по лікарських оглядинах, нас із рештою інших добровольців поділено на сотні, чоти, рої, призначено нам кімнати, які ми називали з німецької мови "штубами". Під час рекрутського вишколу ми мали німецьких "Gruppenfuehrer-ів (роєвих) для групи по десять люда, Zugsfuehrer-ів (чотових) для однієї чоти, яка складалася з чотирьох груп. І вкінці - чотири чоти (Zug) на одну компанію - сотню. Сотнею провадив Kompaniefuerhrer - німець. Окрім цього, кожна сотня мала свого бунчужного (Mutter der Kompanie), або в скороченні "шпіс".

Шефом компанії був німець, старшина, називався Вавжик, польського походження, бо часом, як відвідував нашу сотню на вправах, а був невдоволений вислідами нашої науки, тоді лаяв по-польськи. Навіть німці-інструктори боялись його. Він з'являвся несподівано верхи, а його коник і упряж були до пересади чистенькі. Вавжик був бездоганно вбраний, обголений, він завжди виглядав, якби щойно вийшов з ванни і фризієра. Наші симпатії були рівні. Він, виглядало, не любив нас, українців, а ми теж не були ним захоплені.

Спочатку, на вишколі, німці на перший плян ставили дисципліну, послух і підпорядкування нових рекрутів. Часом було їм тяжко це осягнути, але, на загал, мали добрі успіхи. Нашим Ausbilder-ом був німець, підстаршина, називався Коннерман. Він, так як всі інші інструктори, цілими днями, а часом теж і вночі, бігав зі своєю громадою мужви і, як тільки голосно міг, викрикував: "гін лєґен, ауф, марш, марш".

Вишкіл проходив добре, починали з нас бути вояки на німецький зразок.

Майже щотижня приїздили до нас з дому наші рідні з повними валізами провіянтів, бо, якщо маю бути щирим, то я на касарняному прохарчуванні в Гайделяґрі був голодний. Їдження було недостатно.

Вістки, що нам привозили з Галичини наші рідні і знайомі, зовсім не були добрі. Німці взагалі не скривалися з тим, що безпощадно винищують український підпільний рух. Це була власне початкова стадія росту УПА.

Наслухавшись таких прикрих вісток, той мундир, що ми в нім так добре виглядали й так його обережно і дбайливо вбирали, поволі ставав нам невигідним, ми почали відчувати відразу до всього, що німецьке.

Ситуація на фронтах дуже погіршала. В серпні 1943 р. рідні з Галичини привезли вістку про висадку аліянтів в Італії. Совєтсько-німецький фронт вже над Дніпром, близько Дніпропетрівська! Наші приватні розмови з Ausbilder-ами ставали щораз більше холодні. Хоча й від початку наші українські інтереси були зовсім інші від німецьких, то тепер прогалина між нами і ними ще більше поглиблювалась! Німці не хотіли зрозуміти, що ми не пішли до Дивізії, щоб їм помагати будувати "Нову Европу". Я певний, що вже тоді наші німецькі ausbilder-и у своїх розмовах висловлювалися, що вишколюють собі ворога, а не союзника!!!

Під враженням такого розчарування, (бо ми теж не думали, що справа українсько-німецька набере такого напряму), наш рекрутський вишкіл в Гайделяґрі добігав до кінця. Ще заки ми виїхали, нашого німця, інструктора Коннермана покликано на фронт. Ми з ним співчували, бо тоді ми думали, що не дуже мусить бути приємно їхати в невідоме... Ми здавали собі з того справу, що такий час прийде і для нас. Ніхто про це не хотів думати, бо, може, це ще далеко. Вістка про виїзд на фронт Коннермана дуже змінила. Він посумнів, мало з ким говорив, багато роздумував на самоті.

Родини наших хлопців, як і мій батько та сестра, далі приїздили до Дембіци, а звідтіля манджали з повними валізками до Гайделяґру. Це вже був місяць жовтень, погода ще була гарна, сухо, тепло. Приємно було стрінутися з рідними. Якось легше ставало на душі. Між шпильковими деревами в ліску була нагода щиро й одверто поговорити, взаємно собою натішитись.

Під час тих останніх відвідин мій батько покликав мене набік і ми в двійку мали коротеньку розмову. З дуже поважною міною, батько розповів мені точно, яка поважна є ситуація, і сказав: "Якщо обставини зовсім погіршають, Романе, орієнтуйся на Відень. Ми також будемо старатися там схоронитись, якщо нам пощастить". Тих кілька батькових слів дали мені багато до надуми, і коли ми того дня прощались, я знав, що відтепер я є сам один, незалежно від того, в яку ситуацію попаду.

Для нас, молодих рекрутів, військова служба все мала якісь несподіванки. Часом вони були дуже прикрі, деколи, але не часто приємні. Одною такою приємною несподіванкою був наш виїзд з Гайделяґру на свято обжинок до Станиславова і Ходорова. З різних сотень вибрано групу 21 чоловік, і дня 9 жовтня 1943 р. вперше дивізійники виїхали "на показ" поза границі Гайделяґру. Пишу "на показ" тому що, на мою думку,німці вислали нас з ціллю заохотити молодь далі вступати до Дивізії, бо багато було ще таких, що сумнівались, що мають зі собою робити. Наша поява в тих двох містах мала дати хлопцям той останній поштовх перебороти всі сумніви. Ми самі, як рівно ж німці, що їхали з нами, теж хотіли, щоб наша "парада" якнайкраще вдалася.

Знимка до військової книжки 20.8.43.

Домашні ласощі смачніші за касарняну пайку.

В Станиславові, в день Обжинок 9-го жовтня, погода не була гарна. Справді дощ не падав, але було понуро й захмарено.

Від залізничного двірця до будинку бувшого воєвідства, а тепер Kreishauptmannschaft Stanislau, де відбулася дефіляда, не було зовсім далеко, але вістка, що ми є в місті, мусіла перебігти з блискавичною швидкістю, бо по вулицях на правому і лівому хіднику, у вікнах будинків і на бальконах появилися людські постаті. Декотрі помахували до нас з привітом, декотрі тільки гляділи. Наші серця сильно билися... Реакція була дуже сильна, але нам цього тепер не можна було показати. Найважнішим для нас тепер було зробити якнайкраще враження. Кожний машерував рівненько, випрямлений і стрункий, старався виконувати команду, щоб усе вийшло і звучало, як один. Ніхто з нас тоді не мав ніякої зброї. Звернені до вулиці лицем, ми створили кордон перед будинком воєвідства, і перед нами і німецькими урядниками міста відбувся перемарш селян з околиці, а опісля здача континґенту зерна.

Прикро було мені дивитися на тих наших бідних "ґаздів", що "добровільно" мусіли здавати те, на що так тяжко цілий рік працювали. Мені було спеціяльно добре відомо, як бідували декотрі наші селяни. Останніх декілька років, за окупації большевиків і німців, приїздив я під час вакацій до Рогатина, а звідти на село, до Жовчова. Там мені доводилося бачити, як бідують наші селяни. Не один з них ще перед жнивами йшов у поле, щоб назбирати вже доспілого колосся пшениці, щоб на жорнах змолоти муку на хліб. Тепер вони їхали на возах, виповнених мішками пшениці. Мушу сказати, що усмішки на їх устах я не бачив.

Так заглиблений в думках, я відчув, що до мене хтось із цивілістів добирається. І я мав рацію. Спочатку не впало мені й на думку, але це таки була моя сестра. Відразу сповістила мені, що дала знати родичам, хоча ще тепер з нею їх не було. Зможемо всі побачити щойно пополудні, як буде нагода. На жаль, обставини склалися так, що я з родичами зовсім не бачився. Мій батько, дуже сумлінний "службіст", не був би залишив "Народної Торговлі" ні на одну хвилину. Мама на нашу "візиту" не була приготована, і для неї це була далека дорога.

Знову ми після "церемонії" здачі континґенту маршовою колоною перейшли через місто на велику площу колишнього полку легкої артилерії на Білінського і Зосиній Волі. Тут вже все було готове продовжувати обжинкові святкування. Німецькі й українські достойники з своїми жінками сиділи на високо збудованій трибуні. Ми, подібно як перед будинком воєвідства, створили ряд перед трибуною, лицем звернені до учасників маніфестації. Знову почалися промови ті самі, що ми їх передше чули, тільки тим разом до них була включена обіцянка, що й український народ, через створення Дивізії, буде брати участь у творенні "Нової Европи".

Тим разом на трибуні, поруч німецького орла і свастики, був і наш дивізійний "левик". Я слухав тих промов, але про зовсім щось інше думав. Під час тих обжинкових святкувань місто Станиславів виглядало мені зовсім інакше, чуже. На вулицях видно було мало людей. Молоді майже зовсім не було. Вулиці опустошіли, місто якби

3-я сотня «KAMERADSCHAFTSABEND» Гайделяґер.
Товариський вечір дня 18-го жовтня 1943 року
на збірковій площі 3-ої сотні.

На світлині: Голуб Юрій, Кушніренко Ілярій, Кіселик, Карпинець, Скоробогатий Анатоль, Шарко Мирон, Ружило Василь, Кінаш Ярослав, Вовк, Белей Віктор, Мриглод, Паньків Ярослав, Голембийовський Мирон, Висоцький Роман, Когутяк Роман, Крушельницький (Пусьо), Ясінський Богдан, Курдидик Ярослав, Гавриляк Роман, Гаврилів Ігор, Боньчук Роман, Романович Євген, Захарчук, Микитин Богдан, Мельникович Юрій, Рудичів Богдан, Марцінковський, Стадник Стефан, Костів Юрій, Головка Роман, Збудовський Мирон, Сеник, Кандюк Богдан, Оглюк Микола, Лехіцький Роман, Марусин Василь, Ганкевич та інші (прізвища невідомі).

завмирало. Новопочаті будівлі не докінчувалися, старі, призначені на знищення, ще не були зовсім усунені. Це не був Станиславів, що я його знав. Чи можлива така зміна на протязі трьох місяців? Виглядало мені, що Станиславів на щось чекає... Такі думки і пригноблююче враження переслідували мене довший час. Як залишав я Станиславів на дальшу дорогу до Ходорова, то жалував, що взагалі приїздив.

Ходорів, хоч менше місто від Станиславова, зробив багато зусиль, щоб свято Обжинок дійсно зробити святочним. І хоч тут погода була дещо гірша, довкруги бачилося вдоволені й усміхнені лиця. Промовці з більшим захопленням та енерґією зверталися до зібраних, і майже всі з них були українці. Уніформованих німців, крім нашої групи, було тут дуже мало.

Як раніше в Станиславові, так і тут, в Ходорові, було багато дівчат і жінок у прекрасних народних одягах. Їхні кольоритні вишивки були ясним промінням під цю понуру, майже дощову погоду. Життя в Ходорові виглядало зовсім інакше, ніж у Станиславові.

По розповіді моїх вражень "станислав'якам" у Гайделяґрі всі прийшли до висновку, що ситуація не добра. Це теж потверджували вістки наших рідних, що ще кілька разів перед виїздом на підстаршинський вишкіл нас відвідали в Гайделяґрі.

Наш вишкіл був суворий, але це власне зробило з нас добрих вояків. Ті, що не знали, що таке дисципліна, навчилися її тут, в Гайделяґрі, і це, без сумніву, придалося кожному з нас на майбутнє - на дальшому вишколі і на фронті. Ми запізналися ґрунтовно з будовою й орудуванням найважливішою для піхотинця зброєю. Але й тут, через необережність, мій шкільний товариш Ігор Гаврилів (Дусько) втратив два пальці в руці. Він поклав руку на дуло кріса і прикладом вдарив об землю. Кріс не був забезпечений, вистрілив. Справді це не були гострі кулі, тільки Platzpatronen (дерев'яні сліпаки), але кости двох пальців Ігоря були так розторощені, що лікар не міг їх врятувати.

Крім щоденного відпочинку по вправах і нічного сну, не було для нас ніякої розривки. Справді був поблизу т. зв. Lusthaus, попри котрий ми часто під час вправ переходили і навіть дехто з товаришів часом пізнавав свою нічну партнерку, але, на загал, такі "розривки" не були між нами практиковані, бо, як нам німці вже спочатку говорили, нашу каву, яку ми діставали ранком і ввечорі, "солодили" бромом, що не дозволяє організмові на ніякі вдоволення. Харч військовий був точно визначений. Кожний діставав відміряну пайку, а один раз у день, в полудне, - гарячий обід.

Попри це, треба сказати, для нас усіх харч не був вистарчаючим. Із шістсот грамів денної порції чорного хліба не залишалось ні кришинки.

Зі мною на кімнаті було 23-оє людей. Саме приміщення не було відповідно велике, тому наші ліжка були поверхові. Коли старшина вступив у кімнату, тоді перший, хто його спостеріг, мав обов'язок голосно крикнути команду "Achtung", і тоді кожний з нас, щоб він не робив, мав зірватися на рівні ноги і стати на струнко. Якщо це "не

грало", нас серед ночі будив службовий підстаршина і за кару ми мусіли ведрами наповнити водою кітли в кухні, щоб була кава на сніданок, і зупа на обід. Під кінець такої карної акції ніхто з нас не чув своїх рук, ні ніг, ну, й багато часу вже не залишалося до спання, бо сонце вже сходило, а о год. 5.30 треба вставати. Таку ніч, здається, запам'ятав собі кожний з нашої кімнати.

Одного дня, при ранній збірці "шпіс" запитав, хто вміє їхати ровером. Я певний, що кожний з нас умів їхати ровером, але мало хто підняв руку, (напевно, передчували, що це "засідка"). Я був між тими, що зголосилися, переконаний, що, напевно, треба буде де-небудь поїхати і щось полагодити. Чомусь "шпіс" занотував собі тільки моє прізвище в своєму нотатнику. І дійсно, ті, що не піднесли руки, були мудріші, бо в неділю, коли всі другі мали дозвілля і прогулювалися по "рінґах", я мусів чистити 6 роверів нашої сотні.

Вісті зі східнього фронту не вказували на те, що нам залишилось багато часу на науку, навпаки, здавалося, що треба буде незабаром пакувати наплечники і показати, чого ми навчились. Через рідних з Галичини ми діставали вістки, що поляки починають дуже жорстоко обходитися з українцями. Політичні й особисті розрахунки, що довгі роки чекали на нагоду вирівняння, полагоджувались тепер без ніяких скрупулів, часто ціною людського життя. В такий спосіб пропало багато наших людей без вістки, ще заки почалися дійсні воєнні дії на території Галичини.

На прощальному вечорі, т. зв. Abschiedsabend нашої сотні, наші німці-підстаршини з задоволенням вислювлювали свою опінію про нашу бездоганну поведінку. Вони дуже хвалили наш послух, а передусім оцінювали жадобу до науки.

В час вишколу траплялося, що декого карали за непідпорядкування, але про це ми не мали точніших даних. Ми ніколи не знали, кого і за що, та як, покарали. В такому многочисельному скупченні людей дуже тяжко довідатися про правду й подробиці. Знаю, що в нашій сотні нічого подібного не трапилось.

Під кінець місяця жовтня ми виїхали на підстаршинський артилерійський курс до малої місцевості на південь від міста Праги в Чехії. Чехи називали цю місцевість Пожічі, німці - Поршіц.

Того самого місяця вже багато груп виїхало з Гайделяґру на підстаршинські вишколи, розкинені майже по цілій Европі. Більшість моїх товаришів виїхала до місцевості в північно-східній Німеччині, майже над Балтійським морем в Ляуенбург; друга частина відбула піхотинську школу в прекрасних горах на швайцарсько-німецькій границі в місцевості Радольфцель. Ще одна група попала в місто Штральзунд. Дехто заблукав під границю французько-еспанську в місцевість Тарбес. Групи ті виїздили без ніякого чисельного контингенту. Були вони більші і менші.

Тому, що на такі курси вибирано хлопців з різних інших сотень, в моїй групі, призначеній на артилерійський вишкіл, майже не було моїх шкільних товаришів. Треба було собі приєднати нових друзів.

Ось так тим разом, і вперше в шинелях, ми виїхали в холодну до-

щову погоду, розуміється, знову в товарових вагонах, до містечка Пожічі на Чехах. Сам транспорт не відрізнявся нічим від всіх інших.

Терен, дуже подібний до нашого, галицького. Тільки зайці, які переганялися з нашим поїздом на полях зрубаної капусти, були багато, багато більші від наших в Галичині. Дорогою ми співали наші українські пісні, а люди, які траплялися біля залізничних торів, дивилися здивовано: уніформи німецькі, а слова пісні їм зрозумілі.

Артилерійська школа в Поршіц зовсім не робила враження вишкільного табору, як напр. Гайделяґер. Частина полігону, яка граничила з гостинцем, була відокремлена дротяною загородою з написом остороги про гостре стріляння. При дорозі була залізна фіртка і брама для автомашин. В безпосередній віддалі знаходився адміністраційний будинок: в гарному стилі збудований дім, не барак), осідок начальника школи і "шпіса". Дещо далі стояли поодинокі будинки, однородинні доми, в котрих квартирували учні школи-курсу. Кожний будинок мав кухню, кілька кімнат і все інше потрібне для комфорту. В кімнатах, відповідно до їх величини, була відповідна кількість полевих ліжок (не причі). Одна кімната містила найбільше шість ліжок. Розуміється, печі, що була в кухні, ми не вживали до варення чи печення, бо прохарчування діставали з військової кухні. Незабаром запізнались ми з містечком і там купували смачний, біленький хліб, а наш щоденний приділ - чорний комісняк - складали на печі в кухні, як цеголки в мурованій стіні.

Це був місяць листопад, і було досить холодно. Ми діставали приділ опалу, щоб огріти наші кімнати, але його було небагато і в хатках було зимно.

Наш командир школи, німець, дуже спокійна і доступна людина, представився нам і спокійним голосом, поволеньки і зрозуміло, з'ясував ціль і завдання нашого побуту в артилерійській школі. (Він був зовсім відмінний тип від Вавжика в Гайделяґрі).

Відразу відчулося тут інше ставлення до нас, не було видно тих капральських крикливих облич, не було того гоніння, командування нами. Темп військового життя сповільнилося. Вишкіл відбувався в дуже чемній атмосфері. Час рекрутського вишколу скінчився!

В порядок дня - від ранку до полудня - входили вправи з гарматами і командою в німецькій мові на полігоні. Вполудне ми машерували на обід, а пополудні відбували в більшій кімнаті теоретичні лекції. Якщо відбувалося стріляння, нам автомашиною привозили обід, і ми надворі мусіли їсти майже зовсім зимний Eintopf. Але й це не було би аж так страшне. Зле було те, що, на загал, прохарчування було нижче всякої критики. Зупи, що ми їх діставали, були з ріпи, цілком несмачні. Пригадую, як нині, мені кілька разів прийшлося вкусити якесь дуже товсте, м'яке свинське м'ясо. У нас це називали свинське підгорля. Я цього не міг їсти. Я виплював, як тільки відчув його під зубами. Ціле щастя, що в містечку можна було купити той смачний хліб, в іншому разі прийшлось би голодувати! Вже і Галичина нагло стала так далеко і не було більше додаткового постачання провіянтів.

Рекрутський вишкіл в Гайделяґрі зліва: Ігор Гаврилів, Віктор Белей, Роман Боньчук, Стадник, Юрій Голуб (?).

«Шпіс» 3-ї сотні.

3-та сотня. 3-денні вправи.

Пор. Кость Кікта.
Артилерійська школа в Поршіц.
1943 - 1944.

Брно - Чехія. Касарні «KUNBERG».
Стоїть: Когутяк. Сидять справа: Стадник Стефан, Курдидик Ярослав, Паньків Ярослав (Н.Н.)

Службова назва наших гармат була L.F.H. 10.5-легка полева гавбиця на десять з половиною сантиметрів у діяметрі. Ми запізнавалися з конструкцією самої гармати, як рівно ж вчились обслуговувати її й уживати вимірні та оптичні інструменти. ля мене теоретична частина була найбільш цікавою. За короткий час я засвоїв собі багато знання і загально принцип стріляння мені дуже імпонував.

Сотник Микола Палієнко і поручник Кость Кікта були нашими інструкторами. (Оба згинули під Бродами). Дуже добрі артилеристи, а спеціяльно сотник Палієнко, колишній старшина царської російської і теж української армій, контрактовий старшина артилерист польської армії та абсольвент Польської Академії Генерального Штабу. Людина спокійна, з поміркованим темпераментом. Всі ми називали його нашим батьком. На весну 1944 р. німці вислали сот. Палієнка на курс командирів. По закінченні Палієнко дістав аванс на майора, який вручив йому особисто командир Дивізії генерал Фріц Фрайтаґ. Таким способом, в боях під Бродами ми мали в Дивізії двох вищої ранґи командирів-українців: майор Микола Палієнко - командир дивізійону важкої артилерії, і сотник Михайло Бриґідер, командир першого куреня 29-го полку.

Дні науки в містечку Поршіц минали. Вже навіть порошило снігом. Наші білі піхотинські рубці на еполетах ще з Гайделяґру ми заміняли на червоні, що означало артилерійську зброю. Кожний з нас також дістав аванс на Oberkanonier-a. Ми пильно вчились і робили гарні поступи в науці. Спеціяльно сотник Палієнко був дуже вдоволений нашими успіхами і все висловлював бажання бути зі своїми хлопцями на фронті.

З початком грудня, навіть у дуже зимні дні, ми виїздили в поле на вправи і далі діставали цю погану зупу з ріпи. Хлопці без ніяких скрупулів виливали її на поле прямо на очах того кухаря, що нам її роздавав!

Причиною нашого загального вдоволення було й те, що тут, в Поршіц, було дуже мало німецького персоналу, а ті, що тут були, відносилися до нас дуже людяно. Я особисто радів, що мене приділено до артилерії, а не до іншого роду зброї, бо одного разу на гострому стрілянні в Гайделяґрі один підстаршина спитав, чи я не хотів би стати снайпером (Scharfschutze). Я знав точно про що він говорить (маючи на увазі фінсько-совєтську війну) і без вагання відмовив. Але це було тепер за мною, і я став артилеристом.

Маючи багато більше вільного часу, мені часто насувались різного рода "чорні" думки. Перш за все цікавив мене вислід ситуації УПА. Як далекосяжні будуть її дії, як багато населення приєднається і як успішною ця підпільна організація може стати дійовою.

Кінець 1943 і початок 1944 р. - це час розвитку УПА в Галичині й Волині. Для всіх тих молодих мужчин, що не вступили до Дивізії, бо, мовляв, не могли рішитись, як рівно ж тих, що ще чекали, що створилася друга можливість для вияву їх молодого патріотизму. Ті молоді люди йшли теж до УПА, щоби пімститися за німецькі жорстокості, що тепер були майже на денному порядку. Багато нашої молоді вступило в ряди УПА.

Створилася складна ситуація: УПА бореться проти всіх, що в німецьких уніформах, а ми, дивізійники, вбрали їх на себе. Не один із нас, дивізійників, почав сумніватися, чи дійсно зробив правильний крок. Таким чином, із створенням УПА, положення дивізійників стало дуже складним. УПА успішно вела свою набірну акцію і, коли решта молоді вступила в її ряди, мені стало зрозумілим, чому Станиславів під час наших відвідин на Свято Обжинок видався мені таким порожнім і завмерлим.

Створення УПА в першій мірі можна завдячувати нелюдяній поведінці німців супроти нас, українців. У цей час не тільки нам, але й цілій Европі було відомо, як німецькі військові власті розправляються з партизанами. Їхньою системою карання було десяткування населення. За кожного вбитого німецького вояка німці розстрілювали десять осіб цивільного населення, а дуже часто опісля палили цілі села. Чи тепер, коли УПА розгорнула свою "діяльність", наше населення мало також сподіватись таких розрахунків, а ми, дивізійники, мали б усе це споглядати?

Мене це дуже непокоїло і я не був зовсім вдоволений з такої ситуації. Мимо того треба признати, що УПА вже в час німецько-большевицької війни цілком успішно боролась проти наших трьох ворогів: поляків, большевиків і німців.

Наочно давався зауважити упадок початкового ентузіязму в Дивізії, а навіть часто-густо говорилося про випадкові дезерції. А в рекрутів, що вступили до Дивізії пізною осінню, вже не було того початкового захоплення. Між ними, а нами, завважувалась різниця думок. Багато наших хлопців у Нойгамері признавалося, що при першій нагоді на фронті перейдуть до УПА. Їхнє ставлення до військової служби було обоятне. Не один раз я був у Нойгамері свідком, як молодий рекрут переходив попри старшину і не поздоровив його. Якщо цей старшина був українцем, тоді таку поведінку часто толерував, прямо ігнорував і не робив хлопцеві прикростей, але коли цей старшина був німець, тоді такому рекрутові попадалось. По-перше, мусів ставати до рапорту, крім цього на місці, де не поздоровив старшини, мусів це зробити тепер приписово не один, але кілька разів. Це досить неприємна річ, коли взяти під увагу, що багато інших військових у ляґрі приглядаються тому видовиську.

І одні, і другі, ті, що плянували перейти до УПА, і ті, що не думали про те, всі ми були переконані, що боремося за нашу загальну українську справу.

Як дуже я і всі ми в Гайделяґрі сподобали собі тоді відвідини наших рідних, сьогодні, стільки років після цього, я прийшов до переконання, що ці мандрівки зовсім не впливали позитивно на нашу психіку. Ми жили роздвоєним життям: між військовими касарнями, а рідним домом. На мою думку, така ситуація зовсім не гартує рекрута.

Мене дуже непокоїла майбутність. Те, що совєтська навала нестримно гнала на захід, до того я і ми всі вже навчилися привикати. Але я журився, що станеться з моїми рідними. Я вибрав свою доро-

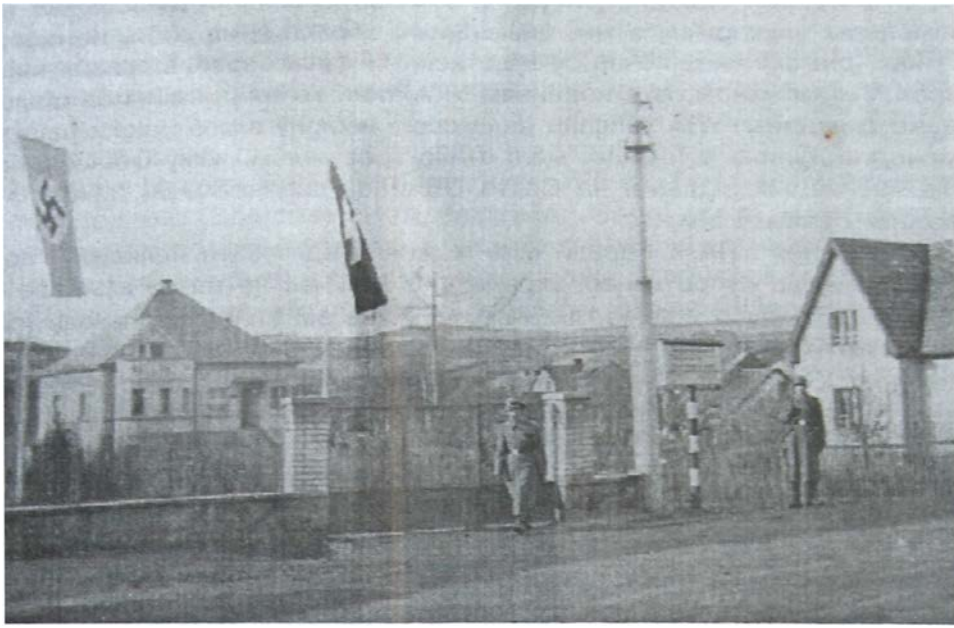

В'їздові ворота до арт. школи в Поршіц, Чехія.

Полеві вправи, листопад - грудень 1943.

гу, але мої батьки були здані на ласку Божу. Чи зможуть втекти, чи взагалі я ще коли-небудь їх побачу?

На східному фронті німці зазнавали одної поразки по другій. З початку липня полководці німецьких армій великою офензивою востаннє розпучливо старалися здержати большевицький наступ. Цвіт німецького війська, приблизно 500000 люда з не менш як сімнадцять панцирних дивізій, вивінуваних новими тяжкими танками типу Tiger, кинено на фронт проти великих большевицьких сил в околиці Курська. Ця велика офензива носила назву Zitadelle, і Гітлер вірив, що не тільки зможе окружити і знищити найкращі совєтські армії силою приблизно одного мільйона людей, (а це ті самі армії, що завдали німцям поразки під Сталінградом і Доном минулої зими), але вірив, що йому вдасться пробитися на схід аж до Волги, а опісля з південного сходу сильним ударом зайняти Москву.

Одначе так не сталось. Совєти були приготовані на удар німців. Вони здержали їхню офензиву і були такі певні своєї перемоги, що без ніякого перегруповування почали свою власну офензиву коло міста Орел, на північ від Курська, і в половині липня вдалось їм пробити німецький фронт. Це була перша успішна большевицька офензива від початку війни на сході, і від цього моменту совєти ніколи не втрачали переваги над німцями. Вже тоді можна було сказати, що німці, напевно, програли війну.

Розуміється, що такі вістки не впливали добре на досвідчених в боях німецьких фронтовиків, як рівно ж на нас, дивізійників, що незабаром сподівалися фронтового покликання. Положення гіршало, і тільки час ділив нас від того, щоб і ми на власній шкурі зазнали, як виглядає фронт.

Вже довший час я не почував себе добре. Постійний брак апетиту; я відчував, що трачу на вазі, депресія, - все те спонукало мене зголоситися у "шпіса", що хочу бачити лікаря. Це було в грудні, коротко перед лат. Різдвом. Не пішов на вправи в поле, а зголосився до "ревіру". Лікар-німець по кількох питаннях поглянув на мене і без ніякого довшого бадання заглянув в одне око й друге, сказав скинути сорочку, а опісля звернувся до мене й каже: "Та ти ж, хлопче, маєш жовтачку! Твоє тіло зовсім пожовкло, ця недуга в тебе вже довший час". Швидко покликав шофера з малим "Schwimmwagen"-ом і чимскорше мене відтранспортували до шпиталя в Празі. Так нагло і швидко це все сталося, що мені не дали змоги упорядкувати моїх речей в кімнаті, чи навіть попращатися з товаришами.

На цьому й закінчився мій артилерійський вишкіл, з якого я зовсім не був вдоволений. З тої причини я зобоятнів до всіх і всього довкруги мене, бо, на ділі, ходило тут не тільки про це, щоб бути артилеристом, але щоб по закінченні курсу дістати заслужену "рангу", а це тепер було неможливим.

"Schwimmwagen" їхав дуже швидко. Зі своїм шофером-німцем я тепер майже нічого не розмовляв. З сумом роздумував про всіх тих, що залишив у Поршіц. Я рівно ж здавав собі справу з того, що другого такого зверхника як сотник Палієнко не буду мати. Залишив я

товаришів: Юрка Мельниковича, Любка Білика, Славка Терлецького, Андрія Гарасовського, Юхновича, Маркова, Хом'яка. Прямо не хотілося вірити, що я в дорозі до шпиталя і є можливість, що вище згаданих товаришів ніколи не побачу. Хто знає, що станеться зі мною. Я ніколи в шпиталі не був. Заглиблений в таких думках, я і мій шофер не зчулися, як опинилися в Празі. Щойно вискочивши з автомашини, оглянувшись довкруги, моє око задержалось на гарних будинках, величиною багато більших, ніж ті, що я дотепер де-небудь бачив, бо ще не мав нагоди й потреби подорожувати так далеко на захід. Але це було тільки коротке спостереження, в цю хвилину зовсім не важне. Мені головнішим було знати, що будуть зі мною в шпиталі робити і коли я повернусь до Поршіц, щоб закінчити розпочатий курс.

Зараз же слідуючого дня, по здачі всіх своїх військових речей і по купелі, дижурний лікар-німець мене збадав і діягноза моєї недуги була: "Hepatitis epidemica". Це значило, що я в якийсь спосіб набрався заразливої жовтачки. Тепер щойно я зрозумів, чому мене так швидко відставили до шпиталю.

Жовтачка - це недуга печінки і найважнішим симптомом тої недуги є душевна депресія, котра потрапить викликати безпорадний плач навіть у дуже сильних духом людей. Щоби показати, якою небезпекою ця недуга може бути, хочу тільки натякнути, що віденський лікар інтерніст, д-р Талєр, оцінював, що в другій світовій війні, на підставі статистики в Берліні близько 2 мільйонів німецьких вояків хворіли на жовтачку, а один філядельфійський лікар, д-р Стекс, твердить, що головною причиною поразки генерала Ромеля в Африці була власне недуга, що вивела з порядку одну з найкраще зорганізованих німецьких армій.

Шпиталь, куди я прибув, був переповнений хворими військовиками. Всі були есеси і хворіли на цю саму недугу - жовтачку. Хоча німці були такі обережні при поборі ес-сів до війська, їх практика - вибирати тільки найкращих "нордійців", вже тоді не могла бути здійснена. На шпитальних залях я бачив різного покрою вояків і не всі вони були нордійської раси. Одинокими, що направду репрезентували в цьому шпиталі нордійську расу, були медсестри Червоного Хреста. Всі вони були ясноволосі, синьоокі, високі норвежки.

Лікування полягало на придержуванні строгої дієти - без м'яса, товщу, цукру і соли. Щоденно прийшлося мені поликати "сонду". Не дуже була це приємна справа, але конечна. Найгіршою частиною такої "операції" було перепхати сонду через гортанку, а опісля все вже йшло легко. Робилося це для того, щоб усунути зі шлунка, а тим самим і з цілого організму ту жовту речовину, яка забарвлювала ціле тіло, і що її кожний тут у шпиталі називав "Bilirubin". З часом, коли придержуватися строгої дієти, повертається нормальна краска тіла, а підгорячковий стан переходить до нормальної температури. Постепенно людині повертається апетит і тоді можна перейти на нормальний харч.

Моя "курація" тривала від кінця грудня 1943 р. до кінця березня

1944 р. Це доволі довгий промежуток часу! Справді я не перебував увесь час у Празі, бо в лютому прийшов наказ, що нас, жовтачників, перевезуть до іншої місцевості, дещо на схід від Праги, до містечка Дойч Брод. Наш шпиталь у Празі мали зайняти тяжко ранені старшини з Берліна, бо вже тоді англійські бомбовики майже щоденно нищили столицю Німеччини систематичними налетами.

Таким чином, я відсвяткував Новий Рік і Різдво не в доброму настрої, бо в шпиталі. Так і почався мій 1944-ий нещасливий рік!

В цей сам час українські вишкільні одиниці, що залишилися в Гайделяґрі, були відтранспортовані до другого, ще більшого за Гайделяґер, військовго міста Нойгамеру на Шлеську. Ця місцевість положена багато дальше від Галичини, і від тоді контакт з нашими рідними зовсім перервався.

Нойгамер - багато старший військово-вишкільний центр від Гайделяґру, може й тому між поодинокими дошками його бараків були не сотки, а тисячі блощиць, з якими ми мусіли жити. В тому вишкільному таборі остаточно почав творитися шкелет Дивізії - військової одиниці, що звідси мала виїхати на фронт. До Нойгамеру, а не до Гайделяґру, поверталися всі учасники курсів і шкіл, що дотепер були порозкидані по цілій Европі.

На командира Дивізії, яка в цей час носила назву "14 Waten SS Freiwilligen Division Galizien", призначено генерала Фріца Фрайтаґа, який прибув до Дивізії ще в Гаделяґрі при кінці 1943 року. Сам він, старшина Schutzpolizei (охоронної поліції), військовим знанням дорівнював пересічному німецькому старшині. Його амбіцією було вибитися на високу військову позицію. Це стремління робило його агресивним і жорстоким супроти своїх підлеглих. Тому що він виконував більшу частину своєї праці за бюрком в канцелярії, не був добре все поінформований про відносини в його військовій одиниці. Це була людина доволі сувора. Як на провідника такої великої військової одиниці він не надавався. Все, що бажав перевести в щоденне життя, робив послідовно після правил теорії. Така поведінка збільшувала його підозріння у відношенні до інших йому підлеглих осіб. При помочі Дивізії він хотів осягнути великих особистих успіхів і відзначень.

Другим найближчим співробітником Фрайтаґа був начальник штабу Дивізії, також німець, майор Дітріх Гайке. На цілу Дивізію - одинокий німець, приділений до нас із "Wehrmacht"-у. Він часто старався спростувати ускладнені непорозуміння між українським і німецьким проводом Дивізії. В своїй книжці про Дивізію він пише: "...Фрайтаґа поважали за його військове знання, його особливу пильність, його добру волю, але як людину - його не сприйняло ні українське, ні німецьке вояцтво Дивізії. Це була справді велика трагедія для Дивізії, що саме таку людину призначено її командиром.

Попри майора Гайке, близьким співробітником Фрайтаґа був наш українець - сотник Дмитро Паліїв, колишній старшина УСС-ів і УГА, а тепер в Дивізії шеф відділу ПА, себто персональних справ старшинського корпусу. Праця його була нелегка. Вже тому, що він українець, - був все під "вогнем" німців, а зокрема, з командиром

Фрайтаґом. Особистим пляном Фрайтаґа було обсадити командні місця не тільки сотень, але й чот нашої Дивізії німецькими старшинами і підстаршинами, а ми, українці, бажали мати наш старшинський корпус. Власне сотник Паліїв був вимріяною людиною на цей пост. Зі своїм організаційним хистом і наполегливістю він доложив усіх старань, щоб створити, а опісля збагатити кадри наших старшин. Треба взяти до уваги, що в цій ділянці Фрайтаґ не хотів згодитися на домагання сот. Палієва, але його праця таки переконала командира Дивізії про потребу створення і вишколення більших старшинських кадрів, спеціяльно з молодої інтелігенції, в першій мірі з середньою і вищою освітою. Великою заслугою сот. Палієва треба вважати висилку до школи близько 600 кандидатів на старшин і 200 кандидатів на підстаршин і признання старшинського ступня старшинам з інших армій.

Фрайтаґ рівно ж був того переконання, що кожний кандидат повинен відбути спершу фронтову службу, а щойно опісля відбути школу. На вивчення старшини потрібно кругло одного року часу, а формування Дивізії йшло повним ходом і того потрібного часу не було. Тому, що все те відбувалося в критичний час, командири поодиноких військових одиниць навіть не хотіли відсилати доброго елементу до шкіл, бо кожний знав, що це ослаблює Дивізію, як боєву частину, бо як наші молоді хлопці були на вишколі, то німці занимали їхні становища.

Так-то складалася Дивізія в Нойгамері, а я надальше лікував свою жовтачку в шпиталі. Мій стан здоров'я настільки покращав, що я вже діставав дозвіл вийти, поглянути на місто. Прага - дуже гарне місто. Гарна залізнична станція, стилеві забудовання, Градчанський замок, мости через ріку Влтаву, - все те зробило на мене добрі враження. Але найбільше зі всього подобались мені постріляні зайці, що їх чехи вішали за задні ноги за вікнами надворі. Місто чисте, люди добре вдягнені, крамниці й виставові вікна виповнені товарами, що не вказували на воєнний стан.

Дойч Брод, куди нас перенесли з Праги до шпиталя, теж гарне маленьке містечко. Хатки при вуличках уложені, мов коробки. Тут не видно було ніякого жидівського ґетта з дерев'яними парканами, позаліплюваними гидкими афішами. Рівно ж тут не було "страганів", а навіть ринку-базару під голим небом! Все продавалося в крамницях. Всюди в Чехії вражали мене приємно чистота і порядок.

Прикінці березня лікар узнав мене здоровим, а рівночасно з тою прийшла ще одна, навіть краща вістка: мені признали два тижні відпочинкового урльопу-відпустки, і я міг виїхати, куди хотів. Розуміється, найбільш логічними, були б відвідини Галичини, Станиславова, де ще були мої батьки. Але моя сестра студіювала у Відні, і я рішився її відвідати. Я любив моїх батьків і знав, що ця відпустка може, й була б останньою нагодою побачити їх, побути разом з ними, але все ще стояв мені перед очима той Станиславів, який я бачив під час свята Обжинок у жовтні минулого року. Я хотів побачити батьків, але не їхати до Станиславова. Остаточно я вирішив взяти двотижневу відпустку до Відня.

Відень - це одне з найкращих міст на Заході. "Хто його раз побачить і пізнає, - ніколи не забуде", - це були слова мого покійного батька, що часто хвалив Австрію, а зокрема Відень. Щойно тепер, коли я приїхав до цього міста і висів на станції з особового вагону, стало мені зрозуміле, чому мій батько так захоплювався Віднем.

У Відні перші мої кроки я звернув під адресу пані д-р Оберман, де мешкала моя сестра. Це було в сьомому "бецирку", Piarristengasse 56/6. Хоч я вперше знайшовся у Відні, не було тяжко мені її відшукати. Знаменита міська транспортація не тільки упрощувала дорогу, але й робила її приємною, бо при цій нагоді я вперше в моєму житті мав змогу їхати в трамваї, а в додатку до цього ще й безплатно, тому що в однострої.

Пані Оберман, як побачила в дверях свойого помешкання вояка з труп'ячою чашкою на шапці, трохи перестрашилася, але коли я спитав сестру, вона заспокоїлася. Опісля на час слідуючих двох тижнів навіть привикла до мене.

Своїм приїздом я зробив для сестри велику несподіванку. Виглядало мені тоді, що вона горда, щоб я вступив до Дивізії, ну, а мундир, розуміється, теж своє робив. Сестра запізнавала мене з багатьма своїми товаришами й товаришками, як рівно ж із знайомими. Тоді у Відні я мав нагоду й честь запізнатися з донькою нашого генерала Михайла Крата. Рівно ж запізнав я пані Марію Граш і її чоловіка. Пані Марія, з дому Наконечна, а родом з Перемишля, ще за молодих літ виїхала на студії до Відня і тут залишилася, вийшла заміж і провадила свій власний малий галянтерійний склепок. Вже по короткому часі вона запрошувала сестру замешкати в неї, в такий спосіб з пересічного знайомства витворилася "фамілійна" атмосфера, так що сестра не тільки відносилася до п-ства Грашів як до своїх рідних, але й кликала їх "тета й вуйко". Обоє вони були незвичайно добрі й гостинні люди, щирої душі і серця. Небагато, бо тільки шість років опісля, я сам мав нагоду про це особисто переконатися.

Мій відпочинковий урльоп проминав приємно на оглядинах міста і відвідуванні знайомих. Я подивляв віденську оперу, храм св. Стефана з катакомбами, де поскладані кості всіх тих, що згинули на пошесть під час будови того величавого собору. Багаті музеї з дорогоцінними експонатами, резиденція цісаря Франца Йосифа, і ще одна катедра Votivkirche з прекрасними вітражами. Рівно ж сподобався мені спосіб життя віденців з їхніми забавами, апетитні ресторани і цукорні, - все те мене зробило гордим, що ми, українці, вибрали собі Відень як один з кількох еміґраційних центрів в Европі. Я з таким запалом запізнався з Віднем, що ні на одну мінуту не пожалував свого рішення відбути цей приємний відпочинковий урльоп саме у Відні, а не в Станиславові, хоча я знав, що це буде мій останній.

Моє майбутнє складалося так (тоді про це я ще не знав), що віденський урльоп виявився конечним, більше, ніж приємним. Це поверхове познайомлення з Віднем стало важною підвалиною під будову брехні, котрою успішно обманював моїх таборових НКВД-истів на протязі повних шести років.

Я зголосився в Ortskommandantur у Відні, і мені видали папери повернутися до Нойгаммеру, міста, про котре я ніколи не чув і не мав найменшого поняття, де воно положене. Урядник в мундурі тільки додав, що в тій місцевості остаточно формується Дивізія Галичина і приготовляється до виїзду на фронт. Звичайно, німці вміли зберігати урядову таємницю, тому я був дуже здивований, що цей урядник вже в Відні сказав мені про виїзд Дивізії на фронт.

Маючи потрібні папери в руках, я попрощався зі сестрою та всіма новими знайомими. З жалем залишав я всіх, а заразом і місто Відень. На залізничнім двірці навіть сльози стали в очах.

Поїзд мчав швидко, я знову сам, цікавий, що і як буде далі. Як виглядатиме Нойгаммер, кого побачу з товаришів, який буде настрій в Дивізії? І тут, в поїзді, ще свіжо в уяві побачив я нашого інструктора Конермана з Гайделяґру, як він посоловів, коли дістав покликання на фронт. Я тепер теж був сумний. Минаючі краєвиди через вікно вагона мене не цікавили. Я думав про батьків, про минулі часи в школі, професорів, товаришів і товаришок. Декотрих згадував добре, інших менше. Назагал, я був певний, що наша гімназія виховала дуже добрих українців, свідомих, молодих людей, а не життєвих калік. Ще раз я перейшовся в думках вулицями міста Станиславова, перейшовся по Княгинині, пішов на Гірку, "скупався" під Галицьким мостом у Бистриці. Не забув і про Вовчинець, і Загвіздя так, якби хотів запам'ятати всі його подробиці. Виглядало, що літаю над Станиславом, бо більше його не побачу.

Тоді я ще про це не знав, але думаючи про своїх шкільних товаришів і товаришок, декотрі з них уже в той час діяли як члени УПА, а декотрі навіть згинули...

Подорож до Нойгаммеру не була довга, бо це місто знаходиться на Шлеську, на південний схід від Берліна. Сьогодні воно в польських руках і називається Swietoszow. Сам військовий табір розположений поза містом, старий, бо побудований ще перед першою світовою війною. Перед нашою Дивізією тут квартирувала хорватська 13-та дивізія, яка теж виїхала на фронт. Будинки були дерев'яні і муровані, навіть поверхові, чого ми в Гайделяґрі не бачили. Всі дерев'яні бараки були пересяклі блощицями. Це прямо жах! На мою думку, блощиці в Нойгаммері виссали більше військової крови, ніж її було пролито на східньому фронті. Про будь-який відпочинок не було взагалі мови. Не можу сказати, що німці нічого проти цих насікомих не робили, бо я сам за мій короткий час перебування там, два рази брав участь у винищуванні тих паразитів. Ми звільняли бараки, заліплювали щілини, двері й вікна паперовою тасьмою, внутрі бараку залишали кілька сірчаних "бомб", а витворений ними ґаз винищував блощиці. Спосіб цей не був дуже ефективний, бо незабаром після винищення вони далі нам дошкулювали. Не було іншої ради, треба було терпіти.

Мені спеціяльно було тяжко такі "муки" переносити. По трьох місяцях відносно гарного життя в шпиталі і двох тижнях відпустки у Відні, який тільки-що повернувся до військовго риґору, прикро було змагатися з блощицями.

Майже чотири місяці я був поза стінами військових таборів і втратив такий же час військового вишколу. Пізніше я довідався, що мої товариші з артилерійської школи в Поршіц пішли далі на старшинський вишкіл в Бенешово. Це була велика заслуга нашого сотника Палієва, щоб молодих, здібних хлопців вислати на старшинські курси.

Як багато товаришів я мав у Гайделяґрі і Поршіц на вишколі, так у Нойгамері не бачив ні одного з них. Я, правда, був між своїми, але почувався дуже, дуже самітно. Тут не видно було тої вояцької гордости, котрої було так багато в Гайделяґрі. Пересічне вояцтво - це були молоді, але обоятні люди. Багато нових "добровольців" приняло спосіб думання УПА. Навіть німецькі військовики, що глибше цікавилися нашою українською справою, признавали, що УПА має більший вплив на нашу молодь, ніж Дивізія. Факт такого загального духу, також і мене не підбадьорював.

Дні в Нойгамері минали спокійно без ніяких особливих подій. Ми вчилися їзди на конях, тому що наш 14 артилерійський полк не був змоторизованою одиницею. Гармати і все батерійне знаряддя малювали маскувальними фарбами. Ситуація наочно починала прибирати серйозного вигляду. Ми часто виїздили на гостре стріляння. Одного ранку, під час вправ, несподівано для всіх нас з'явився на обсерваційному пункті Obersturmbahnfuhrer Баєрсдорф, командир артилерійського полку. Спочатку він здалека тільки приглядався, слідкував за працею, прислухувався команді (в німецькій мові) і чекав на висліди з вогневого становища. Опісля викликав поручника Кулібабу на сторону, але на таку віддаль, що ми нічого не могли зрозуміти з їхньої позмови. Щось вони вияснювали один другому, вимахували руками, а потім приступили оба ближче до залоги обсерваційної ланки, і тоді Баєрсдорф висловив нам своє задоволення з вислідів гострого стріляння. Для нас це було велике признання. Хоч на якийсь недовгий час наша байдужість замінилася на бадьорість.

Дивізія тепер майже у своєму повному складі відбувала бойові вправи. Деколи вони відбувалися вночі, щоб одержати остаточне шліфування і таким способом завершити час вишколу в Нойгамері.

У травні на інспекцію приїхали члени Українського Центрального Комітету, Військової Управи і сам губернатор Вехтер. Відбувалися вправи з участю всіх родів зброї: піхоти, артилерії, саперних і протитанкових частин. Візиту закінчив промовою губернатор Галичини Вехтер і полковник Бізанц. Коротко після цього, 16-го травня, відвідав нашу Дивізію сам Райхсфюрер Гайнріх Гіммлєр. Його відвідини були якби завершенням вишколу Дивізії. В тій візиті Гіммлєра супроводив губернатор Вехтер. Вдруге відбувалися вправи всіх родів зброї, а потім дефіляда - перемарш вибраних відділів з усіх частин Дивізії, що тривав приблизно півтори години. Гіммлєр навіть виголосив промову до українського і німецького старшинського корпусу. Він погоджувався з думкою введення Дивізії на східний фронт. По відвідинах у Нойгамері, себто третього дня, Гіммлєр і Вехтер відлетіли до Галичини, до головної квартири генерал-фельд-

маршала Вальтера Моделя. А по відбутих у нього нарадах командир Дивізії Фрайтаґ і начальник штабу, майор Вольф Дітріх Гайке, поїхали на дальші обговорення до командира армії, генерала танкових військ Ергарда Рауса, бувшого старшини австрійсько-угорської армії. Він поставився дуже прихильно і призначив для Дивізії відтинок на схід від Станиславова. Начальство Дивізії, повернувшись до Нойгамеру, негайно приступило до приготувань виїзду на фронт.

В день 3-ого червня відвідали Дивізію представники Військової Управи і батьки добровольців і для них, тих останніх гостей з Галичини, теж зарядили військовий перемарш-дефіляду. Хоч ті дефіляди на вишкільному таборі виглядали імпозантно й залишали добре враження на довший час, наші гості з Галичини, ближче до фронтової полоси, ніж ми, в Нойгамері, не були надто щасливі. Вони і ми також знали, що це, чого ми навчилися і зброя, яку німці дали нам у руки, не буде в силі задержати большевицької навали. Повертаючись домів, кожний з наших гостей, певно, мав на думці тільки одне питання: як високі будуть втрати?

Нашими останніми гістьми була група молодих українців - студентів з Відня "Студентська Громада". Ті молоді люди під проводом Богдана Наконечного своїм мистецьким виступом на прощання внесли ще дещо трохи погідного, веселого настрою в нашу, вже тоді, сіру буденщину. Дійсно, було мені дуже приємно зустрінутися зі сестрою, пригадати собі Богдана і його наречену, панну Соню Ліськевич, дочку мого професора ґімназії Дмитра Ліськевича. Одначе, при їх від'їзді стало на серці тяжко, хоч ми про те не говорили. Сильно стиснули собі руки, а в душі кожний мав одне питання: коли, де і чи взагалі ми ще побачимося? Можна сказати, що виступ студентської громади з Відня був рівночасно пращанням Дивізії з Нойгамером.

Прийшов наказ виїзду на фронт. У повному виряді, відбувши всі перевірки, інспекції, апелі, по зафіксуванні нових машинових пістоль (М44), юхтових, але зате вигідних, як рукавичка, чобіт (нарешті ми віддали ті прокляті камаші, що їх ми всі ненавиділи), штанів-райтків зі шкіряними задами, як рівно ж консервної харчової порції, котрої нікому не вільно було надпочати, хіба у випадку крайньої потреби, - ми остаточно були готові до транспорту на фронт.

Дивізія зі своїм воєнним вирядом пляново заладовувалась у поодинокі, вже приготовані ешелони. Щоденно від'їжджало чотири транспорти. Розуміється, все це відбувалося вночі, щоб не приваблювати ворожих налетів (американських і англійських), котрі тоді майже щоденно загощували до Берліна і в його околицю. Наш артилерійський полк від'їхав з Нойгамеру 28 червня 1944 р. У зв'язку з цим мені добре залишилася в пам'яті подія, про яку, думаю, варто згадати.

Як я раніше вже писав, наш артилерійський полк був кінний, а не змоторизований. Це була велика військова одиниця, так під оглядом персонального складу, як і воєнного виряду. Відповідно до цього потрібне велике число коней. Ще коротко перед від'їздом з Нойгамеру

діставали ми поповненння нових коней, з яких декотрих ми вимінювали за сильніших, здоровіших, або ліпше годованих. Декотрі коні навіть не надавалися до тяжкої служби при гарматах. В більшості коні були чужі і не мали часу й нагоди привикнути до їхнього нового завдання і водія, а це дуже важливо. Вечорами й ночами ми ладували виряд, а опісля до критих вагонів кожна батерія грузила коней.

Не треба було довго чекати, щоби переконатися, як дуже мало знаємо про коней. Коня ніякою силою чи принадою, до темного вагону вночі не заведеш!!! Просити або бити - нічого не поможе. Кінь перестрашений, поденервований, а з таким нічого не зробиш. Коні почали полохатися, їх майже неможливо було втримати, а час не чекає. Батерія до ранку має бути заладована!

Нам було встидно перед німцями, що не знаємо, як вийти з тої халепи. Ніхто з нас не знав, що робити, як вив'язатися з того завдання. Після багатьох невдалих зусиллях, перебігло слово по ешелоні, щоби коней впроваджувати до вагонів задами. Хто прийшов на цю думку, - не знати. Ми були раді, що так сталося, бо від тої хвилини все пішло "як по маслі". Нам з душі впав великий камінь, бо ще й на кілька годин був час відпочити.

Маркітно було мені залишати Нойгамер не тому, що я собі його сподобав, але тому, що багато інших хлопців повернулися з вишколу і дістали свій ступінь. Я надалі залишався тим самим "оберканоніром", що був у Поршіц, і мусів усім другим "бити в дах". Я знав, що втратив майже чотири місяці військовго вишколу і не мав до нікого жалю, а все ж таки тяжко мені було з тим погодитися.

На коротко перед нашим виїздом на фронт кружляли різні "пльотки-паролі" про втягнення нашої Дивізії в Мадярщину, де був досить сильний партизанський рух. Дуже впертою була друга "пароля", що їдемо в околиці Коломиї. Знову опісля почули ми, що Дивізія займе позиції на схід від Станиславова. Виглядало нам, що навіть німецьке головнокомандування остаточно не вирішило, куди нас примістити. Ми вже тепер (після одного року в Дивізії) здавали собі справу з нашого невідрадного становища. На заході альянти успішно перевели висадку, встановили сильну фронтову лінію, і наша Дивізія, хоч була маленькою військовою одиницею в такому великому воєнному комплексі, мала нагло не одного, а двох ворогів: зі сходу большевиків, зі заходу - альянтів.

Дня 26 червня 1944 р. прийшов до Нойгамеру відпис телеграми з головної квартири "Північна Україна" з повідомленням, що Дивізія не буде включена в систему фронту біля Станиславова, як спочатку пляновано, але буде уведена на схід від Львова. Тут ворог концентрує великі сили і можна сподіватись незабаром його наступу.

Під час транспорту на фронт вороже летунство нам не дошкуляло. Дорогою нас минали німецькі транспорти з військом і вирядом. Це були частини, яких німці вицофували зі східнього фронту і перекидали на західний. Під час коротких зупинок ми мали нагоду поговорити з ними декілька слів. Вони були задоволені, що ми їдемо на схід зайняти їхні місця. Чим ближче під'їздили ми до нашого місця

призначення, тим краще здавали собі справу з цього, яка серйозна наша ситуація.

Шефом моєї батареї був поручник Михайло Качмар, а вогневе становище в своїх руках мав досвідчений артилерист, наддніпрянець, пор. Кулібаба. До обсерваційної ланки не приділено нікого з німецьких і українських старшин і підстаршин. Ми поїхали на фронт з тим, чого навчилися в Нойгамері. Мені особисто дуже стали в пригоді теоретичні і практичні лекції, що їх я набув під час вишколу в Поршіц ще перед захворюванням на жовтачку.

Дня 1-го липня 1944 р. вечером наш артилерійський полк виладувався на наших землях, в околиці Ожидова. По сформуванні всіх дивізіонів, справдженню повночисельности матеріялу і людей, по замаскуванні гармат, як рівно ж себе самих, ми вирушили на наші, штабом визначені позиції. Загальний напрям маршу був на село Висоцько.

На північний схід, майже 25 км. від нас, лежали Броди, а дещо дальше на схід від міста була головна фронтова лінія. В цей час місто Броди було ще в німецьких руках. Наша колона, себто три легкі дивізіони і один тяжких гармат, котрим командував майор Палієнко, посувалась повільно в напрямі села Висоцько. Це було вночі. Від тепер - ми не на нічних вправах чи маневрах, перед нами дійсний ворог. Кріси й машинові пістолі не наладовані дерев'яними кулями, а правдивим оливом. Наказ був порозумітися якнайтихіше, світла чи вогню ніякого не вживати, перестерігалося навіть не курити папіросів. Ніччю цією околицею часто перелітають совєтські літаки. Ми називали їх U.v.D. Це були літаки старого типу (двоплатовці), без

«Чайний вечір».
П'ятий зліва Кость Кікта.

ніякої металевої обгортки, крім одного кулемета, який обслуговував передній летун, вони не мали ніякого іншого озброєння. Літали поодиноко і дуже низько так, що запалений папірос їм зовсім легко було спостерегти.

Тої ночі, по дорозі до Висоцька, я вперше пізнав, як дрімається під час маршу на коні. Кожна слідуюча ніч була неспокійна, якщо не зовсім безсонна.

Що мене дуже непокоїло, то був ворожий вогонь з кулеметів і гранатометів, який час від часу можна було чути, але ще досить

Збірна знимка арт. школи в Поршіц.

далеко. Що найважніше, - він доносився з півночі й полудня від нас, що означало, що наш фронт мав форму підкови, а ми, себто Дивізія, машерували в її найдальше заглиблення. Це явище і в далечині палаючі хати зауважило більше моїх товаришів, одначе про це ми не говорили, а кінчалося тільки на обміні поглядів. Пожежі ті могли бути вислідом війни або партизанки. Заспокоював я себе тим, що вночі не дуже добре орієнтуюсь у новому терені, а передусім моя віра в німецький воєнний досвід виключала можливість такого досить прикрого фронтового положення.

Вдень, як прояснилося, пор. Качмар з'ясував нам ситуацію, приблизно пояснив, де розположені поодинокі дивізійони. Наш - другий - займав позицію в околиці села Чехи. На обсерваційному пункті при помочі топографічних мап і ножицевих далековидів, ми запізнавалися з околицею і розположенням наших піхотинських 29, 30, 31-ого

полків. Прямо перед нами був розташований 30-ий полк піхоти, наліво від нього 31-ий, направо 29-ий. Безпосередньо перед нашими піхотинськими полками пробігала сильно розбудована лінія німецького фронту, а далі на схід - ворожа.

Обсерваційна валка одержала завдання розбудувати бункер. Це відбувалося змінами, але все хтось обсервував, що діється довкруги нас в терені і повітрі. При спорудженні нашого першого бункеру селяни з поблизьких сіл привозили дерево, потрібне для будови. Вже від перших днів нав'язався контакт між селянами і дивізійниками. Беручи під увагу масивність нашого першого бункеру, виглядало, що на тому місці залишимось принайменше півроку. Одначе дальші воєнні дії розгортались так скоро, що ми його незакінченим мусіли залишити.

Літо 1944 року було гаряче. В декотрі дні було парно. Копати бункер саперськими лопатками - це добра руханка. Не тільки, що мундір на нас лип, але солений піт заливав очі. На те ми не знайшли кращої розв'язки, як починати роздягатися. Найперше шолом, бо той тяжкий баняк, як розігрівся на сонці, то був такий гарячий, що аж голова боліла. Опісля "тарняк", а вкінці й сорочку. Нехай сонце трохи присмалить, як це було колись за добрих часів над Бистрицею. І так сонце добре пекло, як одного дня несподівано "відвідав" нас на обсерваційному пункті поручник Качмар. На загал, він добра спокійна, приступна людина, але того дня він пінився зі злости. Сварив, лаяв, проклинав, як тільки вмів. Він був дійсно лютий. Нам самим було встидно, що зробили такий елементарний блуд. Виглядало б, що це дрібничка, але тому, що ми на фронті, то, можна сказати, це була каральна провина. Наші тіла неопалені, зовсім білі, було видно на далеку віддаль, спеціяльно тепер, коли ми перекидали ту нашу чорну землю, ворог міг дуже легко нас спостерегти, а ми про це не подумали. У вишкільних таборах окопи завжди були готові, вони може навіть були з часів першої світової війни. Тут ми мусимо їх копати власними руками і не роздягатися!!! От і для нас научка. Тут власне і різниця між теорією і практикою, - маневри і фронт.

Того нещасного бункеру, як я вже раніше згадав, ми не скінчили. Прийшов наказ зробити Stellungswechsel (зміна становища). Чому ми мали зміняти становище, ніхто з нас не знав, але було дуже важним, щоб це сталося якнайшвидше, щоб оминути ворожого вогню, тому швидкість була вирішальна.

На відтинку нашого фронту Дивізія не діставала ніяких наказів від німецького головнокомандування. Виглядало, що німці на щось чекають. Накази на зміни становищ, що нам приходилося ще часто виконувати, виглядали для нас безцільними, але, як опісля показалося, майор Палієнко робив це на власну руку, щоб не наражувати на небезпеку життя хлопців. Таких змін становищ прийшлося нам робити ще багато разів, поки ми ввійшли в дійсні боєві дії з большевиками.

Так от, одного дня, при перемарші через одно з наших сіл, наша батерія зупинилася на короткий відпочинок. Селяни почали з нами розмови, тішилися, що Дивізія загостила до їхнього села. Гостили нас усім, що мали. До мене підійшов не дуже молодий мужчина,

краще убраний, ніж пересічний селянин. Розмова з ним зійшла на політично-військові теми. Відразу стало мені ясно, що ця людина то не селянин, що їде возом і поганяє кіньми. Він добре визнавався в ситуації на відтинку Бродів, може, навіть знав більше, як ми, військовики. Його загальна оцінка була, що наше спокійне життя на фронті скоро скінчиться. Большевики з великою силою приготовляються до наступу на Львів. Ні Дивізія, ні німецькі армії не зможуть здержати наступу Червоної армії. Кожний, хто хоче рятувати своє життя, має тільки одну можливість: вступити до УПА. Після з'ясування такого критичного положення, він прямо звернувся до мене, чи я не хотів би перейти до УПА?

Не думав я, що будь-коли прийде до такої близької конфронтації між мною і членом УПА. Я такої розмови з ніким не сподівався і не був приготований зробити таке рішення. Але по декількох хвилинах я дав йому зовсім ясну відповідь, що, на мою думку, ситуація не є така безнадійна, як він її з'ясував, і було б неправильним для мене піти за його пропозицією. Залишити Дивізію я вважав би зрадою, бо все ж таки я зложив присягу. Думаю, що йому була сподобалася моя машинова пістоля і мій коник. Він не старався мене більше переконувати і без жодного слова відійшов. Він, напевно, пробував і мав більше щастя у вербуванні до УПА наших хлопців з Дивізії. Це була прекрасна нагода придбати без пролиття крови так цінне воєнне знаряддя, як рівно ж приєднати нових, вже вишколених дивізійників у свої, в той час численні з'єднання. Підпільні організації інших народів майже все мають матеріяльну підтримку других, їм прихильних держав. Отже, там поміч і постачання є гарантоване. Наша УПА цього не мала. Поодинокі з'єднання мусіли нападати на ворога, щоб здобути зброю та амуніцію. Населення дбало про харчування.

На загал, фронт під Бродами був устабілізований і боєва акція була не дуже активна. Вогонь з ворожої легкої зброї, часом артилерія, давалися чути вночі. Власне, ця оказійна перестрілка непокоїла нас. Ми знали, що ворог шукає слабого місця на фронтовому відтинку.

В цей відносно спокійний час деякі хлопці діставали коротку відпустку, щоб відвідати своїх рідних в близькій околиці. Декотрі більш не повернулись.

Ще за нашого постою біля села Чехи трапилось мале, але досить поважне українсько-німецьке непорозуміння. До села вступила військова частина німців з Вермахту реквірувати худобу для прохарчування корпусу. Наші селяни свідомі, що в околиці є своя Дивізія, не годилися на здачу призначеного континґенту. Зчинилася метушня. Німці не звикли до того, щоб хто-небудь легковажив собі їхні прикази, а тим більше у прифронтовій полосі. Вони почали грозити, вимахувати пістолями, навіть чути було постріли в повітря. Вони силою почали забирати рогату худобу. Нагло, ніхто не знав звідки, з'явилися військові, також в німецьких одностроях, які рішуче стали в обороні селян і загородили німцям дорогу. Цього німці не сподіва-

лися. В загостреному обміні слів, з різними погрозами й поясненнями каліченою німецькою мовою, наші хлопці зуміли ще вчасно відвернути стрілянину і дати німцям до зрозуміння, що відбирати українським селянам худобу вони не дозволять. Німці уступили.

Дивізія розбудувала укріплення на довжині приблизно 50 кілометрів, поліпшувала їх і все ще добудовувала нові. Одначе недовго прийшлося з них користати. Звіти, що приходили зі штабу Дивізії, підтверджували складність ситуації. Разом із тим зауважувалось загальне поденервування, переважно між нашими старшинами.

Між 19-им і 10-им липня ворог почав сильно натискати на відтинку Сасів-Ясенів і майже в цей самий час посилив свої наступи на лінії Тернопільщини. Давалася зауважити більша наявність ворожого летунства. Без сумніву, це означало, що час спокою скінчився. Прийшов нам час показати, чого навчилися за останній рік. Всі ми були тепер того свідомі.

Німецьке військо старалося втримати свої позиції, одначе в місцях совєтського наступу ворог зумів успішно проломити фронт. На відтинку нашого фронту Червона армія зробила один вирішальний удар: дня 13 липня вона вбила клин між нашою Дивізією і XIII-им німецьким корпусом і таким чином перервала зв'язок між нами і одиницею, котрій ми були підпорядковані. Головнокомандування не могло чекати на прикази XIII корпусу, бо ми їх не одержували. Треба було діяти самому на власну руку. Тепер наш командир Дивізії, Фрайтаґ мав нагоду показати свої військово-стратеґічні здібності. На жаль, він не пописався. Один по одному він висилав у найсильніші пункти совєтського натиску наші піхотинські полки. З наших дивізійних піхотинських полків перший введений у бій був 30-ий полк. Не тяжко було большевикам його знишити.

Після загальної підготовки ворожим артилерійським вогнем, мінометами, наступом танків і налетами бомбовиків не тільки наша Дивізія, але цілий відтинок фронту був так ослаблений, що швидкий тимчасовий відступ і загальне перегрупування було б абсолютно потрібне. Здержати, чи навіть тільки сповільнити наступ ворожих армій було прямо неможливим. Прірвану греблю тяжко залатати.

Тільки один раз за часів брідської кампанії при бомбардуванні наших з'єднань совєтським летунством бачив я три німецькі мисливські літаки, типу ME 109, які швидко включились у повітряний двобій. Їм легко вдалося розігнати і відвернути налет ворога. На жаль, це був єдиний раз, що я бачив німецькі літаки в акції під Бродами.

З приємністю й полегкістю на душі гляділи ми тоді на небо і бажали, щоб частіше здійснялось таке спасіння, але, на жаль...

Відносно мале число німецьких танків бачилося тут на фронті. За те совєтські танки, типу Т-34, дуже швидкі й поворотні в кожному терені, найліпші в совєтському арсеналі другої світової війни, були всюди, де тільки ми повернулись. Самі німці признавали, що совєтський танк Т-34 є багато кращим, як будь-який німецький. Тому під кінець війни німці випустили новий, типу Tiger. Він мав бути кращим від совєтського Т-34, але тому, що важив 50 тонн, був затяжкий і загрузав у терені. В цей час можна було сказати те саме про

німецького вояка. На загал, він теж вже не був таким, як наприклад, в 1941 році. Перевага німців кінчалася на фронтах Европи.

Німецький вояк був змучений, знеохочений, заломаний. Від облоги Сталінґраду зазнавав він тільки поразки! Зате большевики, заохочені своїми успіхами, вже бачили себе не у Львові, а в столиці Німеччини - Берліні!

Короткий час перед наступом і переломанням фронту большевиками німці в щоденних звітах і приказах підкреслювали, що між нами і ворогом є сильно розбудована охоронна фронтова лінія німецького вермахту. Ніхто навіть по таких запевненнях не був би подумав, що на відтинку фронтових дій у нашому районі совєти сконцентрували багато більше війська і бойового виряду, як німецьке командування сподівалося. Щойно тоді, як совєти прорвали фронт на південь і північ від XIII-ого корпусу, що в його складі знаходилась і наша Дивізія, а крізь місця проривів почали промощувати собі дорогу ворожі танки, стало німцям зрозуміло, в яку невідрадну ситуацію попали вони. Найгірше було те, що за нашими лініями не було ніякої більшої резервної сили, щоб могла відвернути бойову увагу ворога і тим самим звільнити ворожий тиск на вже тоді замкнене окруження.

На велике нещастя, тільки кілька днів перед проривом совєтами фронту 3-тю, 5-ту і 6-ту танкові німецькі дивізії перекинено на Угорщину. Образ про безсильність наших військових одиниць можна найкраще з'ясувати собі з тих слів Дітріха Гайке, тодішнього начальника штабу Дивізії: "Таким чином, XIII-ий корпус, а з ним Дивізія "Галичина", був оточений протягом кількох днів. Перебігу подій не міг корпус змінити, бо майже всі оперативні дії розвивалися поза його межами. Дивізіям у корпусі не був відомий прорив на півдні, вони довідалися про нього щойно тоді, як опинились в оточенні. Тільки тоді в повному світлі виявилося значення совєтського прориву на півночі. З такою швидкістю розвивалися дії..."

В околиці Буська ворожі армії з півночі і півдня злучилися, замкнули окруження і тим самим уможливили собі легкий пробій до Львова. І дійсно, легким він був. Большевики десять днів пізніше заволоділи Львовом і околицею і гнали німців далі на захід.

Для нас, що були окружені в брідському кітлі, розпучливі спроби рятувати життя щойно починались. Ворожі наземні частини перейшли в офензиву. Одноцільного фронту по нашій стороні вже тоді не було. Артилерійські відділи, розміщені кілька кілометрів позаду піхотинських, ще навіть не знали, якою є дійсна ситуація, і тому можна було побачити місцями поодинокі батерії в акції. Зв'язок не був справний. Зміна становища батерії все була получена з великими труднощами і втратою часу. Траплялося, що взагалі не було звітів, бо зв'язковий, шукаючи постою штабу, пропав. Навіть, як телефонічний зв'язок був наладнаний, то дуже часто він довго не тривав. Треба було проводити телефонічні дроти з одного пункту до другого. Праця тяжка й небезпечна. Такий бідолаха-радист ніс на плечах дві шпулі телефонічного дроту і, відповідно до терену околиці, наводив проводи або горою по галузях дерев, або долиною-полем. Ушкодження телефонічного дроту означало перервання зв'язку.

Ось так уже в розгарі бойових дій, я і радист Мудрий із Золочева дістали наказ дістатися на невеликий горбок в околиці села Майдан. Ми нашвидко викопали і влаштували провізоричний обсерваційний пункт. Розбудовання хоч би примітивного обсерваційного гнізда під час ворожого обстрілу дуже утруднює і припізнює справність обсерватора, а з тим цілої батереї. Ворог був недалеко і давав про себе знати. Рівно ж доріжка, що переходила на схід від нас, також була під сталим ворожим обстрілом. В прифронтовій полосі були одиниці наших полків, але це не були вже повночисленні сотні. Рівно ж німецькі частини були в сусідстві, але небагато.

Ми впевнилися, чи маємо зв'язок з нашою батерією і негайно передали координати нашого і ворожого положення на вогневі позиції. Поручник Качмар приказав ще раз провірити все, щоб через помилку не стріляти по власних відділах. Ворог великою перевагою зброї, матеріялу і мужви безпощадно нищив наші військові відділи. У нього не бракувало ні бомбовиків (американських), ні большевицьких славних "катюш". Найбільше давався нам в знаки артилерійський обстріл і вогонь тяжких мінометів.

Обсервуючи ворожу акцію, ми спостерегли зовсім для нас щось нового: далеко перед нами, з невеличкого ліску, поволі піднімався повітряний бальон. Через далековид я добре бачив на нім червону п'ятикутну зірку. Після кількох хвилин у повітрі він знову опустився і зник між деревами. Не було сумніву, що це совєтський обсерваційний бальон. Навіть тут ворог мав перевагу над нами.

В міжчасі обслуга наших батерій почала виладовувати цівки гармат на позиції ворога. Ще заки я мав нагоду поглянути, як влучно падуть наші стрільна, як нагло почулись вибухи ворожого вогню довкруги нас. Рівночасно ворог почав атаку на наші батерії. Почало ставати справді гарячо, а то й страшно. При участі летунства ворог старався знищити, розбити чисельно більші військові одиниці. Ми оба з Мудрим постановили, що нам треба схоронитися в безпечнішому місці. На невеликому лані майже доспілого жита було кілька зелених кущів, невеликих дерев. Там, ми вирішили, буде безпечніше місце.

Гуркіт літаків, вибухи всякого рода стрілен унеможливили спитатися, чи вистарчить телефонічного дроту, щоб перейти на нове місце. Ми зрозуміли, що ворог нищить піхотинські становища, що простягаються перед нами і наші батерії за нами. Ми оба опинились посередині найсильнішого вогню. Зв'язок наш з батерією вже був перерваний. Наші зенітки успішно провадили протилетунський обстріл і хоч таким способом утруднювали ворожу акцію.

Направду діялося страшне! Земля прямо кипіла від вибухів, а як почувся подув гарячого повітря, то ми знали, що експлозія близько! Зі замкненими очима, щоб не бачити того страхіття, і з лицем, як можливо глибше втисненим у землю, здавалося, що не доведеться нам живими встати з того місця. Досі кожний з нас нарікав на шолом, ніхто не був захоплений тим "баняком", але тепер, коли гарматні вибухи прямо засипували нас землею, я був радий, що його маю. Він давав потрібну охорону, рятував життя.

В таких хвилинах страху за своє життя людина думками зближується до своїх рідних, мов би хотіла молитвою попрощатися з цілим світом.

Тяжко пригадати, як довго були ми під ворожим обстрілом, але цей час видався безконечністю! Чим нижче налітали ворожі літаки й обстрілювали нас бортовою зброєю, тим голосніше билися наші серця. Постепенно і поволі почала ворожа атака тратити на силі, ще деякий час ми залишились у лежачій позиції, а тоді набрали повні груди повітря і з полегкістю видихнули, щасливі, що живі і не поранені. Ще раз Бог подарував нам життя. Випрямившись, обтряслися від землі, ми відчули, що наша одіж буквально прилипла до тіла, здавалося, що солений піт виїсть очі.

Гаряча дія ворога зробила своє. Ми відчули сильну втому. На відпочинок тепер не було часу. На це може бути колись ліпша нагода. Треба нам повернутися до батерії на вогневе становище.

Здалека ми спостерегли три кінні підводи, що дорогою зближалися в нашому напрямку. Ми не наближалися до них. "Фірмани" пояснили нам, що везуть ранених з передових ліній. Двох із них були непритомні. Один із ранених не видержав, легко піднявся на підводі, махнув у нашу сторону рукою, а як довідався, що ми при артилерії, викрикнув наголос: "Хлопці, стріляйте так далі, з максимів (важкі ворожі кулемети) тільки колеса в повітрі літають". Ранені поїхали далі на перев'язочний пункт. Нам залишилося сумне враження, що бути піхотинцем, - це незавидне життя в передовій лінії на фронті. Їхні пірвані, пересяклі кров'ю уніформи були найкращим цього доказом. Але їхнє признання для нас було на рівні не тільки закінчення старшинської школи, але і рівночасно одержанням відповідного ступеня, якого нам все обіцяли в Нойгамері по повороті з фронту.

На вогневому становищі чекали нас неприємні несподіванки. Наша батерія дуже потерпіла. Були ранені і вбиті. Довкруги видно було, що ворог лютував. Частина коней втрачена, а тих, що поранені, треба було добити, тих, що сполошені повтікали, вже не віднайдемо і так. Панує непорядок, загальний хаос. Все треба переорганізувати. Старшини і підстаршини, що послуговувалися кіньми для власного вжитку, мусять їх зректися на користь гармашів, щоб в цей спосіб втримати батерію боєздатною. Ворог до того степеня ставав нам на п'яти, що ми навіть не мали часу приготовити батерії до вогневої акції.

Дні 17 до 22 липня були найтяжчими для цілої Дивізії. Вже тоді ми всі знали, що кільце довкола Бродів замкнене і виходу звідси нема. Німецьке командування не дуже переймалося тою важкою ситуацією, бо від часу битви під Сталінґрадом такі окруження були багато частіші і вичерпували німецькі сили в людях і матеріялі. Часом їм вдавалося розбити менші окруження, але це було ще тоді, коли німці вірили в перемогу. Тепер німецький вояк боровся тому, що одержав такий наказ, а не тому, що сам був переконаний і вірив в обіцянку Нової Европи.

Від початку наступу під Бродами большевики ввели в цілоденну

дію своє летунство: винищувачі, бойові і штурмові літаки, що бортовою зброєю і легкими бомбами нищили наші наземні ключеві пункти, як і мости, залізничні вузли, перехрестя доріг і села, все це рівночасно дуже надщерблювало боєздатність Дивізії. Зв'язані з тим часті зміни в позиціях наших частин майже унеможливлювали дії власної артилерії. Через такі невідрадні обставини наша Дивізія зазнала великих втрат. Треба сказати, що ворогові вдалося знищити все, що потрібне для піддержки боїв, навіть постачання. Часто траплялося, що це, що не було знищене в боях ворогом, мусіло бути знищене власною залогою, щоб не попало в руки ворога. Так прийшов час, що і поодинокі батерії артилерійського полку діставали наказ-позволення знищити гармати, щоб зробити їх неужиточними. Ми витягали замки гармат і закопували їх, або насипали в дуло гармати кілька жмень землі і вистрілювали їх. В цей спосіб вистріл розсаджував дуло гармати. Спосіб більш ефективний, але й небезпечний.

Німецьке вояцтво було так знеохочене, що з них навіть ніхто не здригався, коли почув ворожі танки чи літаки. Для нас, вивчених тільки після правил книжки, без попереднього фронтового досвіду, Броди були засильним ударом, щоб змогти втримати фронт, але ще й видержати психічно.

Села такі, як Батьків, Почапи, Ясенів, Пеняки, Майдан, Суходоли, Княже - дуже потерпіли. Багато згоріло тут хат із солом'яними стріхами. Крім вбитих, в цих селах прийшлося минути конаючого, що у стогонах просив про поміч, або кулею скоротити страждання. А хто з нас в тому неладі знав, де є поміч? Хто з нас міг помогти нашим жінкам, селянам, що при відступах благали нас на колінах, плакали, з малими дітьми на руках, щоб взяти їх зі собою, щоб вони не попали в руки большевиків? Ми не могли помогти самим собі. Поміч - це було щось, чого нам ніхто не міг дати, а свідомість цього нищила нашу, і так вже до великої міри захитану, душевну рівновагу.

Незабаром поголоски про замкнення окруження підтверджувались офіційно німецькими старшинами. Інші військові одиниці, як наприклад піхотинські полки чи фізіліри, що мали більшу свободу руху з легшим вирядом і були змоторизовані, могли швидше змінити місце свого постою. Тому на поголоску, що коло села Білий Камінь можна переправитися через річку Буг і в цей спосіб врятуватись від певної загибелі, всі негайно орієнтувались в цьому напрямі. Навіть видавалось, що і ситуація не зовсім така безвихідна. Не було ніяких наказів і кожний керувався інстинктом самозбереження.

Зовсім непомітно й несвідомо почали вимішуватися німецькі частини з одиницями Дивізії. Ворог з повітря винищував цю хаотичну, перелякану масу, що прямувала в напрямі Білого Каменя: вживали бортову зброю, малі бомби, а навіть з літаків кидали ручні ґранати. Ми, крім крісів, не мали іншої зброї. Декому залишилася машинова пістоля, до якої тяжко було дістати амуніцію. Це була наша одинока протиоборона. Але й при цьому декотрі хлопці зуміли її навіть добре використати. Як тільки спостерегли низько надлітаючого літака, клалися на спину і відстрілювались. Так нам і вдалося "приземлити" со-

вєтського розвідувача, що низько летів і "сипав" ручні ґранати. Літак цей вдарив об дерево і розбився на землі. Тому що низько летів, залога з нього врятувалася, але при втечі (все те відбувалося в лозах малого потічка) один летун, пострілений, впав у воду і втопився, а другий скинув шапку і окуляри і показалося, що це молода жінка. Ми її зловили, але зі здивування і в зовсім чужій для нас ситуації - не знали, що з нею зробити. Нам було спішно під Білий Камінь. Ніхто над нею не знущався і ніхто не брався її стріляти. Не знаю, що з нею сталося. Це, власне, було одне з нарікань німців у нашу сторону: загуманне ставлення до ворога (полонених).

В дорозі до Білого Каменя загинуло багато наших і німецьких вояків, тому що вся ця переправа була незорганізована. Мужва майже до божевілля була перелякана, передусім косоокі калмики, що служили в німецькій армії в допоміжних частинах. Дехто біг, деякі думали, що під водою буде скоріше, ніхто не знав точно, куди йому йти, а як прибуде до Білого Каменя - чи не буде запізно? Може, вся та метушня намарно? А може, ні, не треба тратити надії. При цьому не було як скритися від літаків. Групи бували чисельно різні: більші і менші, чисто українські, німецькі, або вимішані. Дуже рідко стрічав я когось, що зберіг "холодну кров". Дехто міняв групу, коли стрінув товариша, тоді переходив з одної до другої. Взагалі, кожний був там, де йому сподобалося.

При цьому німці остерігали нас, що цей терен є підмінований, бо сподівалися здержати таким способом наступ совєтських танків. Це теж дуже сповільнювало нашу мандрівку до Білого Каменя. Треба було бути обережним. Хоча наказ позбутися всякого рода кулеметів і машинових пістоль зобов'язував вже від кількох днів, я зробив це щойно тепер, бо магазини до моєї пістолі були порожні. Заосмотрився першим крісом, який принагідно знайшов. Амуніції до крісів було доволі. Нею я наповнив собі кишені моїх штанів.

Совєтські літаки не переставали нас переслідувати, і як летуни, перехилившись в один бік із затисненими п'ястуками, погрожували нам, ми відповідали їм вогнем із крісів.

Наближаючись до села Білий Камінь, наша група спостерегла вже здалека несамовите видовище: по обох сторонах мосту багатотисячна товпа війська. Вже здалека чути розпучливі крики, прокльони. Тут стоять німецькі військові з пістолями в руках і пострілами в повітря стараються удержати порядок. Підходячи ближче, бачимо хаос, паніку. Юрба хоче протиснутися на другу сторону моста, коні полошаться, вози перевертаються і зовсім здержують перехід на другу сторону. Знову чуємо постріли: німці вже не можуть здержати того моря людей, їх захриплих голосів вже майже зовсім не чути.. Азіяти не реаґують на постріли й погрози німців, вони силоміць пруть наперед себе, на другий бік, на "волю"", ще заки ворог почне вогонь по мості і знищить всю надію на рятунок. На декілька коротких хвилин вдається здержати течію авт, возів, гармат і людей і промостити дорогу для санітарних возів з раненими, як тут дається чути гуркіт кулеметів з ворожих літаків. Ще кілька секунд і все скінчиться. Навіть для тих, що вже перейшли міст і вважали себе безпечними, не було

місця, де їм подітися, бо терен по одній і другій стороні моста був щільно напханий багатотисячною людською масою і вирядом. Картина, що ми її власне тепер мали перед очима, була до тої міри застрашаюча, що група, в котрій був і я, мовчки гляділа на це видовище. Тільки один німець висказав своє зашокування словами: Um Gottes willen!

Ворог був дуже близько Білого Каменя, бо після налету совєтських літаків, почався безпощадний обстріл мінометами і гарматами. Будучи свідком ще одної поразки, яку ми мали змогу оглядати як на долоні, ми дуже зобоятніли і втратили надію на рятунок. Стало ясно, що большевицький медвідь повільно і безпощадно затискає пазурі і дусить свою здобичу.

Наша група меншала. Один по одному, кожний з опущеною головою, йшов своїм шляхом, хоч не знав куди. Ми всі вже останніх кілька днів не мали відпочинку, не спали, не їли. В переконанні, що ніяке чудо не станеться, німецькі старшини почали перебирати ініціятиву в свої руки. Вони організували пробоєві групи, збирали кожного охотника, і так творилась бойова одиниця. Хоч самі вони пояснювали ситуацію як безвихідну, але все ж таки варту спроби прориву. Говорили, що фронтова лінія від нас тільки сім кілометрів. Таких груп творилося тоді багато, і вони були різночисельні. Озброєння бідне: передусім кріси, часом в такій групі знайшовся кулемет або навіть панцерфауст.

З одною такою групою вирішив піти і я. Ми вирушили під вечір 21 липня.

Не зустрівши ніякого опору, ми в кількох рядах розстрільною посувалися вперед. Спочатку йшли повільним кроком і вдержували тишу-мовчанку. Як тільки дався почути ворожий кулеметний вогонь, німецький старшина давав наказ іти прискореним кроком, а опісля бігти в напрямі ворога. З голосним "гурраа" і багнетами на крісах ми йшли до наступу. Вже по кількох хвилинах ми здивовано спостерегли, що ворог дійсно перед нами цофається зі своїх становищ. Ми були захоплені нашим успіхом. Дещо пізніше ми навіть захопили трьох червоноармійців в полон! Один з них був азіят з тяжким кулеметом. Щоб придивитися до них краще, ми мусіли вжити електричну ліхтарку, бо була ще ніч. Ми не могли повірити своїм очам: вони з перестраху тряслися на цілому тілі і просили, щоб їх не стріляти. Ми йшли далі в наступ і приказали їм іти з нами, а тому що було темно, за деякий час ми їх згубили. Їх ніхто не збирався стріляти, бо це вже не була фронтова полоса. Нам залежало на тому, щоб вирватися з окруження. Ми продовжували наш наступ і навіть мали дальші успіхи. Як довго ворожий вогонь був слабий, наша динаміка зростала, одначе, довго так не тривало. Наближаючись до одного села, ми спочатку зазнали легкого кулеметного вогню, але дещо пізніше густий обстріл з ґранатометів "пришпилив" нас на місці. Так закінчилася наша спроба прориву. Виглядало, що ми натрапили на більше вороже угруповання, тому що навіть показалися танки Т-34. Після енерґічної команди старшини нашої групи: "Panzerfaust nach Vorne", нам вдалося знищити одного, а чотири другі завернули.

(Тепер уживатиму слова "ми", "нам", множину, бо маю на думці і наших хлопців з Дивізії, і німців, бо від цього часу й одні, і другі були в пробоєвих групах).

Тому що совєцькі танки не мали піддержки піхоти, вони й завернули. Нам стало легше на серці, і ми вступили в село. Але як з початку нашої спортивної акції старшина запевнював, що нам треба буде пробитися через сім кілометрів ворожої оборонної системи, мені здавалося, що ми вже пройшли більше, ніж сім кілометрів, а ворожий спротив ставав щораз, то більш завзятим. Нам треба було пробитися крізь ворожі становища, котрі посувались на захід в напрямі Львова досить швидко. Іншими словами, нам треба було перегнати ворога, пробиваючись крізь його лінію оборони, а з голими руками на це були дуже марні вигляди.

Тепер нашою ціллю було продертися через село, де є, ми, напевно, знали, совєтські танки. Хто хотів рятувати життя - мусів погодитися з ризиком, без огляду на це, які сили ворога стоять перед нами.

За селом невелике оболоння, а далі насип залізничної дороги Красне - Золочів. За насипом є ще ворожі укріплення, а відтак провалля на 150-200 метрів, яке можна використати, щоб вирватись з котла. Це провалля є під постійною обсервацією ворога й обстрілом його зброї. Недалеко простягаються береги подільської височини, які вже тепер контролює ворог. Через них також треба продертися. В тій цілі кожному треба було ограничитися до найбільш необхідної легкої зброї.

Нелегко прийшлося большевикам приборкати наше бажання вирватися з їхнього окруження на волю. Хоч у нас вже не було танків, літаків, ні гармат, ми завзято відстрілювались. Їхні стрільна, що розвивалися над нами, були сильніші, бо ми тепер мали тільки кріси в руках, а багато з нас не мали навіть амуніції. Ми поволі посувалися до підніжжя насипу, щоб там вичекати відповідну хвилину і зробити той небезпечний, остаточний стрибок, що мав врятувати наше життя.

Вирішальний кінець приходив скоро, і як довго живу - не забуду останніх моментів аґонії під Бродами.

В долині насипу залізниці під сильним обстрілом кулеметного вогню ранений німецький старшина кричить до всіх, що тут зібрались у сподіванні дістатися на другу сторону: "Alles Zuruch!", махає рукою до всіх вицофатись, іти назад. Незабаром три, а опісля ще два ворожі танки виповзли на насип і кулеметним вогнем почали промощувати собі дорогу. Багато тут залишилось мертвими перед цим насипом. Не багато, але мала горстка наших переправилася на вільну частину окруження. Вони мали щастя. Я до тих щасливців не належав. Так, на жаль, сумно закінчилась остання спроба вирватися з окруження. Від тепер доля всіх нас була вирішена: смерть з власної руки або полон.

Німці сприймали думку здачі в полон досить спокійно. Вони вірили, що Совєтський Союз з ними буде добре обходитися, а по закінченні війни, згідно з міжнародним правом, їх відпустять домів. Розуміється, командир Дивізії Фрайтаґ і всі його прихвостні знайшли

нагоду і кращий спосіб втечі багато швидше й вигідніше, ніж ми.

Для мене почалося безцільне блукання. Напружені нерви не дозволяли зібрати та упорядкувати думки. Голодний, а тепер, коли все закінчилось розчаруванням, ноги відмовили послуху. Гуркіт фронтової лінії стихав. Фронт тепер швидко перекидався на захід, на Львів. На території окруження залишилися розбиті, незорганізовані групи вояків, бувших членів Дивізії та німецького XIII корпусу. Стрільці, що служили в одній частині, а тепер їм вдалося віднайти себе, спільно радилися, рішали, що їм робити. Все ж то в гурті відрадніше, ніж одинцем. Довкруги часто чути було поодинокі постріли: це кінчили зі собою переважно наші хлопці, ті, які не знали, як вийти з тої ситуації.

Багато різних думок перебігало мені через голову. Одне, чого я не міг зрозуміти і повірити, що це тільки один рік тому я вступив до війська, до Дивізії, що тільки три тижні тому ми вигрузились тут, в Ожидові, а тепер все це розбите. Все, що я бачив довкруги було знищене, розбите, розкинене, як по сильному гураґані. Я не міг повірити, що це дійсність, хотілося думати, що це поганий сон.

Я був переконаний, що мої родичі (батьки) не були б собі бажали, щоб я по пережитті цього страхіття покінчив зі собою. На мою думку, навіть у відношенні до ворога було б несправедливо відбирати собі життя, зробити це, чого йому не вдалося під час трьох останніх тижнів. Всі ті, котрим пощастило пережити тяжкі бої на фронті, зробили б велику послугу ворогові, якщо б тепер рішилися на цей розпучливий крок. Тепер я пригадав собі рівно ж слова мого батька в Гайделяґрі: "Якщо б ситуація мала бути дуже поважна, Романе, орієнтуйся на Відень".

Мої роздумування під час блукання на побоєвищі несподівано перервав німець-вермахтівець. Він приступив до мене і розпочав розмову. Вже по кількох хвилинах ми заприязнились і розмова пішла як між старими знайомими. Він зробив на мене добре враження, бо говорив спокійно і логічно. Мав ступінь підстаршини, служив при 361 піхотинській дивізії. Довший час у війську, загартований у різних фронтах Европи, додав мені надії. Коротко з'ясував мені свій плян ось так: з його досвідом в терені і моїм знанням української і німецької мови нам повинно вдатися перехитрити большевиків. Ми вирішили, що перш за все нам треба відпочити, а слідуючого дня обговоримо плян у подробицях. По тих його словах мені впав великий тягар з серця. Я якби знову віджив. Дещо успокоєний, я і він положилися в рядках ще не зібраної високої кукурудзи, а тому що були дуже змучені, швидко заснули. Я спав твердим сном, бо як вранці збудився, я і все довкруги мене було мокре. Напевно, падав дощ, а я навіть не здрігнувся. Рівночасно я спостеріг, що мого приятеля-німця нема. Я піднявся, розглянувся довкруги, і дійсно - німець пропав без сліду. Ось тобі маєш! Знову залишився сам. Подумав, що він, певно, не довіряв мені як ще не досить досвідченому стрільцеві, тому ще раз передумав свої пляни і, напевно, рішився зреалізувати їх самому, без моєї помочі.

Але і тим разом не прийшлося мені довго самому блукати, бо та-

ких, як я, було багато. Тепер натрапив я на українця-дивізійника з піхоти. Хлопець молодий, з Наддніпрянщини. Його прізвище Козаченко. Так, як і я, він ще не вирішив, що зробити зі собою. Не знали ми і не було можливо довідатися, що роблять большевики з українцями-полоненими, тобто, як з ними поводяться. Пригадавши собі їхні жорстокі вбивства в 1939/41 рр. в Галичині, я нічого доброго не міг сподіватися. Все ж таки я не мав настільки відваги, щоб відібрати собі життя.

Наші нерви поволі привикали до тої непевної ситуації, але на цю тему ми з Козаченком зовсім не розмовляли. Я шукав відповідного місця, щоб остаточно з'їсти мою законсервовану порцію. Я сів на пні вирваного з корінням дерева, не знаючи, що тут є торфовисько. При помочі Козаченка мені вдалося вилізти з того трясовиння. Крок за кроком зайшли ми на шлях при краю села, де коло одної з поблизьких хат задержала нас молода ґаздиня. Вона перелякана, тривожним голосом спитала нас, що тепер з нами всіма станеться? Розповіла, що в селі залишилися тільки жінки з дітьми і старики. З молодих нема нікого. Всі повтікали, бо ходили поголоски, що большевики забирають мужчин без розбору. Пояснювала, що і для нас не було б рятунком перебратися в цивільну одіж. Це нас не врятувало би, а навпаки, було б гірше, бо тоді нас схопили б як партизанів і розправа була б коротка. Вона майже плакала і оправдувалася, що не має нас чим погостити, але пішла в хату і незабаром винесла два глечики, наповнені медом. "Це все, що маю в хаті", - сказала. Справді ми були голодні, бо вже віддавна нічого не їли, але самого меду багато не з'їш.

Питання, якими будуть наступні дні в нашому житті, гнітило нас обох дуже, але про те ні я, ні мій друг Козаченко не хотіли говорити.

Раптом все пішло дуже швидко. Господиня дозволила нам переночувати в стодолі. До спання ми мали достатньо місця. Хоча сон спочатку не брав, ми все ж таки захопили кілька годин так цінного відпочинку. Вчасно вранці голосний жіночий крик і плач дитини зірвав нас зі сну. Ми швидко злізли по драбині надолину і на подвір'ї побачили жінку на колінах з дитиною в руках, що гірко плакала. Це була та сама жінка, що вчора гостила нас медом. Ще заки ми встигли збагнути, що сталося, як за нашими плечима дався чути сильним голосом наказ: "Руки вверх!" В цей сам час хтось сильним ударом вибив кріс з моєї руки. Кріс впав на землю, збиваючи невелику куряву. Наближалися грізні, непевні хвилини: вб'ють, чи ні? - Секунди тягнулися годинами.

Швидким, коротким рухом чиїсь руки почали обшукувати моє тіло згори донизу. Натрапивши на амуніцію, яку я ще мав у кишенях моїх сподень, солдат процідив крізь зуби: "Вот, сматрі, какая сволочь...", і сильно копнув мене в зад своїм чоботом. Я захитався, майже не впав, але задержав рівновагу, і відвернений тепер вже до нього лицем, хоч віддалений на кілька кроків, вперше побачив я, як виглядав наш переможець. Він звелів мені випорожнити кишені і підняти руки вгору. Опісля підійшов до мене і зірвав з шиї мою льорнетку, з якою я добровільно ніяк не хотів розстатися. Ось так в неділю, 23 липня 1944 р., в селі Княже закінчив я свою військову службу в Дивізії "Галичина".

Полон

Наш солдат-конвоїр, віком около п'ятдесятки, в поношеній уніформі і майже зовсім подертих чоботях, не зробив на нас доброго враження. На голові в нього не шолом, а перепочена, брудна фуражка. Відігнавши нас обох наперед себе на яких десять-п'ятнадцять кроків, поспішно викрикував команду "руки вверх". Так почалася наша - моя і Козаченка - мандрівка в зовсім нове, нам незнане майбутнє: совєтський полон.

Хоча наші думки зосереджувались у першій мірі над тим, що з нами станеться - вб'ють чи дадуть подохнути, як собакам, то все ж таки в дорозі до збірного пункту я не міг зрозуміти, як ще дотепер я задержав свій (батарійний) годинник марки "Nora". З командою "руки вверх" і з віддалі кільканадцять кроків наш конвоїр мусів його бачити, а знаючи апетит совєтів на всякого роду годинники, я був здивований, що я ще дотепер його мав. Скоро по дорозі знайшовся другий "визволитель", що цього діла доконав, і то навіть багато краще. Цей другий був більш жорстокий. Він з лайкою на устах відштовхнув мене від себе, зміряв згори надолину і очі його задержалися на моїх чоботях. Виглядало, що буду босим машерувати в тили совєцького фронту. Красноармієць подивився на величину своєї стопи і махнув рукою, бо виглядало, що для нього мої чоботи були б замалі. Одначе мойого ручного годинника і їдунку не подарував.

"Руки вверх, повише, і пашлі гітлєровци-фашисти" - була наступна команда, і ми повернулися в сторону, яку нам вказав червоноармієць. Так почався наш марш у ворожий полон. Спочатку, як червоноармієць провадив мене і Козаченка до збірного пункту, я думав (трохи наївний спосіб думання, але тоді так було), що тільки нас двох зловили живими, бо багато наших хлопців відбирали собі самі життя, але дещо пізніше показалося, що таких, як ми, було багато більше. Тоді моє пригноблююче почуття ганьби на душі облегшилось.

Навіть сьогодні дехто зі здивуванням питає, як можна було здатися в большевицький полон. Вияснення тут ось яке: як двадцятилітній юнак я ще не хотів вмирати. Із прориву мені не судилося пробитись, і тому виглядало, що одинокою розв'язкою для мене дістатися на волю було через ворожий полон! Це, може, трохи не звучить реально, але як пізніше сказав один німецький підстаршина, що "будуть нас везти так далеко на схід, аж завезуть на захід, але домів нас звільнити мусять". Часто при не одному транспорті прийшлося мені згадувати ті його слова.

У більш цивілізованих державах полон не є так дуже страшним, бо навіть полонений має свої права, якщо дана держава придержується міжнародних договорів. Під час другої світової війни СССР таких договорів не признавав, як рівно ж не признавав органінізації Червоного Хреста, мовляв, "ми маємо наш власний червоний хрест і

червоний півмісяць". Перебування в совєтському полоні можна назвати модерною каторгою, яку тільки фізично сильні і сильної волі люди можуть видержати.

В полоні я часто попадав у розпуку і жалував, що не покінчив з собою ще під Бродами. Не хотілося бути між живими, бо мертва людина не знає, що це значить голод, зимно і фізичне виснаження. У вічному спочинку мертвий не знає, що таке втома по цілоденній надлюдській праці. Тільки сильна воля й переконання в успіх свого пляну помагали мені в щоденному житті. Я сильно вірив, що виберуся з того пекла, тільки не знав, коли це станеться. Тяжке життя за колючим дротом доводило мене часто до зневіри в Бога. Не один раз я питався сам себе, де є той Бог, його ласка, помічна рука, про котру говорив на екзортах наш катехит о. В. Микитюк. Чим я провинився, або згрішив, що мушу щоденно відбувати таку сувору покуту?

Сьогодні я дякую Богові, що дав мені силу видержати цю сіру, жорстоку буденщину. Рівночасно уможливив щорічно врочисто і гідно вшановувати пам'ять тих хлопців, що загинули під Бродами. А загинуло їх багато. Ми всі знаємо, як хоробро протиставилась Дивізія большевикам, і тільки ті, що там були і наочно все бачили, можуть про це розповісти. Що нас так швидко розгромили, то це мусіло так статися і я зрозумів це щойно тоді, як ворог гнав нас у своє запілля: де тільки не глянеш - майже все постачання для фронту, ввесь воєнний матеріял, все це Made in USA. Маючи такого сильного союзника, зовсім не дивно, що большевики досягли таких швидких і вирішальних перемог.

Все ж таки, яка несправедливість панує на світі: скільки жертв ми понесли в Дивізії, а сьогодні навіть не можна поставити пам'ятника полеглим! Переможець пише історію, переможець диктує. Навіть якщо це неправда, все одно світ мусить у це повірити. Сьогодні чуємо багато закидів, що ми, дивізійники, одягнули німецький однострій. Ми знали, що німецьке військо розстрілює нашу молодь і політично свідомих громадян. Помимо цього ми вступали в Дивізію, бо німці були б нищили нас навіть тоді, якби її не було, а червоноармійці, зайнявши Галичину, взяли б нашу молодь до армії і без вишколу післали б на фронт. На вилогах дивізійного німецького однострою ми мали нашого галицького левика. Українці в Червоній Армії не могли відмовитися від служби в РККА навіть тоді, як були найбільш завзятими патріотами. В той час, коли Совєтський Союз без різниці вислав наших хлопців боротися на фронті проти німецької армії, НКВДисти завзятіше від німців розстрілювали невинне українське населення або висилали на певну смерть у Сибір. І хоча в складі СССР була т. зв. Українська Республіка, ніхто з наших вояків-українців не відрізнявся там будь-якими відзнаками. П'ятираменна зірка з серпом і молотом на червоному прапорі було все, чим можна було "гордитися" українцям в Україні.

Так-то під Бродами, де записувалась історія другої світової війни, багато наших молодих хлопців загинуло в тій нерівній боротьбі з

большевиками. За підрахунками - приблизно 3-4 тисячі вбитими, а багато пропавших безвісти.

Тут була запечатана і моя доля аж до 9-го січня 1950 року.

* * *

Все, що описане на слідуючих сторінках, пережив я на власній шкірі й бачив на власні очі. Не буду перебільшувати або злагіднювати чи замовчувати того жорстокого життя в неволі, а постараюся передати його своїми словами так, як судилося мені разом з моїми товаришами недолі його перетерпіти.

* * *

День був гарний, і сонце піднялося вже високо, як ми в супроводі грубих лайок в російській мові досить скорим кроком залишали село Княже. З цього села походив один із моїх товаришів, Марків, який залишився на дальшому артилерійському вишколі на Чехії. Власне, тепер я думав про нього, що його доля в цю пору краща за мою.

Село Княже було майже зовсім знищене, спалене. Потерпіло воно тому,що тут залишились недобитки Дивізії, всі ті, котрим не вдалося вирватись із окруження. Тут гуляли совєтські "катюші". Для очеркнення такої операції військовики вживають слова "ліквідація ворожих сил". Тому під час маршу до збірного пункту нам тепер доводилося переступати, а часом навіть і ставати на тіла наших хлопців чи німецьких вояків. На полях ще можна було розпізнати ті тіла, але ці, залишені на шляхах, були роз'їхані автомашинами і танками до тої міри, що вони виглядали як плоский килим. Тільки розсипані білі зуби вказували на те, що недавно це була ще жива людська істота. Всі ці тіла в горячі вже дуже почали розкладатися.

Наші руки з болю почали завмирати, і ми крок за кроком, помимо вигуків червоноармійця, їх спускали донизу, аж поки вони спочили на головах. З так зложеними на голові руками ми пройшли деякий час, сподіваючись лайки конвоїра, але "охрана" якось із тим погодилась. Нам приказали задержатися, але не оглядатися. З їхньої розмови ми зрозуміли, що тільки один із них поведе нас у дальшу дорогу.

Нашу групу, яка цілий час зростала, минало багато "бойцов", а один із них задержав нас і через затиснені зуби процідив: "Вот, сволочі, фріци, власовци, руки вверх! Втомілса? что-лі?" При такій нагоді все комусь обірвалось "фінкою" поміж ребра. Ми в мовчанці йшли, в перестраху ждали, що буде далі. Були здивовані, що наш конвоїр не старався запобігти таким вибухам ненависти совєтської мужви. Видно, це йому справляло приємність. Ще заки ми розлучилися з нашим напасником, він спостеріг у мене срібний медалик. Одним рухом руки зірвав його зі шиї, кинув до землі, і заявив, що там, де нас тепер ведуть, Бога немає і медаликів не потрібно. Я був лютий, бо цей медалик дала мені мама на двірці в Станиславові при

від'їзді до Дивізії. Сильним поштовхом руки він пхнув мене додолу, а як я опинився на землі, він стягнув з мене чоботи в заміну за його подерті й перепочені полотняні чоботи зеленої краски. Після того витягнув з кишені ніж, надрізав шкіру в моїх штанях і своїми сильними руками без труду зірвав шкіряний зад з моїх штанів. Все це відбулося неймовірно швидко, і за декілька хвилин я змінив вигляд з військовика на останнього лапсердака. Чоботи червоноармійця не були вигідні, підошви перетерті, але нехай вже так буде. Добре, що костей не поломав. Але хто знає, що ще може статися?! Це щойно початок, кілька перших годин в полоні!

Я з Козаченком нічого не говорили. Час від часу глянули тільки на себе, бо одне питання мали на думці: де нас ведуть?

Попри нас переходило чимало других солдатів різних родів зброї. Всі вони дивилися на нас як на злочинців, і майже кожний з них лаяв нас гидкими словами. Декотрі навіть плювали на нас.

Ми були вже далеко від села Княже, як наш конвоїр наказав залишити шлях і йти впоперек зеленою лукою. В нашому напрямі наближалися два солдати. Один із них був озброєний у "фінку", а другий держав у руці напоготові "вінтовку". Як тільки ми їх минули, зовсім недалеко за нами почулися постріли з фінки в нашу сторону. Майже рівночасно зі стрілами, конвоїр крикнув не оглядатися. Ми нічого не бачили, бо все те відбулося позаду, за нашими плечима, але відчували, що стріли були призначені для нас, на щастя, в нікого з нас вони не попали. Тепер вже не було сумніву, що ми стали власністю Червоної Армії. Кожної хвилини можна було сподіватись різних несподіванок. Тоді пригадався мені лісок коло місцевості Катинь на Білорусі, де совєтська влада вимордувала одинадцять тисяч старшин і підстаршин польського війська! Хто знає, може і нас ведуть до подібного ліска?

Вже здалека перед нами спостерегли ми декілька селянських хатин-господарств, зовсім не пошкоджених, так, якби тут війни не було. В тому напрямі наказав нам червоноармієць далі машерувати. Це був наш збірний пункт. Тут вже було приблизно 35-40 бувших військових німецької армії, але були теж і наші хлопці. Чомусь в околиці тих господарств далася відчути дуже пригноблююча атмосфера. Це мене дуже зацікавило, і я зібрався на відвагу спитати одного з них, чи він знає, що тут сталося, що вже тепер є такий погробовий настрій. Хлопчина без вагання вказав мені на одну з хат: "Там ідіть, під плотом самі побачите". Ми оба з Козаченком пішли туди подивитися. Картина жахлива: на землі під плетеним плотом лежали тіла трьох молодих дивізійників з виколеними очима! Інших слідів знущань на них не було видно, тільки лиця були змасакровані. З цілої брідської кампанії для мене це був один з найбільш жахливих моментів. Я розмовляв ще з декількома хлопцями, бо хотів довідатися більше, чому і хто міг таке жахливе звірство поповнити. Ніхто на це не мав відповіді. Одне є певне - вони згинули від людської руки.

По уставленні нашої групи в маршову колону під охороною чотирьох червоноармійців ми вирушили в дальшу дорогу. Ніхто ніколи

нам не говорив, де нас ведуть і що нам буде. Тим разом нашою охороною були немолоді і загорілі хлопці, а старші віком, з дещо спокійнішими темпераментами солдати. Молоді були потрібні на фронті, старші - в запіллі. Як навмисне, наша колона переходила попри тих, так жорстоко замучених, дивізійників, і кожний з нас з огірченням відвертав голову в противну сторону.

По недовгому марші ми опинилися на полі, де вже було зібрано багато таких, як ми. Розглянувшись, я і Козаченко зауважили, що тут були не тільки вермахтівці, але й наші хлопці. Напевно, всі, як і ми, з брідського котла. Товпа була велика, але все ще припроваджували нових, так що число скоро зросло до 2-3 тисяч люда, і дійсно, як поглянути довкруги, то нічого не було видно, тільки людські голови. Ніхто тут не стояв спокійно на одному місці. Як бджоли в вулику, ми всі робили гамір, вешталися з одного місця на друге, ніби чогось шукали. Починало бути тісно. В тому вулику ми відважилися говорити по-українськи, бо Козаченко німецької мови не знав. Протискаючись попри вермахтівців, ми спостерегли малі скупчення наших хлопців. Вони радилися, дебатували, теж чекали на дальший перебіг дій. Дехто старався знайти друзів зі своїх частин. В наших злиднях і недолі тут, у більшовицькому гурті, стало якось відрадніше. А свідомість, що тут більше наших хлопців, піднесла нас, навіть дуже на дусі.

Нагло почалася метушня, гамір прибрав на силі, і ті, що бачили понад голови, сповістили, що прибула якась комісія високої військової ранґи. Дійсно, скоро далися чути слова на російській мові. Мене цікавило, хто це говорить, і з Козаченком ми протиснулися вперед, звідки доносилися голоси. "Бійці" приготовляли трибуну для промовця. Всіх було чотири старшини, але тільки один з них був з погруддям повним відзнак і медалей. Мав чоботи і ґранатові "райтки" з червоними лямпасами. Нам виглядало, що він мав ступінь генерала. Новоприбулі старшини були енкаведисти. Генералові допомогли приміститися на залізній бочці з оливи, і він звернувся до нас, полонених, з короткою, але річевою промовою. Коло старшин НКВД було теж невелике скупчення німецьких старшин-полонених з перекладачем. В тій групі я побачив старшину з артилерійського полку, Мельничука, також з Наддніпрянщини. Він, незвичайно спокійний, провадив оживлену розмову. Не робив враження, що він знає, що тут ще кілька днів тому лютувала війна, а тепер ми в полоні. Мене дуже здивувала його присутність там, між енкаведистами і німецькими старшинами, вже тепер в полоні.

Генерал себе не представив, так що ми не знали, хто він є. В своїм зверненню він сказав, що можемо зачислити себе до щасливців, тому що залишилися живими. Для нас війна скінчилася, воювати не мусимо, отже, небезпека смерти за нами! Тепер ми "воєнноплєнниє". Як будемо добре поводитись, то ніхто нам кривди не зробить. Нас будуть годувати!!! Тепер вагони потрібні для постачання на фронт, тому нас відведуть у тили маршовою колоною. Там нас навантажать у транспорти до тих міст, котрі найбільше потерпіли

знищення. "Постройтє, что разрушилі, - отпустім домой. Нада поработать!" Але тепер мусимо віддати всі наші особисті речі: перстені, обручки, гроші, знимки, годинники. Ті речі будуть збережені під назвиськом кожного полоненого, а по закінченні війни, при звільненні на волю, кожний з нас одержить з поворотом свої дорогоцінності. Як тільки перекладач скінчив це речення, наново зчинився гамір, невдоволення і недовір'я, бо небагато було в товпі таких наївних, що дійсно повірили в цю обіцянку. За короткий час почулися голоси солдатів, що почали робити між нами порядок. В кількох місцях розставлено мішки і там ми скидали наші особисті дорогоцінності. Розуміється, ніхто не питав, ні не записував прізвища чи адреси. Це була облуда. При цій нагоді почалася "торгівля", виміна всякого роду речей. Тепер мені вдалося присвоїти вермахтівський светер з довгими рукавами. Я скинув свою масковану блюзку, натягнув светер, і в цей спосіб закрив брунатну сорочку. Ночі холодні, - подумав я, - прикритися немає чим, светер стане мені в пригоді.

Всіх нас лучила та сама доля, однакове майбутнє. Навіть, як один другого не знав: німець чи ні, - всі ми ставали товаришами, починали набирати більше відваги, нав'язували взаємні контакти. Німці-полонені навіть були вдоволені з теперішньої ситуації, вони вже мали досить тої війни. Дехто з них навіть повірив у це все, що нам пообіцяв генерал, а як обнизився над нашою товпою совєтський літак і летун помахав до нас рукою з затисненим п'ястуком, німці сприйняли це як робітничий привіт, а не як погрозу. Такими наївними вони були.

Всі ми знали, що кінець війни близько, а спеціяльно німці були переконані, що після війни совєтська влада відпустить їх швидко додому. Але були одиниці, що нічого доброго не обіцяли собі зі сірої буденщини в совєтській неволі. Були і такі старші за віком вояки, що оце вдруге опинилися в російському полоні. Вони були зовсім психічно заломані.

Як почулася команда, щоб разом з нашими речами здавати їдунки, тоді не один здригнувся. Тепер це була найбільш потрібна річ! Більша дорогоцінність, як годинник чи обручка. Всім тим, що ще мали їдунки, тяжко було з ними розстатись. Щойно тепер, по цій команді, німці отверезіли. Як віддавати їдунки тепер, то значить, що під час маршу до слідуючого місця призначення не будемо діставати нічого їсти. Це зовсім не звучало добре.

Щойно наступна команда потрясла нами, передусім дивізійниками. Наказано було німцям виступити, построїтись у колону по п'ять люда і взятися попід руки. Всі інші, не німці, мали створити таку саму колону, але відокремлену від німецької. Мій товариш Козаченко, з котрим я рішив держатися разом, майже не знав німецької мови, і як прийшла команда розділитися, він без ніякого вагання перейшов на ненімецьку половину. Нам обом стало сумно. Тяжко мені було розставатися з тою людиною, що піддержувала мені товариства в таких грізних і тяжких моментах життя. Тоді я подумав: "Хто зробив краще рішення - ті, що пішли на німецьку, чи ці, що пішли на ненімецьку сторону?" Це питання мене часто непокоїло.

Рівночасно мені прийшло на думку, що коли я є вже між німцями, то спочатку буду більше прислухуватись, а менше говорити. Я також знав, що були райхсдойчери і фольксдойчери, які також недобре орудували німецькою мовою. Я міг був залишитися в групі ненімців і податися за поляка, але поляки теж не дуже прихильні нам, українцям. Як податися за поляка, то по війні пішлють домів до Польщі, а я там не мав нікого з родини, ані із знайомих. Батько минулого року в Гайделяґрі пригадував мені, що їхній напрям буде Відень, тому треба бути німцем або австрійцем, якщо така рубрика взагалі буде на листі національностей для воєннополонених! Як подам німець, то повернуть до Німеччини, ну, а там може не буде при кожному залізничному мості військової рогачки, а при ній вартівника, який ставитиме питання: яка національність, громадянство, пашпорт, до кого і чому їдеш, і тим подібне? Може, в Західній Европі людина все ж таки має більше особистої свободи, ніж в СССР? Я рівно ж взяв під увагу і те, що мені, як німцеві в полоні, може прийдеться більше терпіти, як всім іншим полоненим, бо німці нанесли великого спустошення на Сході і Німеччина, як держава, програла війну. За те треба буде заплатити. Але Німеччина була великою потугою, і навіть, хоч вона нині "лежить на лопатках", держави-переможці мусять з нею числитися. Хіба СССР не прикаже вимордувати всіх німецьких полонених так, як це зробив з поляками в Катині?

Таке було моє роздумування, і так я рішив зробити. На все те не було багато часу, бо між німецькою і ненімецькою колоною полонених почали занимати свої позиції совєтські конвоїри з собаками, що мали нас супроводити в дальшу дорогу на схід. Навіть, як обидві колони були комплетно уставлені, все ще можна було побачити полонених, що в останній хвилині перескакували з одної колони до другої. Видно, що рішення було нелегке. Воно могло значити життя або смерть. Хто зробив ліпше, - хто знає?!

В ненімецькій колоні було багато Hi-Wi. Це були совєтські громадяни, переважно з азійської частини СССР, яких німці взяли до праці в армії. Вони помагали при будові бункерів-окопів, були фірманами-конюхами, назагал виконували другорядну роботу. Пізніше, в полоні, я переконався, що німці їх дуже не любили і називали їх Kanakeп. Група, до котрої тепер належав і я, була багато більша від тої другої ненімецької, де були і наші хлопці. Їхні очі були звернені в нашу сторону. Ми рівно ж із жалем дивилися на них.

Було це вже пополудні, і нас готовили до вимаршу. Наказ був машерувати рядами по п'ять, взятися попід руки, і тут ще раз нам пригадали, щоб не оглядатися назад, бо в такому випадку постріл на місці! Перед вимаршем нам не приділено ніякої харчевої пайки. Так почався наш марш в незнане. Ніхто не знав, де і як він скінчиться.

Особисто моє становище погіршало, бо як хтось мав товаришів, то вони могли злучитися в одну або дві п'ятки. Я був сам один в п'ятці з німцями і треба було час до часу щось сказати чи відповісти на питання. На щастя, колона рушила поволі й мовчазно, майже в похоронному настрою. Мало хто що-небудь говорив. Ми вийшли на биту дорогу, але околиці були для мене чужі. Ніхто не знав, в якому

напрямі йдемо, тільки по сонці ми знали, що на схід. Шляхи і поля направо і вліво від нас були вистелені розбитим і залишеним військовим вирядом: виведені з дії гармати, німецькі і совєтські танки, автомашини, польові кухні - все те вказувало, що тут проходили завзяті бої. По шляхах лежали вбиті, попухлі з довгого лежання на сонці коні. Не раз приходилося нам розірвати загачену п'ятку, щоб змогти перейти через такі перешкоди. Цього наші конвоїри не сподобали собі, бо боялися втечі, тому мали вогнепальну зброю напоготові. Нас вже навіть не зворушували страшні картини вбитих, пошарпаних людських тіл. Ми тільки закривали носи, чим хто мав, бо з того сопуху не можна було дихати.

Сонце вже було дуже низько, коли ми переходили попри великий польовий склад амуніції. Тут вперше ми мали змогу подивитися на ті, повні страхіття "катюші", і тоді завдяки поясненням німця, з котрим я був загачений, довідався, що німці мали теж того роду зброю, але він відразу зазначив, що совєтські "катюші" багато кращі від німецьких.

Цього першого, повного неприємних несподіванок дня машерували ми до пізної ночі. Конвоїри зігнали нас зі шляху на скошене поле на нічліг. При помочі світляних ракет створили живий кордон довкруги нашої колони. Тепер ми могли лягти, де хто і як хотів. Місця було багато. Конвоїри з собаками, декотрі верхи, викрикували різні команди. Розуміється, без поганої лайки не обійшлося. В цьому вони майстри. Ми вже не звертали на це ніякої уваги. Годинника вже ніхто не мав і не знав, котра година. Тільки одиниці ще знали, чи нині понеділок, чи четвер... Але для нас це було без різниці. Їдункиу теж ніхто не мав і не було потрібно, бо нам не давали їсти, а голод чимраз, то більше дошкуляв. Якщо можна було б захопити десь цукровий буряк, бараболю чи кукурудзу, - було б все гаразд, але того між копицями сіна не знайдеш. Одним ми були вдоволені тої ночі, що можемо лягти на землю і відпочити, що залишилися в живих. Побачимо, що принесе нам завтра!

Тут можна було залагодити свої потреби, але все те мало відбутися в лежачій позиції. В час нічлігу нікому не було дозволено сісти чи випрямитися. Поклавшися на землю, я хотів заснути, та насувалися різного рода думки і, помимо втоми, сон мене не брав. Я був тепер вдоволений, що мав светер з довгими рукавами, але холод помимо того дошкулював. Щоб було тепліше, ми постулювалися близько один другого. Такі життєві обставини, не знані дотепер нікому з нас, змушували вчитися жити спільно, а тому, що всім нам без різниці приходилося терпіти і лучила нас одна тяжка доля, без ніяких труднощів нав'язувалися швидко знайомства.

Для мене дуже корисним було те, що товариство доволі часто мінялося. Якщо я не повернувся на своє старе місце, де залишив товаришів, тоді зробив нове знайомство на новому місці. Тому на другий день рано, коли прийшов наказ построїтися на шляху п'ятками в маршову колону, то це вже не була та сама п'ятка, що вчора ввечері. При такій нагоді народ підбирав собі приятелів, хто кого собі найбільше сподобав. Я поки що не дуже зв'язувався ні з ким.

Був вдоволений, що дотепер ніхто з німців не спитав мене, як я між них дістався і не завважив моєї слабої німецької мови. Цей факт заохочував мене до свобідніших балачок з ними і частішої зміни товариства.

Раненько, як тільки почало світати, почулася команда вставати і, як звичайно, з прокльонами конвоїрів з собаками і верхи. Ніч була холодна. Ми лежали на вогкій землі, і наші кості зовсім зіштивніли. Тяжко було нам розрухатися. При цій нагоді я спостеріг кількох наших хлопців, одначе ми не говорили. Маршова колона стояла готова, як кінні конвоїри під'їздили до копиць сіна на полі, то кожну з них перестрілювали з машинової зброї вздовж і впоперек. Ми дивилися на це, але не чули ніяких зойків, ні криків, значить, під час ночі там ніхто не сховався. Для нас це була наука, щоб цього не робити на майбутнє.

Другий, повний день маршу для нас був дуже тяжкий. Ми часто мусіли звільняти дорогу військовим одиницям, що прямували на захід. Бувало різно. Декотрі воїни нам грозили, другі потішали, що "война капут", "фріц домой", або їх шабльонове: "у нас харашо, хлєба много". По переїзді колони війська ми знову уставлялися п'ятками на шляху і наш марш продовжувався. Довкруги вже не було видно слідів великих боїв, як це ми бачили під Бродами. Стрічалося по полях поодинокі гроби німецьких військових з березовими хрестами, а наверху шоломи. Як добре придивитися, то багато з тих шоломів були пробиті кулею точно по середині чола. Виглядало, що совєти мали добрих снайперів. Німці, мої сусіди наліво і направо в п'ятці, тільки дивилися, як я з великими очима на це реаґував. Їх такі картини вже не зворушували. Вони, досвідчені бійці, майже не звертали на це уваги.

Ми вже під час брідської облоги довший час не їли і не спали, бо все було виведене з ладу, а тепер нас гнали без ніякого провіянту, навіть краплини води не було, щоб погасити спрагу. Багато між нами було слабих, дехто може легко ранений, але не давав по собі пізнати, бо хотів жити. Тих, що вже не могли держатися з колоною і залишалися позаду, бо їм не ставало сил, їх конвоїри стріляли. Тому нам вже давно було наказано не оглядатися! В декотрих п'ятках можна було побачити вояків старших віком, для котрих цей марш був їхнім останнім зусиллям зберегти життя. Одначе дуже мало було таких, що ще в "бротзак"-у мали кусок хліба. Вони не були так зморені голодом.

Сонце добре гріло і по холодній ночі додавало нам сили, але в гарячі дні для нас, виголоднілих, воно було засильне, і нам темніло в очах. На полях, по обох боках шляху, на сонці блистіли золотою краскою баньки з консерв. Під час маршу з п'ятки нам не можна було вискочити, але, як ішли на нічліг або при іншій нагоді, всі кидалися, щоб захопити таку баньку і в разі потреби мати чим зачерпнути з потока води. Ці баньки були майже всі з одним написом-етикеткою "Свинная тушонка - Made in USA". Їх мірка була приблизно 3/4 літра. Мали один недолік, що дуже швидко ржавіли. Легко було

"бойцам" говорити, що у них "всього хватить", бо Америка помагала. Якщо б не ця поміч, то вони не тільки були б програли війну, але виздихали з голоду.

Того ж дня ми переходили через одне з наших галицьких сіл, і селяни, хто ще залишився між живими або повернувся до села, вийшли на дорогу в надії, що побачать когось рідного або знайомого. На їхні запити відповідей не діставали, але, як моя п'ятка наблизилася до них, я зібрався на відвагу і спитав, в якому ми селі. "Залізці", - була відповідь. Та відповідь блискавкою мене поразила. В цьому селі жив і був управителем школи мій "вуйко Влодко". В них було четверо дітей: Роман, Люба, Ярема і Орест, і ще тільки два роки тому я їх відвідував.

Третього дня, після нічлігу, ми майже не могли стати на ноги. Втома і голод дошкулювали не тільки слабим, але і тим кремезним, що колись задумували запанувати над цілою Европою. Яка іронія! Тут, в полоні, найкраще показалося, що вони не належать до ніякої раси Ubermench-ів і що їхня витривалість, як і кожного іншого, теж має свою границю.

Построєння маршевої колони тривало багато довше, ніж попередніх два дні. Велике число людей були до крайности виснажені. Конвоїри тратили терпеливість, а розлючені - били нас; ті, що були верхи, кіньми насильно вдиралися в не дуже то добре оформлені п'ятки. Довкруги чути було гарчання собак. Все це привело до ще більшого непорядку, прямо паніки. Багато з нас падало з ніг. Були побиті й покалічені; знову ми побачили кров...

Чи цей малий погром був продуманий, щоб нас заохотити до дальшої дороги, чи тому, щоб нас присмирити, - не знаю. Але того славного третього дня "маршу смерти", як я його називаю, наша маршова колона зовсім не виглядала як та, що була першого дня. Ми вже не йшли, а шкандибали! П'яток зовсім не було. Багато з нас помагало тим, що вже дійсно були обезсилені. Так ми далеко не зайшли. Остаточно прийшла команда відпочити. На нашій українській дорозі, там, як впаде дощ, то болото по кістки, але тепер було сухо, - нам прийшла команда відпочити. Ми негайно впали, де хто стояв. По полях не вільно було розходитись, бо терен ще тут не відмінований. Позаду нас задержалась вантажна автомашина (розуміється, теж американська Studebaker) і звідтіля доносилися вигуки, що невдовзі нам приділять провіянт. Ну, подумали ми, напевно, дістанемо кусень хліба, а може, навіть щось напитися. Щоб то не було, виглядає, що не подохнемо з голоду. Гамір, вдоволення, радість рознеслася по колоні. Остаточно, як приділ опинився в наших руках, то на долоні кусок меленого вепрового м'яса був дещо більший від кістки цукру (одну консерву ділили на 55 люда!). Ось і маєш провіянт для дорослої людини! Так розчаровані, знову в супроводі гидких слів, в котрих російська мова така багата, прийшлося нам рушити в дальшу дорогу.

На велике щастя багатьох, що вже ледве могли продовжувати той марш, до котрих зачисляв себе і я, ми зупинилися в околиці села

Шляхтинці коло Тернополя. Перед нами провізорично влаштований тимчасовий табір для полонених. Побудовання і площа обведені колючим дротом. До середини табору нас не впустили. Ми розташувалися перед вхідною брамою. Кожний втомлений відразу впав на землю, щоб відпочинути. Розглянувшись довкруги, побачили ми близько і далеко від нашої колони селянські хати. Незабаром появилися жінки з кошиками в руках. Вони, не говорячи нічого (бо бачили самих німців) переступали через нас так, якби шукали своїх рідних. Я був дуже здивований, що конвоїри, які нас тут привели, дозволяли на те. Коли одна з тих жінок підійшла до мене так близько, що я тихим голосом по-українськи міг заговорити до неї і не звернути на нас уваги конвоїра, я остеріг її перед не дуже то прихильними червоноармійцями. Вона згадала про свого сина і спитала, чи я знаю його. Я жінці пояснив, що перед вимаршем українців відділили і тому є дуже мала правдоподібність, що її син є тут між нами. Жінка з плачем почала нарікати, що війна нанесла всім багато лиха, спричинила безліч терпінь. Жалувалася, що в селі мужчин зовсім нема, самі жінки, не знають, що з ними станеться. Щоб її потішити, я сказав, що я в небагато ліпшій ситуації, - сам один між німцями, теж не знаю, що зі мною буде. Вона витягнула з кошика сира, один коржик і трохи зеленої цибулі, дала все те мені і сказала: "Не знайшла я свого сина, але може, ваша мама або хто-небудь інший дасть моєму так, як я даю вам". Я взяв і подякував їй за її щире і добре серце. Вона також сказала, що в цьому таборі є наші хлопці.

Поглянувши внутрі табору, я спостеріг, крім німецьких, ще мадярські та італійські військові мундури. Стало мені незрозумілим, чому нас раніше сортували на німців і ненімців, а тут будуть впроваджувати до ляґру, де є італійці та інші національности. Мої нерви були дуже напружені, я не вмів знайти спокою душі, але все ж таки потішав себе, що мій плян "вибрехатися" на свободу мені вдасться.

Ніякої нової команди ми не чули, рівно ж воріт ніхто не відчиняв. Виглядало, що десь вирішується наша доля: впустити нас до табору, перед котрим ми спочивали, чи гнати до другого, може, не так переповненого. Щоб там не вирішили, в цій хвилині ми були вдоволені, що маємо нагоду відпочити в тіні кріслатих дерев.

В думках робив я "рахунок совісти" зі всього, що від розгрому під Бродами аж дотепер прийшлося мені пережити, і одне мене дуже дивувало - як часто і багато прокльонів і гидких слів прийшлося нам слухати зі сторони совєтів. Називали нас фріцами, фашистами, гітлєрівцями, власівцями, але ніколи до тепер я не почув "есеси", їм не було до останньої хвилини відомо, що вони, большевики, лицем в лице стоять перед Дивізією "Галичина"?! Галичина тяжким тягарем лежала большевикам на серці.

Чи є можливим, що тепер, коли вони розгромили Дивізію, не долучили її до словника тих поганих їх зворотів???

Загал вояцтва, тепер воєннополонених, дуже нарікав на голод і спрагу. Довкруги не було ні річки, ні потічка, звідки можна було б зачерпнути води. Сидячи тут, перед табором, ми сподівалися, що

обставини наші покращають і наладнаються, як тільки нас впустять до середини. В таборі перед брамою вже стояло багато полонених, що з цікавістю дивилися через колючий дріт в нашу сторону. Напевно, цікаві були знати, звідки ми, з котрого фронту і які добрі вісти приносимо. Кожний бажав собі якнайскорішого закінчення війни і повороту домів. Всі ми хотіли бути доброї думки, але, на жаль, це був щойно початок, "передсмак" того, що чекало нас в майбутньому.

Дата була приблизно 27-28 липня, і в цей час нашого вичікування в селі Шляхтинці, міста Львів, Станіславів уже були зайняті большевиками.

Як тільки нас впустили до табору, нам зразу стало зрозумілим, що тут довго не побудемо. Оглянувшись довкруги, вже по забудованнях можна було пізнати, що колись це був панський фільварок. Великий, мурований багатокімнатний дім пишався посередині, по боках будинок для служби, стодоли, а далі великі стайні, - все те на тлі дерев з великими кронами, що кидали довкруги ту, тепер таку дорогоцінну тінь, що її кожний з нас шукав. Тепер цей панський будинок був занедбаний, хоч не знищений війною. В далині були дві великі гноївки, що вказувало на те, що власник мав багато худоби. Тепер вони були зовсім засохлі зверху, а це тому, що ними вже довший час ніхто не користувався. Приглянувшись точніше зблизька, я завважив, що з тих гноївок виглядають людські голови! Ніколи я не сподівався щось подібного побачити. Мене це зацікавило, і я спитав одного "власника" такої печери в гноївці. Він пояснив, що ночі бувають дуже холодні, а в такій норі є тепло і добре спиться. Одним великим мінусом було те, що у норі треба було сидіти без перерви, бо на неї чигало багато інших полонених, які були заліниві викопати свою власну. А копалося її дуже примітивним знаряддям: власними руками! Але і на те була рада: полонені спрягалися і в двійку копали нору, щоб один в разі потреби з неї міг вийти, а другий відганяв охочих її зайняти.

Цього дня там, в таборі на фільварку, я вперше в мойому житті зрозумів дійсне значення слова самозбереження! Всі інші, що не могли знайти місця в забудованнях чи в гноївках, мусіли погодитися спати надворі, хоч і тут місця меншало, бо в таборі лятрини не було, і кожний залагоджував свої потреби, де хто міг.

Хоч більшість полонених були німцями, тут господарювали мадяри та італійці, колишні союзники німців. Вони, одні і другі, з головами догори, ходили по таборі і викрикували в своїй мові Бог знає що. Німці їх не розуміли, тому не було порядку і дисципліни. Сюди далі приводили полонених, але ті групи не були великі. Вістки від них були ті самі: большевики майже без спротиву прямують на захід!

В таборі Шляхтинці наші дні марно минали. Нам не давали ні води, ні зупи, тільки один раз на день кусок хліба. Хліб цей був дуже гіркий, бо печений з ячменю. Сама роздача того хліба - це було завершення дня в Шляхтинцях. Про це варто розповісти докладніше.

Хліб привозили до табору на брудному відкритому возі і складали на великому столі, збитому з кількох грубих дощок. Він майже не видержував цього тягару, тому все кількох добровольців давали потрібну підпору (при цьому була добра нагода напхати кишені). Розподіл хліба взяли в свої руки італійці і мадяри. Табір цей був без команданта, тому кожний робив, що хотів. Ножів не було, щоб поділити хліб. Ділили, чи краще лупили боханець хліба на шістнадцять люда. Розуміється, що поділ відбувався руками. Не дуже гігієнічно, як подумати, що води помити руки не було, а невідомо, чи той, що "лупив" хліб, не прийшов прямо зі свого леговища-гноївки?!

Союзники німців вибирали з-поміж себе добровольців, укладали їх у шпалір, і кожний німець, що йшов по свою щоденну пайку хліба, мусів перше перейти чи то перебігти через той шпалір. В дорозі по хліб через шпалір союзники в усякий можливий спосіб знущалися: копали, били кулаками, буками, де попало. Часом побили так сильно (а ми вже тоді були досить ослаблені), що коли такий бідолаха упав, то не мав сили піднятися. Такого витягали, щоб звільнити шпалір для слідуючого. Кому вдалося пройти, той діставав свою пайку хліба. Розуміється, тільки німці проходили через шпалір і наражувалися на ті знущання. Багато з них були загорді, щоб піддатися такій прилюдній зневазі. Вони радше голодували, а не піддавалися знущанням своїх бувших союзників. Чим довший шпалір, тим більше буків, а довжина його залежала від кількости добровольців. Я особисто не все йшов по хліб, бо це, направду, не були жарти. Якщо поломлять ребра, що тоді? Тут лікарів нема. Я все дивився, хто є в шпалірі, який він довгий і як та чим б'ють. Щойно опісля робив рішення: іти чи ні. Так віддячувалися німцям їхні бувші союзники за програну війну. Старшини, що мали нагляд над полоненими, про це добре знали, одначе в цю справу зовсім не вмішувалися. Я думаю, що їм це було дуже до вподоби.

Так складалось і гартувалось наше життя. Вже перші дні нам показали, що воно не було легким.

Минуло більше чотирьох тижнів. Вже під Бродами ми не мали змоги вмитися чи викупатися. Тому тепер ми всі були добре оброслі, брудні, перепочені, неголені. Більшість із нас почала шкрябатися то тут, то там, виявилося, що маємо воші. Ті, що їх проф. Ростинський показував нам в гімназії на ілюстраціях, не були небезпечні, бо не кусали. Ті правдиві, що ми, включно зі мною, мали по цілому тілі, дуже нам дошкулювали.

Моя брунатна сорочка стала темно-брунатною і зовсім блискучою від бруду і поту. Голова свербіла, і шкрябання вже навіть не помагало. Як це донеслося до совєтських властей, мені невідомо, але остаточно підстаршина одного ранку приніс машинки до стриження і ми бавились у фризієрів. Нам зовсім не залежало на тому, як виглядаємо. Тоді ми були раді, що потратимо наші фризури, а з ними хоча частину вошей.

Так приблизно 5-го серпня нас, виголоднілих, обдертих, брудних, тепер ще й завошивлених, але обстрижених, вигнали з табору до

слідуючого транспорту. Знову наказ ставати п'ятками, загачитися під руки. Видно, що ця вістка розійшлася в близькому селі, бо до формування нашої колони приглядалося багато наших селянок. Я бачив сум і тривогу в їхніх очах.

Тимчасовий ляґер Шляхтинці став порожній. Опорожніли теж і діри в гноївках. Вийшли всі німці, мадяри та італійці. Без ніякого попередження, куди нас ведуть, навантажили нас у малі вагони по 60 люда, а у великі 120. Нам навіть дали вказівки, як приміщуватися, щоб для всіх було забезпечене місце. Кожний вагон мав в одному кутику "бочку" для людських потреб. "Бочка" була металева посудина з американської оливи або іншого пального, перерізана посередині. Мала дороблені два "вуха", через які можна було перепхати дерев'яний або залізний дрючок, і в цей спосіб винести і випорожнити її. Кожний з нас мусів знайти методу, як залагодитися. Така бочка, тому що була перерізана, мала дуже гострий рубець. Все те для нас незнане, і ми мусіли навчитися знайти найкращий спосіб для залагодження тої важної потреби. Спочатку тяжко було навіть подумати як полагоджуватися, зі 120 очима, зверненими в сторону бочки, і тому, як транспорт рушив, всі потреби залагоджувались через вікно. Несвідомі, що на верхах вагонів нас сторожать озброєні конвоїри, ті, що попробували тої штуки перший раз, обірвали прикладом рушниці або і штиком.

Внутрі вагонів було нам тісно, але заразом гарячо. Води і хліба теж не давали, тому добре сталося, що їхали ми тільки один день. Куди ми прибули, спершу ніхто не знав. По вивантаженню транспорту нас гнали окраїнами якогось більшого, війною знищеного міста.

Київ

Ми йшли просторими вулицями, по обох сторонах спалені будинки вказували на завзяті бої. На вулицях не було помітно багато цивільного населення. З тих перехожих, що були більш цікаві, дехто зупинявся, щоб краще приглянутися "завойовникам" Европи. На обличчі такого глядача помічувалось співчуття, жаль, але часто теж і злоба, можна було почути прокльони.

Досить обоятне наставлення панувало в колоні. Ми знову йшли п'ятками, попід руки, як нагло з п'ятки в п'ятку, з уст до уст пробігло слово: КИЇВ!

Для мене почути це, хоч полоненому, було приємною несподіванкою. Я, українець, нагло опинився в столиці України - Києві. Але чому мали б большевики привезти нас до Києва?

В дійсності мені повинно це було бути обоятним, бо тому, що я українець - в Києві мені не дадуть ані більшої пайки хліба, ані не пустять скоріше додому. Все ж таки нікому тої таємниці не зраджуючи, в душі я був задоволений і тішився. Навіть з більшим зацікавленням почав розглядатися по місті. Довкруги мене німці з похиленими головами, а я з усмішкою на лиці, навіть забув, що голодний.

Моментально пригадав я собі, що тільки дещо більше року тому, у Львові на двірці наш транспорт добровольців мав вагон з написом великими буквами: Львів - Вінниця - Київ - Вільна Україна! Яка тут страшна іронія долі! Я і багато наших дивізійників, переможені большевиками, машеруємо вулицями Києва, і самі большевики нас тут привезли!!!

Ось такими думками я був зайнятий, і як збудився з того "сну", побачив, що ми затрималися на великій поляні, наче б то був великий парк. Багато зелені і великих дерев не було, тільки самі кущі, під ногами трава. Ніяких огорож я не бачив. Тут вже було багато тисяч таких, як ми, і все ще привозили людей з інших ляґрів. Між ними були навіть такі, що перебували в полоні вже від 1943 року. Згідно оцінки німців, большевики звели на цю поляну приблизно 30-35 тисяч вояків, по більшій часті німців. Це була велика товпа народу, не було видно, де початок, а де кінець. Деякі німці в добрих ще уніформах і чоботях, навіть із різними воєнними відзнаками, на диво чисто себе тримали. Багато з них мали свої алюмінійові їдунки, навіть ложки, а знову другі були брудні, обдерті, так як ми, що прибули тут з-під Шляхтинця. Значиться, поведінка з полоненими не була всюди однакова і найгірша. Залежало, хто попав у чиї руки! Всім нам на думці було одне питання: чому так багато полонених привезли тут, до Києва? Гамір не стихав, починалися розмови на різні теми і всі зводилися до того самого: чому?

В деякі дні нашого постою в Києві з'являлися уніформовані представники совєтської влади. Декілька таких візит, і на думку насува-

Дуже влучно відображений похід полонених до табору. Робота польського карикатуриста.

лися нам всякого рода поголоски "Parole". Тому що совєтські генерали під час таких відвідин часто задержувались і навіть починали короткі розмови з полоненими, ми підозрівали, що нас звідси транспортами відвезуть до США, щоб там нашою працею сплатити довг, який уряд СССР затягнув Америці під час війни. Що за прекрасна поголоска!?!? Вона приносила велике полегшення на душі, прикрашувала нашу недолю.

Навіть я, що все з упередженням і недовір'ям ставився до обіцянок большевиків, почав вірити, що такий договір між СССР і США є можливий. Бачивши в запіллю, яке багатство військового матеріалу совєти одержали від США, я знав, що їм нелегко буде сплатити цей довг. Вислати своїх громадян до США совєти не могли, бо хтось мусить залишитися в країні працювати і боротися за неї, а по-друге, ті, що виїхали б до США, вже ніколи не схотіли б повернутися до СССР. Тому логічно розв'язкою було б вислати німецьких полонених. Багато німців були переконані, що так і станеться: нас вишлють до Америки на працю! Я сам знайшов відвагу говорити на ту тему з німцями, і їхня думка була та сама: за кілька днів будемо завантажені в транспорт до Америки! На мою думку, чутка про такий договір була переконуюча, але не правдоподібна.

Поволі, бо без ніякого заняття, проходили наші дні в Києві. Замість гіркого хліба ми діставали один малий черпак густої пшоняної каші. І навіть це ми зуміли собі пояснити, що краще прохарчування йде в парі з виїздом до Америки. Каша була добра, але давали її мало. Майже кожному вже тепер була виділена якась їжа, але їсти приходилося пальцями, бо ложок ми не мали.

Пересуваючись у тій товпі, я спостеріг, що багато німців мали ще свої майже нові чоботи. Одначе приглянувшись зблизька, я завважив, що на підбиттю найменше один чобіт був порізаний. Тепер я був сам на себе злий, чому і я так не зробив - був би ще сьогодні мав свої вигідні чобітки! Тепер мушу мучитись у вже майже протертих, перепочених чоботах совєтського вояка з-під Бродів.

Щораз більше я відчув потребу порозмовляти з ким-будь. Але якщо б я навіть був зустрінув товариша з Дивізії, ми не могли б говорити свобідно рідною мовою. Тому я старався потрохи включуватися в розмови з німцями. Навіть хоч би не рідна мова, все ж таки стає легше на душі, як є нагода поговорити з кимось! Нагод до розмов було тепер багато і часто тому, що машеруючи п'ятками ми були собі так близькі, що не говорити - було неможливим. Поки що я не бажав товаришувати ні з ким близько. На це все ще буду мати час і нагоду.

Нам дуже дошкулювали холодні ночі. Ранком ми чекали, щоб сонце піднеслося і розігріло наші застиглі кости. Але було тут ще щось інше, що тяжко було стерпіти, а це несанітарні обставини. Не знаю, на якому великому клаптику землі нас тут держали. Вдень ще всі ці невигоди можна було яко-тако перенести, але вночі нам приказано було лягти і не підніматися аж до ранку! Якщо хто-небудь трошки підійнявся, конвоїри перестерігали, що будуть стріляти. Освітлення

не було ніякого, а хто мусів полагодити свої потреби, мусів це зробити побіч себе. В лежачій позиції це не така проста справа. Дехто старався віддалитися, щоб задержати своє місце чистішим, тоді стрічався з протестом сусідів, що зовсім того собі не бажали. В той спосіб поставали непорозуміння, лайки, а то й бійки.

Поволі ситуація ставала для нас критичною, бо чистого місця майже не лишилося. Це була потреба, яку кожна людина мусить злагодити, і тоді там, в Києві, ми на це розв'язки не знайшли. Треба було терпеливо видержати.

В СССР полонені не мають ніяких прав! В цей спосіб наші зверхники заломлювали нас, наше почуття гідности людини. Зломивши всі принципи цивілізованого життя, вони підготовляли собі рабів праці, що тільки раз у день діставатимуть кусок хліба і черпак чорної, вже зігнилої капустяної юшки.

Але день нашого виїзду з Києва таки прийшов. Це було приблизно 15 серпня, як нас знову построїли в маршову колону, і знову наказ загачитись п'ятками. Повели нас через місто, Хрещатиком, де на спеціяльно збудованій трибуні, вже переповненій, стояли генерали, старшини Червоної Армії, не бракувало теж і НКВДистів з їх синіми шапками.

Бульвар Хрещатик справа і зліва був переповнений цивільним населенням, міліціянти придержували порядок. Дехто дивився зі щирим співчуттям (вони знали, куди нас ведуть), декотрі помахували п'ястуками в нашу сторону з лайкою. Виглядало, що нас звезено до Києва тільки задля тої паради. В такий спосіб большевицька верхівка дала собі сама признання перемоги над німецькими окупантами.

Бадьорий настрій "транспорту до США" почав поволі замінюватися в дійсність перебування німецького вояка в совєтському полоні.

Зі сторони знищених будівель деколи падали на нас куски цегли або каміння. Це був той робітничий привіт пролетаріяту, що його нам вперше під Бродами передавали затисненими п'ястуками совєтські летуни.

Ми переходили через Хрещатик, згодом мимо пам'ятника Богданові Хмельницькому, а по лівій стороні видно було Софійський собор, теж частинно пошкоджений.

Перемарш полонених через Київ був для німців найбільшим глумом над їхньою гордістю. За такий довгий час (від бою під Бродами минув один місяць часу) спання під голим небом на сирій землі і недостатність прохарчування дали себе відчути, і багато з нас почало занепадати на здоров'ї. Перестуда довела до того, що майже кожний мав розвільнення. Для тих, що мусіли в поспіху залагодити свої потреби, не було ніяких пільг. Для таких маршева колона ані не сповільнювала кроку, ані не задержувалась. Прикро і неприємно було дивитись, як вони, навіть у своїх найбільших зусиллях зробити це в чистий і непомітнний спосіб, в розпуці піддавалися їхній долі. Ті німці, що колись кожна частина їхніх уніформів була бездоганна, тепер встидалися себе самих. Їхня білизна, одежа, включно із взуттям, були пересяклі їхніми власними відходами, бо під час ходу цього в чистий спосіб залагодити неможливо. Багато з них це пробували,

але без успіху. Я мав враження, що ті одиниці найрадше були б сховалися під землю. Ми в маршевій колоні всі співчували їм, але ті, що приглядалися з хідників вулиць Києва, громадяни цього міста, - для них це був найкращий спектакль. Мужчини і жінки, без різниці, випрямлювали руки в нашу сторону, з кпинами показували пальцями, сміялися, ще й добавляли свої власні епітети. На закрутах ми бачили кінець нашої колони, а зараз за нами їхала машина-водовіз пожежної сторожі. Вона поливала вулицю водою і змивала, що залишалося по нас.

Довгі ряди тягарових вагонів на двірці вже готові чекали нас. Це була найкраще зорганізована акція, яку я коли-небудь бачив за свого перебування в полоні.

До відчинених вже дверей у вагоні військовий прикладав дошку, відчисляв з колони п'ятки, а ми стрибками вскакували до вагону. Відчисливши до великого 120, а до малого вагону 60 люда, замикав двері і пльомбував їх. Один вагон по другому, і ціле вантаження видалося, що нас не 30 тисяч, а тільки 300 люда! З подивом ми приглядалися, як зручно і скоро це все ішло. Паровіз, вже причеплений до ешелону, готовий до їзди. На слідуючому торі чекав другий ряд вагонів, а відтак опісля третій, аж до останнього полоненого. Ми всі, передусім німці, що знані з доброї організації і прецезійности, подивляли те, що відбувалося перед нашими очима. Треба додати, що у воєнний час ті вагони були конче потрібні деінде. Може, це і було причиною тої бездоганної скорости і справности.

У вагоні двері за нами зачинилися і ми почулися безпечнішими. Я попав у великий вагон, де було 120 люда. Голоси, крики конвоїрів почали втихати, і наш транспорт рушив. Хоч нам приказано було в вагоні сидіти, то довго так не можна було видержати. Ноги терпли, хапали корчі, кости боліли. Помимо кількаденного "відпочинку" в Києві ми були ослаблені, надалі голодні. Треба було надлюдської сили і витривалости, щоб ті злидні побороти. Один по одному ми вставали, щоб трохи розрухатися. Вікна задротовані кільчастим дротом. Проміння сонця показувало нам, в якому напрямі їдемо, але ніхто не знав куди. Виглядало, що везуть нас на північний схід, що означало, як дорога далека, то можуть завезти в Сибір. Якщо везуть недалеко, то залишимося в европейській частині СССР. Розуміється, Сибіру ніхто з нас собі не бажав.

Це наш перший транспорт, і ми були дуже стривожені. У вагоні 120 люда, ведуться різного роду розмови. Тому що ми голодні, більшість із нас говорить про те, що доброго буде сьогодні на вечерю. Мало хто є доброї думки, зате більшість задивляється песимістично на майбутнє. Передчуття каже, що перед нами тяжка праця, до якої ми зовсім не звикли і з тої причини не переживемо злиднів. Про працю в США вже навіть ніхто не згадує. У вагоні є "бочка", але, на щастя, півповна, тому, коли наш поїзд нагло став, з неї нічого не виллялося на долівку вагону.

Через двері зачиненого вагону чуємо голоси конвоїрів, а опісля скрип відчинюваних дверей. Приказ зіскакувати і укладатися в п'ятки. Так-то в роздумах про злидні полону, Сибір і смачну вечерю ми опинилися десь недалеко від Києва, бо їхали лише кілька годин.

День був гарний. Взагалі осінь 1944 р. була прекрасна. Дощі, на жаль, не падали, бо, може, принайменше тоді ми були б мали кілька краплин до пиття. Але тепер задоволені, що недовго мусіли мучитися в переповненому вагоні, розглядаємося довкруги. Вивантажуємося в полі, в далечині місто.

Чернігів

Конвоїри, під проводом НКВДиста, поводилися з нами досить людяно, не викрикали, не били. Чому так було - ми не знали, але пояснювали собі, що життя і люди поза фронтовою полосою більше спокійні, без тої пересадної ненависти, яку ми зазнали в Києві.

Але ми дуже помилялися. Маршуючи через місто, швидко на вулицях появилося цивільне населення. Виглядало, що всі мешканці міста вийшли з хат. Почалися в нашу сторону крики, погрози. Найгидкіші слова, які тільки можна собі уявити, власне, чулися тепер тут. Як обурення людей зростало, нам прийшлося прикривати голови, бо щораз частіше в середину нашої колони падали пляшки, каміння, загалом все, що кому попадало під руки. Декотрі прискакували з хідника ближче до наших п'яток і навіть плювали в нашу сторону. Цей вибух ненависти був багато гірший від того, що ми зазнали в Києві. Сьогодні я можу без вагання сказати, що тоді конвоїри хоронили нас від населення. Якби не вони, то не одного з нас було б населення розшарпало там на смерть. Така була злість роз'юшеної юрби!

Маршова колона посувалася поволі. Тих, що не мали сили йти, ми брали під руки, помагали їм продовжувати марш.

Місто старе, знищене війною. Багато мурованих, спалених будинків кругом великої площі робили враження, що переходимо через ринок того міста. По такому "ввічливому" привіті ми не мали відваги спитатися нікого з прохожих, в якому ми місті. Але в нашій колоні знайшлися деякі, що його пізнали: Чернігів. Відразу з тою інформацією було пояснення, що тут великий відсоток населення - це жиди, ось і причина "гостинного" прийняття.

Залишивши місто за собою, ми ішли ще довго полями, опісля переходили тимчасово збудованим мостом ріку. Міст дуже хитався і угинався під нашим тягарем. Щоб дійсно не було якогось нещастя, ми дістали наказ переходити через міст тільки групами по двадцять люда. Це був перехід через ріку Десну.

Вже на другому березі ми ішли далі полями в напрямі невеликого горбка. З далека вже на його вершку ми побачили вишки і з колючого дроту огорожу. Ми зближалися до нашого ляґру-табору. Від першого дня полону кожний з нас жив, до певного ступеня, в тривозі. Ми тепер були в руках тих, що на фронті нас стріляли, хотіли нас знищити. Тепер в полоні ми ніколи не знали, яка буде наступна команда-наказ. Ми все були приготовлені на найгірше. Переходячи тими великими воротами з колючим дротом, ми знали, що відповідь на ці питання збагнемо, власне, в цьому ляґрі.

Внутрі табору не було живої душі. Зісохла трава на пісковому ґрунті, перед ляґром великий дерев'яний будинок у вигляді шопи - теж порожний. До сходу положені сім землянок в одному ряді, до заходу - будинок-барак-кухня ще з декількома меншими будівлями. В протилежному куті одинокий мурований будинок, але не викінчений, бо без вікон і дверей.

Ще цього самого дня приїхав до ляґру військовик-капітан на американському "джіпі". Виглядав дуже енергійний. Приказав усім встати з наших місць, построїтися п'ятками в колони величиною сотень і вирівняти ряди. Йому до помочі приїхали конвоїри вантажною американською автомашиною Studebaker. По усталенні в поодинокі сотні так, як він хотів, голосно, щоб усі в ляґрі його почули, представився (прізвища не тямлю, бо після того першого його виступу ми його більше не бачили) і привітав нас грімким "Здраствуйтє, воєнноплєнниє". Спитав, чи хто-небудь знає російську мову. З добровольців, що виступили вперед, вибрав одного і йому вказав місце коло себе.

Коротенько з'ясував ціль нашого перебування тут, в Чернігові. Мені точно задержалися в пам'яті ті його слова: "Ви надалі є воїнами німецького війська, тільки тепер не будете боротися проти нас. Для вас війна скінчилася. Будете відбудовувати те, що знищили під час війни. Дисципліну треба додержувати таку саму, як в німецькій армії. Тому потрібним є затримати поділ на сотні, зводи, чоти і т. д. Поки що старшини мають працювати так, як і рядовики, аж доки це питання не буде вирішене в повоєнному трактаті. Всі будуть мусіти виконувати щоденну норму. Ті, що перевиконають, одержать більше хліба. По закінченні війни відішлемо вас усіх домів!"

Голос переводчика був більш різкий від голосу промовця. Почавши від того дня, ми мали нагоду краще його пізнати, бо, власне, він став німецьким командантом нашого ляґру. Називався Курт Партелля. Російського язика добре не знав. Йому була ліпше відома польська мова, бо родом він був німець з Шлеська.

Після промови капітана конвоїри при помочі Партеллі почали укладати нас п'ятками в сотні (приблизно 120 люда), і тоді відбулася перша "провєрка", по німецьки Zahlung, або апель. При численні і вирівнюванні п'яток обов'язково чути було викрикування конвоїрів (щоб нас застрашити!), принагідно навіть дісталося копання чоботом.

Вже відтепер кожного разу Партелля брав особисто участь у численні і заглушував наші вуха своїм переразливим криком. Прийшлося нам слухати лайки і в німецькій мові. Не пригадую собі, скільки разів нас тоді числили, але знаю, що та і майже кожна наступна "провєрка" тривала довго, бо вартівники, що нас числили, не вміли всіх нумерів разом "до купи" додати. Рахунок за першим разом їм ніколи не годився... Начислили тоді нас понад 1400 душ. Як тільки прийшла команда Wegtretten - розійтись, ми мали першу нагоду ближче запізнатися з ляґром.

Табір був у формі чотирикутника, дуже просторий. Валялося тут

багато розісохлих бочок із заржавілими обручами. Будинки обслуги ляґру були відчинені. В кухні котли на дні поржавілі. В землянках по обох сторонах входу були довгі ряди дерев'яних нар. При дверях кожної землянки була "бочка". В другому кінці землянки, навпроти дверей, було одне мале віконце. Тому без помічного світла, землянки були досить темні. Крім цього, вони були вогкі і холодні.

Одинокий зачинений барак - була "баня". Через вікно видно було, що є камера до відвошивлювання. Є водопроводи і каналізація, але помпи на воду до бані і кухні ніде не можна було знайти. Лятрина - це була тепер тільки велика яма, але не викінчена, тільки чинно викопана.

Води нема! Нема що напитися. Зупи чи будь-якої юшки ніхто не варить, хліба не привозять. Між нами запанував сум. Виглядає, що поволі треба буде з голоду здихати. Довкруги поле, ні живої душі не видно. Німецькі старшини були готові зорганізовано внести скаргу-протест, але кому? Крім озброєних конвоїрів на вишках, ніякого совєтського таборового персоналу не було.

Впродовж двох днів ніхто до ляґру не навідувався. Ми мовчки лежали, не рухалися, щоб непотрібно не витрачати енерґії. Навіть те слабе осіннє сонце було засильне для наших організмів.

Остаточно приїхала тягарова машина, а в ній кількох військовиків. Привезли для нас хліб!!! Щоб упростити роздачу, приділювано один бохонець хліба на 16 люда. Один полонений з тої шістнадцятки принимав хліб, всі інші слідкували за ним аж до поділу. Тому що не було ніякого гострого знаряддя, так як у Шляхтинцях, так і тут хліб лупили на 16 рівних порцій. Всі з групи приглядалися розподілові, чи порції однакові. Якщо годилися, що хліб поділений справедливо і ніхто не мав ніяких зауваг, кожний брав собі одну порцію.

Слідуючого дня в ляґрі з'явився старшина-пограничник (шапка мала зелений верх). Він розглядався по цілому ляґрі, але до нікого не говорив. Після його відвідин в ляґер привезли пожежну помпу на воду (стародавній експонат, добрий для музею!). Водій автомашини був молодий чоловік в цивілю, з лівою ногою в протезі. Напевно, втратив ногу на війні. З-поміж полонених вибрано 12 найсильніших німців (тут вже не було упривілейованих італійців і мадярів, вони в ляґрі були, але в меншості), з ціллю помпування і ношення води до кухні.

Негайно розійшлася по ляґрі радісна вістка, що незабаром дістанемо і воду до пиття. Одначе наша втіха скоро розвіялась, бо довкола помпи почали розтягати колючий дріт, і тільки ті мали доступ, що працювали для кухні.Помпу вмонтовано до залізної рури, що вже була в землі коло кухонного будинку. Відрами носили воду до котлів в кухні. Командант ляґру Партелля вибрав кухарів (розуміється своїх приятелів), а цілу залогу ляґру вигнав збирати по полях кропиву і до ліса дерево. Кропиву ту, без ніякого миття, кидали до котлів, і це була наша "зупа". По такій довгій голодівці ніхто навіть не повинен сумніватися, чи вона нам смакувала.

Помпу відгородили, і ми через колючий дріт з сухими язиками приглядались, як пливе водичка, а то ще й переливається з перепо-

внених відер! Але нам не можна було мати ні одної краплі. От і відплата за німецьке поступовання зі совєтськими полоненими. Під тим оглядом ми всі були згідні!!!

До праці ще поки що ніхто не виходив.

Вже майже смеркало, як вечером одного дня приїхала до ляґру кінна будка. Дослівно така сама, якими привозили хліб до крамниць в 1939-1941 рр. в Галичині. Для мене це був сумний спомин ще з тих холодних зимових ранків в черзі біля пекарні в Станіславові. Але тепер нас усіх огорнула радість, бо знову дістанемо хліб. З такою вісткою все поверталося пожвавлене життя в ляґрі.

На деякий час, аж до зими, постачання хліба було наладнане. Пайка була надалі та сама: шістнадцять люда на один бохонець, і хліб був такий же гіркий, як той в Шляхтинцях. Одне тут тільки змінилося: поржавілі обручі, що валялися поза землянками, послужили нам як матеріал для виробу ножів. Без ніякого спеціяльного знаряддя, тільки при помочі всякої величини двох каменів, ми оббивали ржу і виклепували вістря. Таким примітивним "ножем" ми різали, ділили наші хліби, а якщо той ніж був довший, то можна було ним зі спини і воші зішкрібувати!

В тих перших критичних днях мені тяжко було привикнути до самоти. Я щойно тепер почав розуміти, як пригноблююче діє на мене відсутність рідного слова.

Наш ляґер був на горбку, а довкруги безконечні поля. Майже кожного дня під вечір, як сонце вже заходило, з далеких піль доносились до нас пісні дівчат. Це, напевно, були наші дівчата; по праці в дорозі домів співали наші українські пісні. Так тоді я собі того бажав! Сідав коло землянки, звідки найкраще було їх чути, і забував про все довкруги себе. Уявляв я собі, що вони в наших народних строях і, хоча було задалеко, щоб почути слова їхніх пісень, я був переконаний, що вони співали по-українськи. По деякому часі голоси їхні віддалялися, тихли. Так закінчувався майже кожний осінній мій день у Чернігові.

Вже першої ночі ми переконалися, що на наших 1400 люда є замало приміщень для нічлігу.

Наше щоденне прохарчування було таке, що замало, щоб прожити з дня на день. Одна людина до голоду привикне, друга ні. Так теж було в нашому ляґрі в Чернігові. Ті, що зуміли привикнути до голоду, по тяжких переживаннях повернулися домів. Для кого ляґрова пайка була недостатня, - ті висихали на шкіру і кості, або пухли і вмирали. Зовсім непомітно десь в кутку темної землянки, не вставши до ранньої "провєрки", без ніякого звуку чи нарікань на який-небудь біль сходили вони з цього світу. Ми були свідками систематичного винищування людей. Під час дня всі старалися витратити якнайменше енерґії. Страченої енерґії зупою з кропиви не повернеш!

Мені, так як усім іншим, прийшлося однаково голодувати. Тут не було ніяких винятків для нікого. Одинокі, що не голодували, це були кухарі і ті, що працювали в "хлєборезці".

Особисто для мене голод - це велике терпіння. Прочитати про

голод, поглянути на знимки виголоднілих людей, - це жах. Але пережити голод самому, - це багато, багато гірше.

Одного дня, коли не вистачило хліба для кожного в ляґрі, визначено вісьмох людей принести харчі з магазину, що знаходився перед ляґром. До тої вісімки призначено теж і мене. Іванов, виглядало, що він завідуючий харчевим відділом, бо все крутився коло кухні чи в маґазині, кинув кожному з нас на плечі повний мішок чогось, що не було зовсім тяжке, і велів нести їх до кухні, де рівночасно містилася "Хлєборезка". Магазин був віддалений приблизно сто метрів. Маючи мішки на плечах, кожний з нас відчув під пальцями, що несемо краяний сушений хліб. Розуміється, без ніякого порозуміння між собою, ми в дорозі до кухні порозв'язували їх і під час ходу наповнили кишені сподень сухарями. Відразу того хліба не можна було їсти, бо був твердий, як камінь. Навіть маленького кавальчика не можна було відгризти! Хто знає, коли буде така слідуюча нагода. Що буде, то буде! Положення наше не може бути гірше, як тепер є. Все одно, всіх нас чекає голодна смерть!

Як тільки ми скинули з плечей мішки з хлібом і в поворотній дорозі через кухню побачили, що Іванов кожного з нас у дверях перешукує, треба було щось видумати, але що??? Треба скоро думати, рішати. Я дивився, що роблять другі. Один випорожнив кишені, опісля другий зробив те саме. Я постановив не так легко позбутися своєї здобичі, тим більше, що в "хлєборезці" я спостеріг двох старшин, що мали сніданок з молоком і яєшнею (спорошкованою, американською). Поглянувши на їхній сніданок, я постановив не позбуватися свого! Так! Голод може довести людину до крайности.

Як я зауважив, що Іванов при обшукуванні каже кожному піднести руки вгору, я швидко прийшов на думку вибрати сухарі з кишень і держати їх у випрямлених вгору руках. Думав, що в цей спосіб зумію перехитрити Іванова. На жаль, мені це не вдалось. Іванов побачив сухарі, а мені що-небудь тепер робити вже було запізно. Він був невисокий, але кремезний, пузатий військовик. В супроводі гидких епітетів російською мовою, одним кулаком вдарив мене в лице з одної сторони, другим з другої, а опісля з цілої сили чоботом копнув в зад. Я покотився, впав і вмить знайшовся надворі перед дверима кухні. В голові дзвеніло від ударів, темно стало в очах, і було тяжко мені піднестися. Йому не сподобалося, що я, полонений, хотів його перехитрити. Справді я вже тоді був тільки половина з того, що колись, тому він не мав ніяких труднощів звалити мене з ніг. Коли я підносився по тих сильних ударах, я все таки тримав сухарі в руках, і на слідуючих кілька днів юшка з кропиви була закришена сушеним хлібом.

В місяці жовтні вийшли на працю дві перші бриґади. Провідником одної був австрієць, по назвиську Гунка. Його затямили собі всі, бо ця бриґада приносила до ляґру перші вісті зі світа. Це був перший зв'язок полонених з цивільним населенням Чернігова. Кожного ранку по них приїздила вантажна машина.

Друга бриґада працювала недалеко від ляґру, на полі, і ті бідолахи мусіли манджати до праці пішки. Вже першого дня з тої бриґади привели ло ляґру тяжко раненого полоненого. Як нам розповідали другі свідки, сільськогосподарська машина на вітрі схопила його ши-

нелю, і він дістався між її зубчасті колеса. Тому що в ляґрі не було ніякої лікарської опіки, скоро по тому нещасливому випадку він помер.

Полонені з бриґади Гунки розповідали нам про працю поза ляґром, і ми, хоч фізично зовсім ослаблені, нетерпеливо очікували нашої черги. Це безділля в ляґрі зовсім на нас не впливало добре, а крім цього ми сподівалися, що працюючим буде виміряна більша пайка хліба, бо в СССР "хто нє работает, - нє кушаєт". Ми думали, що поза ляґром, на полях, буде можливість зарвати яку-небудь ріпу чи бульбу, або й буряка.

Вже раніше спостеріг я, що в ляґрі є кілька наших хлопців, але вони не хотіли, або не мали відваги нав'язати зі мною розмову. Одного дня в тому натовпі сірих уніформ зауважив я знайомого з Дивізії, Романа Радловського. З очей його я відчитав, що він має охоту зі мною поговорити. Ми знайшли клаптик землі на "безлюддю", і так, щоб не впало на нас підозріння зі сторони німців, почали маленьку розмову, розуміється в своїй мові, але щоб нас ніхто не чув.

Мені було дуже цікаво, як він оформив своє життя на майбутнє, а він рівно ж хотів знати про мої пляни. Тому що поляки, так як ми, слов'яни, а він дуже добре володіє польською мовою, Роман вирішив податися за поляка. Крім цього, він сподівався, що поведінка совєтських властей буде лагідніша супроти поляків, як була би супроти німців, бо сама історія доказала часту співпрацю між тими двома народами. З німцями, пояснював він, справа буде інакша. Вони почали ту нещасну війну, по цілій Европі нанесли злиднів і тепер програли її. Розуміється, вже з тої причини німцям прийдеться більше терпіти, ніж полякам.

Я уважно слухав свого друга, і все те, що він мені розповів, звучало дуже розумно і логічно. Я погоджувався з ним під кожним оглядом, але помимо всіх його переконань вирішив піти по німецькій стороні, хоч знав, що їх війна програна. Навіть по програній війні, Німеччина відзискає незалежність і тоді полонених відпустять домів.

Мій колега тоді теж слушно зазначив, що відпустять домів тих, що залишаться живими, але так як тепер - вигляди залишитися в нашому ляґрі між живими є дуже мінімальні. Постачання хліба для ляґру не є наладнане, замість хліба для нас тепер розчинюють у воді муку і варять таку "зупу". Вона навіть не перекіплена, тільки тепла, бо нема пального. Кожного дня більше людей вмирає з голоду!

Хоч тема нашої розмови не була приємна і я, по його міркуваннях, почав дійсно сумніватися, чи вибрав правильну дорогу, все ж таки це була приємна зустріч, тим більше, що остання, і в українській мові.

В короткому часі після нашої розмови адміністрація ляґру почала сортувати нас по національностях. Німців, мадярів, італійців, поляків. Австрійців поки що зачисляли до катеґорії німців.

Рівночасно прийшло розпорядження звільнити дві перші землянки. Всіх мешканців тих землянок мали перевести в мурований будинок у протилежному куті ляґру, що дотепер стояв порожній, бо в ньому не було вставлених ні вікон, ні дверей.

Одного ранку тягарівка виладувала перед будинком цеглу і трачиння. Сотники вибирали людей, що вміли мурувати, і почалася праця. На жаль, ніхто не знав, що робити з трачинням. Тут в пригоді стали "спеціялісти", що приїхали в грузовій машині. Вони пояснили нам, що змочене трачиння можна ужити як цемент. Як прийде зима і замерзне, - його молотом не розіб'єш. Так ми позамуровували всі вікна, ну і розуміється - внутрі було зовсім темно. Провізоричні двері (бо кращих не було) збили з кількох дощок. Іншої розв'язки не було. В землянках були дерев'яні нари. Тепер треба буде нам лежати тут прямо на зимовому твердому бетоні!!!

З першої землянки приготовано Revier, лікарню. Наш новий фельдшер - бувший військовик, старший віком чоловік і зовсім сивий. Він все носив військову уніформу, одначе без ніяких відзнак. До помочі мав грубеньку медсестру. Вона зі знанням єврейської і німецької мови мала помагати фельдшерові в його праці.

По ляґрі швидко розійшлася вістка, що в другій, опустілій землянці мали примістити поляків. Ця вістка потрясла цілим ляґром. Тут була багаточисельна перевага німців і ніхто не сподівався, що поляки втішаються аж такими привілеями в нашому ляґрі. Загально німці поляків ненавиділи, а тепер вони мали б звільнити землянку для них і перейти на зиму до незаосмотреного будинку, де віяли вітри і спати треба на бетоновій долівці?!

Такі заходи совєтських властей згасили останній вогник приязні навіть у тих небагатьох німців, що вірили в більше людяну поведінку, як ту, що вони бачили на власні очі в Німеччині супроти совєтських полонених. Тепер їхня кров зі злости кипіла. Це завершило будь-які добрі відносини до поляків і совєтів у нашому ляґрі.

Теж була спроба ляґрового управління нас нумерувати. Щоб упростити відправу на працю і взагалі мати кращу контролю, на лівому рукаві кожному вимальовано числа. Одначе вже по короткому часі з невідомих причин закинено цю систему. Замість нумерів нам жовтою фарбою виписано дві букви: В. П. (чомусь совєти мали труднощі з нумерами).

Почало холодніти, наближався місяць листопад; дні стали коротші, виглядало, що скоро впаде сніг. Прийде зима, а ми до неї зовсім не приготовані. Одежі на таку погоду у нікого з нас не було, бо всі ми попали в полон серед найгарячішого літа. Те, що мали на собі, було подерте, брудне і не хоронило від зимна. Я все ще мав вермахтівський светер з-під Бродів і мою сорочку, що вже давно втратила свій первісний, брунатний кольор.

Від вошей ми не могли обігнатися. Мені до того ступеня вони дошкуляли, що я постановив сорочку випрати. Виглядало, що "баня" ще довго не буде діяти, тому що нема чим палити. Хоча ніяких приватних зв'язків з кухарями я не мав, попросив у них відро теплої води. Ніколи не думав, що кухар згодиться здійснити моє прохання, сподівався неґативної відповіді. Але, видно, німець мусів співчувати мені, бо навіть не спитав, до чого мені та вода потрібна, тільки застеріг, щоб звернути відро.

Вже було зимно. Я пішов за землянку, розібрався, кинув сорочку

до води у відрі і, розуміється, без мила почав її "прати". Прав, як знав, бо ніколи досі чогось подібного не робив. Трошки я її в руках потер, а вона мені дослівно "розсипалася" на шматки". Не мав я заміру цього робити, бо йшла зима, і кожен старався придбати якенебудь лахміття, щоб ним обмотати ноги чи руки, щоб не змерзнути. А тут я зовсім несподівано позбувся сорочки. Тепер між зимною бетоновою долівкою, де я спав, а моїм тілом буду мати тільки светер! На думку про це я увесь здригнувся!

В Нойгамері ми тих сорочок новими не фасували. В цей час Німеччина вже собі на це не могла позволити. Часто в Німеччині відбувалися збірки всякого рода ношених речей від цивільного населення. Це називалося W. H. W. - Winterhilfswerk. Власне, моя сорочка, що я її тепер "виправ", була одною з таких речей. Відтепер мені не потрібно було перед ніким укриватися з моєю брунатною сорочкою. Її вже не було.

В місяці грудні зауважилась пожвавлена присутність НКВДистів у нашому ляґрі. Ніхто з нас не знав, що це означає, але я передчував, що остаточно прийшов час допитів, переслухання кожного полоненого.

Я вже віддавна душевно до того приготовлявся в свідомості, що мушу перейти через то ковадло НКВД, і знав, що з цього приводу мені прийдеться більше терпіти, як іншим полоненим німцям. Коло ляґру, недалеко маґазину, звідки ми виносили той нещасний сушений хліб, була якби шопа і, власне, там НКВДисти влаштували приміщення для своєї праці.

Вже на саму думку про допит моє серце починало сильніше бити. Я знав, що тепер вирішиться моя доля. Треба буде мені добре подумати, як успішно перехитрити переслухуючих. Дотепер я все відтягав роздумування над тим, не хотів навіть думати, прямо боявся. Але вкінці прийшов час і тепер треба було це рішення здійснити. Я був свідомий, що все те, що тепер на переслуханні скажу, треба буде мені добре запам'ятати і в слідуючих допитах, як довго я в полоні, ті самі дані точно повторяти. НКВДисти будуть мати все те на папері, т. зв. анкетному листку з 44-ома питаннями.

Я мушу мати все те в голові, бо найменше відхилення у відповідях від останнього переслухання кине на мене підозріння, і тоді я пропав!

Про ті 44 питання ми знали в Галичині вже в 1939 році, коли енкаведисти виловлювали людей на переслухання, я вирішив не подавати приналежности до Дивізії. Від німців я знав, що в околиці Бродів була теж їхня 361-ша артилерійська дивізія, і я постановив присвоїти собі цю військову частину. Моє назвисько і ім'я, помимо того, що зовсім не німецьке, а слов'янське, я не змінив. Знав я, що зі слов'янським прізвищем не з'єднаю собі приязні німців і підозріння все буде на мені, але я керувався тим, що коли зміню прізвище на німецьке, а прийдеться вислати й одержати пошту, тоді не буде мені можливим скомунікуватися з моїми рідними чи знайомими, а на цей день я нетерпеливо чекав. НКВДисти підозріватимуть кожного, хто не дістане пошти з дому.

Такий, подумають вони, має нечисту совість, щось укриває, за-

таює. Такого будуть ще більше мучити допитами. При таких думках я все бачив образ помордованих українців на вулиці Білінського в підвалі.

Отже, національність - австрієць, роджений під адресою там, де тепер жила моя сестра у Відні. Своєї середньої освіти я не подавав, а по фаху - слюсар. Я вірив, що в цей спосіб зможу врятувати своє життя і був певний мого успіху.

Вибрав я Відень, як місце народження тому, бо думав, що як колись будуть везти домів, то вже нехай везуть так далеко, де їх нема. Чим дальше від большевиків, тим краще! Але тоді, в грудні 1944 року, хто був би подумав, що Червона Армія заженеться так далеко на захід, що частина Австрії з Віднем буде в їхніх руках!

В кінці місяця листопада привезено до ляґру вантажними машинами уживану військову одежу: шинелі, ватовані штани і фуфайки. Ми мали вибір: при роздачі можна було одержати шинелю або теплу одежу. Одного і другого не давали. Ця одежа в більшій мірі була полатана, дещо пірвана, але чиста. Ми були вдоволені, що принаймні щось теплого маємо на тілі.

Німці сприйняли це як різдвяний дарунок. Деякі не сподівалися і того дістати. Нашу нужду в ляґрі пояснювали тим, що СССР ще далі веде війну і все, що потрібне, в першій мірі мусить бути доставлене на фронт.

В місяці грудні прийшла і на мене черга вийти на працю. В цей час вже було створено більше команд, переважно від 30 до 50 люда.

Бриґада, де я працював, називалася "Фінскіє дома". Нашим завданням було після пляну з уже готових частин поставити дерев'яний дім баракової величини і форми. Цілі стіни з доброго, гарно викінченого дерева, включно з вікнами, дверима і дахом, мали бути поставлені на вже готові підвалини після норми в означений час. Декотрі з тих частин бараку були затяжкі для нас втримати чи піднести, тому бриґадир-німець призначував більше людей, бо брав до уваги, що ми заслабі до такої праці. Це розлючувало нашого майстра-совєта, і він сварив, що ми не виробляємо норми.

Переважно бриґадири-німці не знали російської мови. Декотрі з них орудували польською, і це була велика поміч при їхній праці. Деколи заходили такі обставини, що я, помимо того, що старався задержати свою таємницю тільки для себе, почувався до обов'язку помогти. Така ситуація давала мені нагоду використати можливість легшої праці, або хоч частинно виконувати функцію бриґадира, бо майстер, як переконався, що я краще за німця вмію порозумітися з ним і виконати його завдання, він до бриґадира-німця вже опісля не звертався. Це викликало злість німця до мене, а мені потрібно було жити з ними всіма в згоді. Найменше непорозуміння могло закінчитися доносом на мене до політрука, а цього я старався оминути. Рівночасно я усвідомлював, що виконання завдання бриґадира мало для мене добру і злу сторінку. Добра сторінка була та, що я не мусів тяжко працювати, як всі інші, і легше було мені пережити той полон, тоді і вигляди на поворот домів були б кращі. Зла сторінка брала

верх над доброю. Якщо б зовсім припадково обставини зложилися так, що я зустрів якого-небудь німця-полоненого, що добре орудує водночас німецькою і російською або українською мовами і має добре "вухо", така людина без ніяких труднощів могла виявити, що я ні австрієць і ніякий німець.

Вже в перших вимаршах до праці в бриґаді "Фінскіє дома" я зрозумів, що мені було б небезпечно показувати знання української чи російської мови, а в додатку моє назвисько!!! Склавши всі ті обставини разом, навіть найбільший дурак міг би сказати, що я затаюю свою ідентичність. Все те мені виглядало недобре, і я постановив в майбутньому зробити поправку. Поки що я не мав іншого виходу, як тяжкою працею з дня на день промощувати собі тяжке, невільниче життя.

На бриґаді "Фінскіє дома" нам було остільки тяжко, що ми мусіли до праці ходити. По нас автомашина не приїздила. Це нас дуже мучило. Дорога була далека, конвоїр дорогою знущався. Назагал не можу сказати, що це була для нас добра команда.

Але часто нас призначали на інші місця праці, а з тим приходила зміна місця нічлігу. Так я знову опинився в землянці. З цього я був задоволений.

В праці різноманітність була щодня, але одне не змінилося: вона була тяжка і довгогодинна. Я дуже це відчував. Прямо зі школи вступив я до війська, один рік на вишколі, далі - фронт і нагло опинився в робочих бриґадах, де часто молотом або рискалем треба було орудувати цілий день - від ранку до вечора. Я ніколи до цього часу фізичної праці не виконував, і тепер це мене заломлювало.

В ляґрі ми одержували два рази денно черпак зупи і вечером по праці гарячу ячмінну каву, щоб перед спанням розігрітися. Хлібна ситуація не покращала, навпаки, як сніги завіяли ляґер, хлібна будка не могла дістатися на наш горбок. Тижнями ми не бачила куска хліба, але як його привезли, - за колючим дротом нагло ставав торжественний настрій. Вже тоді багато з нас, тому що працювали між цивільним населенням, "придбали" навіть правдиві гострі ножі до ділення хліба. Тих, із заржавілих обручів, тепер ніхто не хотів уживати. Вже тепер майже кожний з нас знав, що ніж і кавалок сильного мотузка - це в полоні необхідне знаряддя.

Світла електричного в ляґрі не було, але і на те ми зуміли собі порадити. Баньок з американських консерв довкруги було багато. Тому ми з них робили лямпадки, що нам помагали бачити при розподілі хліба. Один приніс з праці в пушці чи то в іншій посудині, оливу, другий встромив мотузок, третій камінчиками накресав вогню, і було світло!

Справді така лямпадка не давала того світла, що електрична жарівка, але на групу людей, що ділили бохонець хліба, це вистачало. Ті, що не могли постарати оливи, прямо приносили з праці наколені з дощок тоненькі патички насичені живицею. Вони давали більше світла, ніж лямпадка, але спалювалися скорше. З ними треба було обходитися ощадно.

На час діленння хліба, чи це був барак на 300 люда, чи тільки на 50, - була, як на Службі Божій, ідеальна тиша. Це були найбільш урочисті хвилини дня! Кожний з тих шістнадцять люда, поміж котрих бохонець хліба мав бути поділений, з напруженням дивився на пальці того, що його ділив. Кожний мав право висловити своє зауваження. Часом хліби ми діставали поломані або без "шапок". Щоб бути супроти всіх справедливим, той, що діставав "шкірку" - його порція була менша від того, що діставав більше "м'якушки", а це тому, що в м'якушці є більше води. "Шкірка" є більше випечена, в ній є більше муки. Як остаточно розподіл скінчився і кожний тримав свою пайку в руках - радості не було кінця!

Вже тепер ми діставали чорний хліб, але не з ячменю. Він був смачніший, бо був вогкий і легко просовгувався крізь горло, а крім цього, ми були голодні, тому він нам так дуже смакував.

В праці дехто зумів "зорганізувати" махорку і скоро в бараку збивалися хмари диму, що і світло лямпадки зникало.

Одного дня до нашого ляґру привезено полонених, між котрими були теж і цивілісти, майже всі вони зі Східної Прусії. Їхні розповіді про Червону Армію були прямо неймовірні. Я мав враження, що вони стараються ширити німецьку пропаґанду проти Совєтського Союзу. В подробицях дуже ясно описували, як червоноармійці виловлювали і вивозили з міста Кеніґсберґа цивільне населення, як стріляли дітей і всіх, хто чинив опір, як насилували жінок і молодих дівчат в білий день на вулицях міста. Їхні оповідання звучали так переконливо, що мені здавалося, що я там теж був присутній і все це бачив. Кожний військовий має багато про що розповідати, а я мав тепер нагоду між німцями це слухати, але те, що оповідали новоприбулі - був прямо жах! Не хотілося мені в це повірити. Багато літ після війни Александер Солженіцин, тоді капітан Червоної Армії в 1945 р. в Східній Прусії, признав: "Всім нам було добре відомо, що якщо дівчата були німкені, їх можна було знасилувати і вбити. Це уважалося бойовим відзначенням" (Time, 2.22.1993).

Зі Східної Прусії з давніх-давен виводилися з військових родин визначні німецькі полководці. Чи це мала бути військова відплата?

В ляґрі ситуація з прохарчуванням зовсім не покращала. Навпаки, нам прийшлося ще більше терпіти. Влітку нас виганяли в поле збирати кропиву, щоб була "зупа", а тепер, взимі, нас по праці женуть до ліса по дерево, щоб зварити Mehlsuppe - зупу з муки.

Всі команди, що поверталися з праці, строїлися в одну колону, і нас, обставлених собаками і конвоїрами, гнали до ліса по дерево. Тепер була добра нагода для наших конвоїрів "погуляти". Вони любили великі команди, а не групи по 15-20 люда. У глибокому снігу підганяли нас чимскоріше іти в сторону ліса. Лягали і викрикували так на нас, як і на собак, а де тільки було можливо - частували нас ударами крісів. Звичайно, це вже було темно, і в пітьмі багато не побачиш, але, як близько почуються стогони, то відомо, що б'ють. Тої ночі і я не забуду, бо мені теж дісталось і то не раз, а декілька разів. Часто один одному помагав піднятись з глибокого, майже до колін снігу. Кількох сильніших полонених різали дерево, інші рубали,

а слабші підходили і хватали гиляки на плече і готувалися в поворотну дорогу. Коли я підійшов по свою і майже був готовий повернути направо в сторону колони, дуже близько вуха почув я: "Бистрєє, ти...фріц!" і заразом відчув сильний удар в мою праву лопатку. Притиснений гилякою, я впав лицем у глибокий сніг і з трудом, зібравши свої сили, піднявся, щоб долучитися до колони.

Було зовсім темно і тяжко було розпізнати, хто тут полонений, а хто конвоїр, бо багато з нас мали такі самі військові шинелі, як конвоїри, а в полоні було все добрим правилом - держатися далеко від охорони, бо як били, то все того, хто був найближче.

З великим трудом приманджали ми до лягру і побачили, що багато інших бриґад спрямовували до ліса по більшу кількість дерева. Тої ночі залога цілого ляґру - бриґада за бриґадою брала участь у заготовці дерева. Для тих,що йшли після нас, було багато легше, бо на дорозі до лісу сніг вже був втоптаний.

Гора галуззя і гиляк виросла в ляґрі за одну ніч, але це було ще сире дерево, яке не дуже надавалося до палення. Зупа надалі не кипіла!

З праці на команді "Фінскіє дома" призначено нас до М.Т.С. (машинно-тракторна станція). Такі МТС, тісно пов'язані з колгоспами, мали багато праці удержувати й урухомлювати всі машини, потрібні в сільськім господарстві. Від такої МТС багато залежало, щоб на весну засів, літні жнива й орання під осінь, взагалі культивування землі, відбувалось у відповідний час, без ніяких перешкод. Людина з добрими організаційними здібностями була там бажана. Власне, в тій МТС цього бракувало. Про це ми переконалися вже першого дня, як тільки вийшли там на працю.

Здалека видно було на полях залишені трактори з плугами, декотрі глибоко загрузлі в замерзлу землю. Сама МТС також закинена всякого рода машинами, запасовими частинами і різними дерев'яними скринями, деякі з них навіть не відчинені. Ми були здивовані тим непорядком довкруги. Такі обставини німці завжди оправдували тим, що ще надалі ведеться війна і на першому місці є фронт.

Це була наша друга команда, і німець-бриґадир відразу звернувся до мене, щоб йому допомогти з російською мовою. Бриґадир, як на бувшого німецького вояка, зовсім не робив доброго враження. Йому було приблизно 40 років, червоноволосий, з великими випуклими синіми очима, з курення - дуже жовті зуби, в колінах "ікси" (нечуване в німецькім війську). Говорив дуже скоро, невиразним для мене саксонським діялектом.

З бараку показався майстер, який звичайно звертався до конвоїра, а той вказував на бригадира. Така була процедура на кожному місці праці. Мало коли траплялося, що ми мали тих самих конвоїрів кілька дні підряд. Вони мінялися. Майстер пояснював бригадирові, скільки йому людей і де їх потрібно. Як тільки нас усіх розподілено на місцях праці, конвоїри тоді занимали свої місця, які їм найкраще підходили, щоб нас усіх бачити.

Майстер - людина около п'ятдесятки, сивий, привітний. Добре говорив по-українськи, а може, сам був українець. Там люди говорять обома мовами, тому тяжко сказати, хто ким є. Відносився до полонених добре, принагідно навіть жартував, був погідної вдачі.

Часто праця вимагала ближчих пояснень, або потрібні були зміни, тому зв'язок із бригадиром був цілий день, а не тільки один раз ранком при розподілі праці. Така ситуація зближувала людей. Відносини між бригадиром, мною і майстром ставали більше товариські.

Розуміється, на МТС працювали й інші робітники - жінки і мужчини-цивілісти. Декотрі хлопці з бригади мусіли йти в поле витягати ще осінню загрузлі трактори. Звичайно, з такою групою ішов й конвоїр. Він теж не хотів довго стояти надворі, де було зимно, тому як тільки побачив, що така спроба безнадійна, - проганяв усіх з поля до МТС, а сам ішов до гуртожитку, де було тепло і де були теж дівчата.

Час проходив, ми надалі працювали в МТС, але в зменшеному числі. Декотрих із нас приділили до іншої бригади. Ті, що залишилися, почувались як у себе вдома, знали свою працю і запізналися з людьми.

Найбільше дошкулював нам голод. Рано, коли ми виходили на роботу, діставали тільки черпак "зупи" і, може, кусок хліба. З тим ми мусіли прожити до вечора. Коли поверталися до лягру, то знову діставали черпак "зупи" і каву. Це дуже строга дієта!

Під час праці деякі конвоїри мали звичай проводити "провєрку" вполудне, щоб упевнитися, чи всі присутні і ніхто не втік. З усіх закутин, де хто працював, викликали нас на "провєрку". Ми уставлялися, так як у ляґрі, п'ятками, конвоїр перечислював, а опісля знову розпускав нас до праці.

Під час одної такої полуденної "провєрки" до одного з наших конвоїрів підійшла жінка і почалася між ними розмова. Було задалеко, щоб я міг що-небудь зрозуміти. Опісля конвоїр підійшов до п'ятки, де стояв я, звернувся до мене і сказав "йди" та показав рукою там, де стояла жінка. Вона була одягнена в чорні чоботи, довгу військову шинелю, на голові гранатова беретка зі звіздою, серпом і молотом. Вона теж до мене сказала тільки одне слово "ходи", і я без одного слова пішов за нею. Я був заскочений, не знав про що йде. Якщо б це сталося в лягрі, то мені було б зразу зрозумілим, що веде мене на допит. Але тут, серед кількох будинків і заржавілих тракторів?

В цьому перестраху прийшло заспокоєння вона, напевно, просила конвоїра, щоб дав їй когось упорядкувати гуртожиток. Але чому вибрала собі мене? Цього я ніяк не міг зрозуміти.

Гуртожитки були недалеко. В коридорі вона відчинила двері до кімнати і впустила мене досередини. Те, що я тут побачив, зовсім мене не здивувало. Посередині кімнати стіл збитий з дощок, по обох сторонах такі самі лавки. Попри стіну, по одній і другій стороні, залізні ліжка, накриті сірими коцами. Стіни голі, крім одної з портретами Леніна і Сталіна. В одному куті велика піч. В кімнаті було чисто

і тепло. Не спостеріг я дверей до лазнички, бо там тої вигоди не було в жодній кімнаті. Ті убікації були при кінці коридору для загального вжитку.

Мої думки швидко працювали. В кімнаті було чисто, отже, вона не потребує мене до наведення порядків. Тоді що?

Жінка скинула з себе шинелю і кинула її на ліжко. Тепер я побачив, що вона не в райтках, а в гранатовій спідниці і військовій рубашці без ніяких відзнак. Беретки не скинула. В російській мові сказала мені сісти на лавку. На тарілку налила два черпаки картопляної зупи, видобула ложку і поклала перед мене. Сама сіла по противній стороні стола і, дивлячись на мене, сказала, теж по-російськи, мені їсти. Я почав їсти, і кожний раз, піднявши ложку до рота, поглядав на неї. Зупа була тепла, і я певний, що була добра, але через непевність, яка огорнула тоді мене, я зовсім був стратив смак. Хоч все, що сталося дотепер, була тільки невинна візита, я надалі недовіряв їй і був переконаний, що це на мене пастка.

Але ж вона нічого не говорила, ні не питала, тільки дивилася на мене! Чи це можливе, що вона є одною з тих енкаведисток, що були замешкали у нас в 1939 р.? Але це неможливе! Тамті дві жінки були старші, а ця не має більше як 25 років!

Якою була ціль тої молодої жінки "запросити" мене до її гуртожитку, я тільки можу здогадуватись. Було б зайвим робити який-небудь висновок. Для мене розв'язка була одна: з ніким не нав'язувати близьких відносин. В розмовах німці не робили ніякої таємниці, що в полоні краще задоволитися куском хліба, ніж будь-якою еротикою.

Приязнь між робітниками, разом з майстром, і мною поглиблювалась щоденно. З того приводу я був радий, але заразом побоювався, що мене викриють. Навіть усі вже мене кликали по імені, а не "фріц", ані "бригадир". Тому я часто жалував, що не змінив мого імени і прізвища на яке-небудь німецьке. (Дещо пізніше показалося, що треба було змінити і ім'я мого батька). Але тепер вже запізно. Треба буде якось інакше ту справу наладнати!

Пригадую, що одного дня (тоді було дуже зимно) майстер взяв мене з робітні до гуртожитку, де вже було трьох інших цивільних, на столі стояла фляшка, бохонець чорного хліба і розуміється, добрий кавалок сала. Настрій вже тоді був досить веселий і тому, що нас тут було більше і самі мужчини, - я ліпше тут чувся, як тоді при картопляній зупі сам на сам з красноармійкою.

Мушу сьогодні щиро признатися, що до того дня я ніколи сивухи і не нюхав, а не то пив. Я пив вино, пиво, але сивухи - ніколи! Приємно мені було, що я, полонений, включений до їхнього товариства. Хотів себе показати на рівні з ними і не відмовив їхньої гостинности. До старого, з оббитою емалією глечика налляли мені той чародійний напиток, в одну руку дали сало, в другу хліб, ну і почалося святкування. Але яка це нагода? Питаю я своєю українсько-польсько-німецькою мовою, а відповідь коротка: НОВИЙ ГОД!

Всі тішились, раділи, велися всякого роду розмови, але переважала тема про кінець війни. Тоді я довідався, що Червона Армія зі сходу, а зі сходу і півдня аліянти вже майже собі руки подають, отже, вже не прийдеться довго чекати на кінець війни.

Вістка ця мене дуже втішила, бо як обіцяли нам усі цивілісти і наші конвоїри: "Война капут - камерад домой", а декотрі зовсім скорочено: "камерад скоро домой". Виглядало, що самогон теж і мене розвеселив, бо тепер я чомусь був переконаний, що направду все добре скінчиться.

Тепер я сидів тут, у совєтському гуртожитку, і бачив, що наші зверхники теж живуть дуже бідно. І вони не бачать ніякого майбутнього по закінченні війни. Я не бачив великої різниці між їхнім, а нашим життям в полоні. Однак їх ніхто не бив по плечах прикладом кріса, і вони не жили за колючим дротом.

Недовго був я доброї думки, як пригадав, що мушу повернутися до лягру, де нема хліба і, може, знову виженуть мене в ліс по дрова.

Як сьогодні покінчимо "працю" в МТС, хто знає, коли слідуючий раз зможу розвеселитися й забути про все довкруги мене? Хто знає коли, і чи взагалі вдасться мені вийти на волю? Хотів я надалі бути радим і втішатися Новим Роком, але мені це не вдавалося. Я був голодний, а тому зосереджував більше свою увагу на салі і хлібі. Я знову напився сивухи, але тепер вона мені зовсім не смакувала. Багато її не треба було пити, щоб звалила мене з ніг. Швидко пішла вона мені в голову, і мене збудили, як був час вертатися до лягру. Так відсвяткував я перший Новий Рік в полоні.

Одного дня, під час праці в МТС робітник-німець у розмові звернув увагу, що у мене в оці створилося більмо. Я тим його спостереженням був дещо заскочений, бо мене око і не боліло, і я дуже добре бачив. Я попросив, щоб він ще раз добре поглянув, бо я хотів бути певним, що це так, ще заки зголошуся до ревіру. І дійсно, він без сумніву сказав, що маю мале більмо. Два дні пізніше нам сивенький фельдшер без знечулення, голкою до застриків вишпортав з ока маленький залізний осколок, що, власне, був причиною мого більма. Я сам навіть не мав нагоди того більма бачити, бо ні я, ні мої товариші, ніхто не мав дзеркала. Я був радий, що око виздоровіло.

Через кілька днів, вертаючись з праці, безпосередньо коло брами, через котру нас впустили до лягру, або т. зв. "проходную", ми спостерегли початок будови невеликого примітивного приміщення, щось у роді кімнати. Чотири наріжні палі становили укріплення, а стіни, переплітані тонким березовим галуззям без ніякого листя, дозволяли заглянути в нутро тої "кімнати". Всі ми старалися розв'язати загадку для якої цілі тепер, взимі, хто-небудь будував би такий провізний домик? Були різні здогади, але ніякий не був добрий. Наша цікавість скоро заспокоїлась, бо тільки кілька днів по викінченню тої квартири ми побачили те, чого не очікували. Цей, як німці його називали Birkenhaus, був збудований для переховування трупів! Я мав своє слово: трупарня. Чому той "біркенгавс" поставили так близько "проходної", теж ніхто не знав. Може, хотіли нам вранці і вечером пригадати, що нас чекає!

В ляґрі надалі не було електрики, і нас двічі на день - рано перед вимаршом до праці і вечером перед спанням, числили. Німці це числення називали апель, а персонал ляґру - "провєрка". Дні були тепер короткі, і обі "провєрки" відбувалися при помочі світел вантажної автомашини. Тоді дижурний офіцер, конвоїри і німець-командат лягру нас, построєних п'ятками, перечисляли.

Числення відбувалося теж при вимарші до праці. Автомашина стояла з боку зі світлами, зверненими на бригаду, котра була викликана до праці. Це сильне світло рівночасно було спрямоване на трупарню, і ми могли добре придивитися тим бідолахам, що недавно відійшли на другий світ. Перш за все, вони були зовсім нагі. Нічим не відрізнялися від тих, що ми сьогодні оглядаємо на знимках як жертви "голокосту". Кожний мав розпорений і зашитий живіт від грудної клітки зовсім до долини. Ті, що виконували авторсію, навіть не змивали з тіла крови. Тепер їхні кістяки були замерзлі і штивні. Часом прийшлося декому з нас розпізнати близького товариша... Така-то доля була нас, полонених.

Перемаршеровуючи попри трупарню, ми старалися трупів почислити. Одначе їх накидували все більше й більше, і ми тратили рахунок.

По праці кожного вечора організувались команди викопувати ями поза лягром Beerdigungs Kommando, і підвода тоді привозила трупів до готового гробу. Спочатку був приказ заставляти до тої праці слабких і немічних полонених, що не виходили поза лягер до праці. Але горішня верства землі була замерзла прямо на камінь, і призначені до тої праці полонені з лягру не мали настільки сили, щоб таку яму викопати. Тоді призначували хлопців з робочих бригад (ми чергувались) і їм припадало то тяжке завдання вилупити в замерзлій землі яму.

Одного дня я також мав честь бути в групі таких погребальників. Було ясно, і ми цілий день там мучилися. Спочатку тільки лом і джаган був відповідним знаряддям. Це була тяжка праця. Кожний удар відломлював тільки маленькі куснички землі. Вони були тверді і часто мали гостре вістря, як скло. Коли такий осколок вдарив об лице, відразу появлялася кров. Опісля, коли пробилися вже крізь замерзлу верству землі, можна було уживати лопату або рискаль, і праця вже тоді йшла багато легше. Переважно конвоїр нам вказував, в якому місці і яку велику яму копати. Як підвода привезла трупів і ми їх вкинули, показалося, що яма була замала. Тіла були штивні, як патики, і їх не можна було відповідно уложити, щоб усі помістилися. Ми присипали гріб, одначе ноги мерців виставали понад поверхнею землі. Наш конвоїр зовсім тим не перенимався і пігнав нас до лягру.

Дехто з німців, а переважно були це старшини, старались дізнатись число померлих. Вони кожноденно були в зв'язку з погребальниками, бо ті найкраще знали, скільки трупів закопано. Пересічну смертність обчислювали від сім до дев'ять полонених на 24 години. Сьогодні знайшов би багато вибілілих костей довкруги бувшого ляґру на горбку в Чернігові.

Гостра зима для тих, що працювали на дворі, безпощадно виснажувала їх фізично. Остаточно нам далися взнаки наші ляґрові "провєрки". Тої першої зими в Чернігові дуже часто траплялося, що нас серед ночі виганяли з землянок і бараків, хоч надворі було дуже зимно, і приказували построїтись п'ятками. Вже построєними ми мусіли чекати на автомашину, бо тільки при помочі світел грузовика можна було нас почислити. Все те тривало безконечно довго! Ми прямо замерзали надворі. Навіть повернувшись до бараків, ми не могли загрітися, бо не було печей.

Правдивої відповіді на наше питання, чому нас виганяють ночами на "провєрку", ми ніколи не мали, але командант Партелля бігав по лягрі (він мав гарні чобітки і був добре й тепло одягнений) і викрикав на цілий рот, що хтось із лягру втік, а тепер ми всі мусимо покутувати, стояти і мерзнути. По такій невиспаній ночі було нам тяжко працювати. Багато команд ішло до роботи, а глибокий сніг ще більше утруднював наші зусилля!

В дійсності ніхто не міг втекти з табору, бо всі бараки й землянки на ніч були замкнені, а надворі дижурний мав стійку. Це були шикани, зорганізовані з концертовою точністю на те, щоб нас поволі винищити.

В житті полоненого в Совєтському Союзі були дві дошкульні обставини, з якими всім нам прийшлось боротися, це - холод і голод.

Були одначе деякі серед нас, що ще з цивільного життя мали одну звичку: курення. Положення їх було багато гірше, бо тютюну чи махорки зовсім не давали. Ті, що працювали з цивільним населенням, часто мали нагоду принести до ляґру жменю або й дві махорки. Від того часу почав процвітати "чорний ринок". Налогові курці міняли свій прихід хліба або зупу на махорку. Розуміється, самим димом махорки людина довго не буде жити. І так в трупарні гора трупів з дня на день більшала.

В повороті по праці до ляґру ми старалися принести все, що нам могло бути потрібним. Взимі дерево, короткі дошки, куски вугілля. Вліті збирали зелену м'ятку, стелили її під своє леговисько, щоб блощиці не кусали. Приносили ми навіть цегли й уживали їх замість подушки під голову. Нас часто на "прохадній" обшукували, але часто вдалося щось принести, бо ніхто не переглядав нас. На кожний випадок ми все щось "організували".

Я надалі працював в МТС. Одного дня під час праці до мене приступили два німці, що працювали в тій самій бригаді. Один з них молодий, був здоровий хлопець, з рум'янцями на лиці, що навіть задобре виглядав, якщо взяти під увагу наше бідне прохарчування в лягрі. Другий, вже старший віком, багато вищий ростом, навіть дещо згорблений, сивий. Вони оба в німецькій мові старалися вияснити мені, що нам ніколи не вдасться пережити таких нужденних обставин в чернігівському ляґрі. На їхню думку, втеча - це одинока

можливість спасти власне життя. Тому що я знаю російську мову, пояснювали вони, наші можливості на успіх є добрі. Як тільки потепліє на весну, ми повинні поважно про це подумати, ще раз про подробиці втечі поговорити і при найближчій нагоді здійснити цей плян. Оба вони просили про це нікому не говорити, щоб не набрати на себе непотрібного клопоту.

Мене заскочила така їх одвертість. Втеча мені зовсім не була на думці, але якщо б ми навіть були серйозно про це говорили, то не знаю, що ми були б зробили під час втечі з тим стариком. Я своїх намірів їм не висказав. До весни нас поприділювали до інших бригад і я більше не мав нагоди їх побачити, ні про них чути. Один з них мав зовсім французьке назвисько, і оба вони походили з Ельзасу-Льотаринґії.

ПРОХОДНАЯ

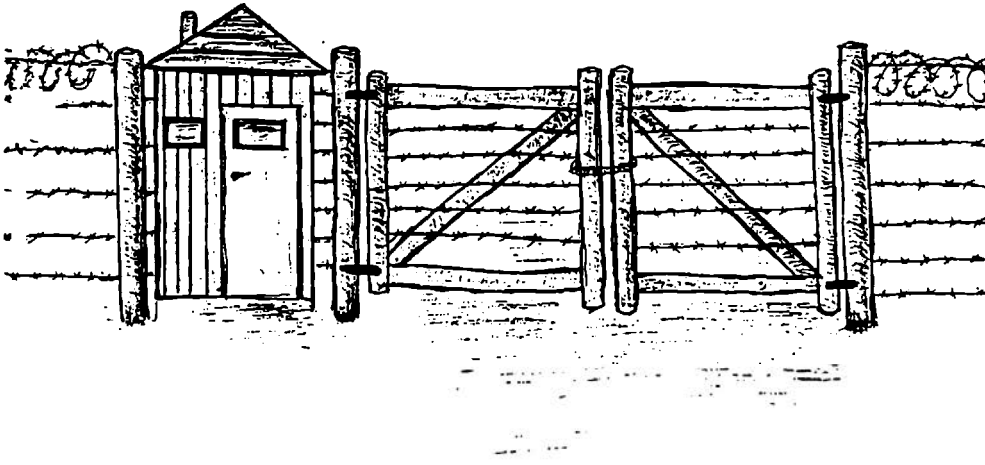

Час минав. Зима була довга і дуже давалася нам взнаки.

Вночі з бараків викликував нас дижурний Schroeder поодиноко на переслухання. Я вже віддавна очікував свого виклику і, власне, тепер моя тривожна ніч прийшла!

Дижурний відчинив двері землянки, і я, потягнувши зі собою шинелю, попри "бочку" вийшов надвір. Пригадую собі, що світив місяць, довкруги було біло, бо лежав сніг, небо погідне, спокійно, без вітру, і був сильний мороз. Видно було, куди йдемо. Не знав я, що мене чекає і чи повернусь до землянки. Ішов я крок за кроком за дижурним, не говорив ні слова, якби йшов на страчення. В тому моменті всякі думки проходили крізь голову, я знову подумав про своїх рідних.

Дижурний привів мене до кімнати, яка була віддалена в одному кутку шопи, де направляли ляґрові вантажні машини. Тут зроблено приміщення для переслухань. В кімнаті слабеньке освітлення, бо тут така сама ліхтарня, як наші селяни вживали в стайнях коло худоби! Майже до червоного розпалена "печка", а при "столі" в повній уніформі і шинелі старшина, середнього віку, бльондин, а коло нього переводчиця. Як тільки я ввійшов в кімнату і на голові старшини побачив шапку пограничника, а не енкаведиста, мені відразу стало легше. На всі питання я рішив відповідати так, як поставив раніше.

Старшина спокійно питав в російській мові, а переводчиця перекладала на німецьку мову. Видно було, що вона старалася якнайкраще виконати своє завдання, але це не приходило їй легко, бо дуже слабо знала німецьку мову. Старшина вписував усі відповіді на анкетний листок. Його чемний спосіб провадження допиту мене дуже заспокоїв.

Мій перший допит пройшов задовільно. Голови мені ніхто не відрубав, але відтепер моя доля, як австрійця з Відня, була запечатана. Це, що я сказав тут сьогодні, треба буде все і всюди повторювати.

Ще тоді я не був свідомий, якого клопоту сам собі наробив.

В житті людини є несподіванки. Вони можуть бути приємні або неприємні. В житті полоненого є несподіванки майже тільки неприємні. Приємна несподіванка для полоненого є тоді, як прочитають його прізвище і приготовлять до виїзду домів.

Правда, були випадки, що полонених відчитали на виїзд домів, а повезли на працю до іншого ляґру. Це не дуже приємна несподіванка. Вона трапилась і мені, але про те пізніше.

Другою, дійсно приємною несподіванкою є одержати пошту!!!

Тепер я маю на думці несподіванку, яку я сам приготовив для себе зовсім несвідомо! Від управи ляґру прийшло розпорядження, щоб кожний бригадир мав список своїх людей по назвиську. По суті речі, тут нічого злого нема. Я все був тої думки, що бригадир повинен знати прізвища своїх людей. По завершенню перепису залоги ляґру, дижурний офіцер мав обов'язок викликати кожного полоненого, що йшов на працю, по назвиську, імені й по батькові (отчестві). Викликаний переступав "проходную" й уставлявся в нову

колону п'яток по другій стороні огорожі. Дотепер тільки загальне число полонених, що виходили до роботи, було важне і воно відбувалося швидко.

Надворі була зима, морози, вітри. Нас будили о п'ятій годині ранку. Роздача і ділення хліба, видача зупи і "провєрка", - все те з залогою понад 1000 люда тривало дуже довго. А тепер ще до цього відчитування кожного полоненого назвиська, імени і отчества, а ми всі знали, як совєти ломили собі язики на німецьких прізвищах! Ми замерзнемо на смерть перед "проходною", ще заки вийдемо до праці! Ми бачили наочно, як НКВД нас систематично ліквідує. Ми бачили це на нас самих, бачили щоденно в трупарні, попри котру проходили.

Спеціяльно для мене ця нова система вимаршу на працю виявилась дуже дошкульною не тільки фізично, але теж і психічно. Як прийшла черга і з-поміж прізвищ німецьких прочитано моє, зовсім слов'янське, я чув, як сильно починало битися моє серце, і хоч надворі було зимно - мені з подражнення виступав гарячий піт. Проходячи через браму я прямо відчував погляди німців на мені. Їхні погляди кололи мене, як гострі ножі. Але я не заломлювався. Випрямлений, не повертаючись ні вправо, ні вліво, я переступав на місце до нової п'ятки. Справді я перед тим вже подумав, що добре було б "зґерманізувати" ім'я мого батька з Дмитра на Деметер, і воно дещо злагіднило б справу, але все ж таки прийшлося мені все те психічно дуже переживати. Тепер кожноденно жив я в тривозі.

Часто думав, що таки треба було змінити прізвище, але тепер вже запізно. Треба терпіти. Довго мені прийшлось так мучитися. Мої нерви так були напружені, що я чувся ослаблений. Не думав, що зможу таке життя багато довше видержати.

І дійсно, рятунок прийшов!!! Добрий Бог знову змилосердився наді мною. Управління ляґру повернулося до старого ладу. При "проходній" знову відчислювали тільки кількість полонених, а перестали викликати по назвиську, імені і по батькові.

Остаточно звільнився я з того тягару на душі. Хвала Богу!

Для мене це був дуже тяжкий час душевних переживань в полоні, і як ситуація змінилася - я відчув відпруження, але від того часу все ж таки повис над моєю головою меч дамокля аж до останнього дня в полоні. Кожного дня я тремтів за своє життя. Відтепер я не знав, чи вдасться мені просовгнутися крізь пальці НКВД-истів.

А тепер розповім дещо про ту славну "бочку". Бочка була в кожній землянці чи бараку. Нам було дозволено вживати її тільки під час ночі, бо тоді наші бараки були зачинені і нікому не було дозволено вийти на двір. Щоб увійти до землянки, треба було зійти три або чотири сходи додолу. Зараз при вході стояла, власне, та "бочка", німці називали її Das Fass. Перехід попри неї був дуже вузенький. Безпосередньо над бочкою клигала лямпадка, щоб принайменше трошки ми могли побачити, де нам полагоджуватися. Таким чином, тільки коло входу можна було розпізнатися. Чим більше

вглиб землянки, тим ставало темніше. Так вже нас Бог сотворив, що мусимо полагоджувати наші потреби. Молодші віком і здорові могли перебути цілу ніч без полагоджування фізіологічної потреби, одначе більшість із нас мусіла переривати сон і таки йти до "бочки". Як вечорами нам не давали зупи, а в заміну до бараків з кухні ми приносили в дерев'яних бочках гарячу ячмінну каву, тоді наша "бочка" по сконсумованій каві швидко наповнялась, а то й переливалася!

Розуміється, в землянці долівка - земля. Як калабаня довкруги бочки ставала більшою, все те вимішувалося в густе й смердяче болото з людськими відходами. По короткому часі до такої бочки навіть не можна було приступити.

Розуміється, що ніхто з нас, навіть наші бригадири на те розв'язки не мали. Ми били кулаками об двері, щоб нам позволили випорожнити бочку, але ніхто наших жалів не слухав. Надворі пітьма, ляґер не освічений, а конвоїри на вишках довкола ляґру боялися, щоб дехто не використав такої нагоди до втечі. Такі обставини часто були причиною прокльонів і непорозумінь.

Слід додати, що кожний, що хотів скористати з послуг бочки, вимішавши болото там довкруги неї, повертався з заболоченою обувою на своє місце, якщо він його знайшов. Тут краще додати, що він хотів повернутися на своє місце, але його, напевно, не знайшов. В землянках ми лежали так тісно, що як тільки хтось витиснувся зі свого ряду, його місце сейчас зникало. Як повернувся, то мусів тягарем свого тіла втиснутися між двох інших і за те часто мусів вислуховувати грубі дорікання.

Справа бочки на тому не кінчалась. Ранком, як тільки вдарили в ґонґ (залізне колесо від автомашини, що висіло на "шибениці" посередині лаґру), а була це п'ята година, ще зовсім темно, відчинювали двері кожної землянки, і два бідолахи мусіли винести ту бочку до лятрини і там її випорожнити. В цьому ми також чергувалися - кожного дня два інших, щоб усі мали нагоду зазнати тої приємности.

Через вуха бочки (а тут знову прийшлося місити болото!) перепихалося залізний дрючок (дерев'яний не був би видержав тягару), а опісля треба було винести її три сходи догори з землянки. Раз бочка була надворі, тоді були два способи донести її до лятрини: сильніші підносили дрючок з бочкою на рам'я і в цей спосіб її несли, але не можна було йти рівним кроком, бо бочка розхитувалась і могла перевернути носіїв на слизькому снігу, і "золото" тоді дуже розхляпувалось по їхніх головах. Другі, ті слабші, до котрих належав і я (бо ще змалку мене кликали Ромцьо Стебельце), не могли піднести бочки на плече, тільки підносили її дещо від землі і теж при помочі дрючка несли крок за кроком, один побіч другого, до лятрини.

Ті пережиття дуже глибоко врізалися в мою пам'ять.

В такій землянці був незносимий сморід, але в цьому була і добра сторінка. Надворі тріскотів мороз, а в землянці було тепло! Тому

вже в першу зиму в полоні 1944-45 рр. німці мали дуже влучний клич: Lieber erstickt, als erfrohren - краще задуситись, ніж мерзнути.

Небагато краще представлялася справа з лятриною надворі, котру ми уживали під час дня. Це була під голим небом викопана глибока яма, на попереки якої були кинені міцні, грубі дошки. Довкруги лятрини ніякої охорони від вітру чи снігу. Над головою ніякого даху. Нову лятрину викопували самі полонені, як приходили з праці, наповнену засипали землею. Кожний мусів добре знати, де була стара лятрина, бо в це місце можна було впасти, поволі загрязнути і втопитись, як у трясовині.

Щоб благополучно полагодити свої "справунки" на лятрині, треба було бути акробатом і інженером. Акробатом тому, що на замерзлих відходами дошках було тяжко вдержати рівновагу, щоб не поховзнутися і провалитися додолу. Спеціяльно небезпечно було для тих, що мали черевики з дерев'яними підошвами. Інженером треба було бути тому, щоб зуміти оцінити вагу, яку дошки зможуть витримати. Більш ніж одна особа - забагато, дошка ломиться, і все йде вділ коміть головою. Гострі, морозні вітри зовсім не сприяли тим, що йшли до лятрини...

Для мене, як для всіх інших полонених, найкращими хвилинами в полоні була можливість після тяжкої праці покластися на нари і відпочити. Без ніякої розмови зі своїми сусідами німцями, очікуючи виклику по зупу чи хліб, непорушно людина продумувала, мріяла про краще завтра, про поворот домів. Адже ж нас наші конвоїри в дорозі до праці і з поворотом запевняли: "Война капут, камерад домой!"

Німці були на ворожій території, я був у себе вдома, на Україні. Моє серце тужило більше за їхнє. В таких роздумуваннях ми часто забували, що по зупу не кличуть і хліба теж не дають, бо завтра перед працею на снідання не буде, а на порожній шлунок тяжко працювати. Ранком, коли ми вставали, була пітьма, приходили з праці - теж було вже темно. Навіть лятрину прийшлось нам викопувати після праці в темряві.

Про одне наші зверхники ніколи не забували, а це була "проверка", те, що ми найбільше зненавиділи. Той фальшивий привіт совєтського дижурного офіцера: "Здравствуйте, воєнноплєнниє" і опісля довгогодинне вистоювання на морозі й числення полонених до приємностей не належало.

Часом виглядало, що адміністрація старалась поліпшити наші обставини в полоні, одначе все воно виходило на нашу некористь. Ось, напр., розійшлася поголоска, що в ляґрі влаштовують "баню", і цю вістку, розуміється, ми прийняли з великою радістю. Брудні, завошивлені, нестрижені, ми щоденно терпіли. Дотепер про будь-яке миття чи купання не було мови. Значить, як буде баня, то буде можливість хоч дещо позбутися вошей і вмитися. Дійсність показала нам щось іншого. В бані нам приказано зовсім роздягнутися, повісити наші речі на залізні гаки, а відтак все те повісити в "камеру", де при

високій температурі всі воші мали подохнути. Під час того, як одіж відвошивлювалась в камері, кожний з нас діставав дерев'яне коритце з водою і кусок мила. Вода в коритку ледве що була тепла, коритце не було щільне, і за декілька хвилин воно опорожнювалось. Мило було таке рідке, що прямо розпливалось поміж пальцями. Заки я намилився, щоб змити зі себе піврічні бруди, в коритці води вже не було і не було чим сполоскати мила. Після такої "купелі" ми всі мали натертися "молоком". В кутку бані була повна бочка того молока. Його ніхто не хотів уживати, бо воно смерділо, але комендант бані запевняв нас, що воно є добре проти вошей! Обтертись не було чим. Так ми зовсім мокрі, ще з милом на тілі, на зимній бетоновій долівці ждали на наші речі з камери. Як тільки хто-небудь відчинив двері до бані, зимний вітер, часто зі снігом, швидко охолоджував приміщення, а як викинули нашу одіж із камери - кожний кидався на ту гору лахміття, щоб розпізнати свою одіж. Ті, що були сильніші, хапали що краще, а не шукали за своїм одягом.

В дійсності, це т. зв. купання робило більше шкоди, ніж користі. З того приводу багато з нас хворіло. Одне було добре, хоч тільки на короткий час: одіж з камери була ще тепла, і тоді було приємно щось сухого й теплого одягнути на себе, хоч воно вже було і подерте. Світло в бані теж не було краще, ніж у землянках, так що розпізнати свій одяг не було легко. Перед банею проводилось голення і стриження цілого тіла при ужиттю різного роду фризієрських інструментів.

Бані відбувалися тільки ніччю, щоб не пропустили робочого дня.

Довгождана тяжка праця, а опісля марш до ляґру, дуже ослаблювали нас. Не хотілося мені самому повірити, що людина може перенести так багато злиднів. Тої першої зими в Чернігові я відморозив руки й ноги.

Кожний бажав сповнення слів конвоїрів, що тепер майже щоденно, а деколи навіть і частіше викрикували: "Война капут, камерад домой!".

Від цивільного населення нам було відомо, що совєтські армії швидко пробиваються на захід, одначе ми не знали, де той фронт є і коли остаточно Німеччина скапітулює. Тепер, більше як півроку в полоні, патріотів не було. Всі німці бажали собі кінця війни і повороту домів.

В повітрі починало "пахнути" весною. Справді було зимно, і довкруги було багато снігу, але сонце вже стояло на небі багато вище і гріло більше. Майже кожний мав при собі який-небудь кусок шматки чи полотна, що його вживав до обтирання і миття лиця снігом. В такі погідні дні ми їх сушили на сонці, яке вже мало настільки сили, що держачи платки в руках, в короткому часі вони висихали. Для нас це було доказом, що погода надворі теплішає і це усвідомлення нас радувало.

В ляґрі польська землянка все "кипіла". Там навіть через зачинені двері можна було чути голосні розмови, викрики, авантури, а деколи нагло відчинялися двері і надворі опинявся розлючений, пошарпаний мазур. Навіть їхньому, дуже зрівноваженому бригадирові, що називався Войцєховскі, а кликали його "Войцєх", не вдавалося загнуздати тих дикунів-мазурів.

Одного дня, пополудні, під двері їхньої землянки під'їхала крита вантажна автомашина Студебейкер (американська поміч для СССР) і до неї заладовано полонених. Скільки їх і кого повезли - ніхто в лягрі не знав. Водієм тої автомашини був наш таборовий шофер. Німецькі полонені майже не були в контакті з поляками, тому ніхто в ляґрі не знав, що діється в польській землянці.

Якийсь час пізніше, а тоді було вже зовсім тепло, мене приділено на один день як помічника коло автомашини. Я робив усе, що мені шофер сказав, він знав дещо німецьку мову, а я говорив теж не дуже то доброю німецько-українською мовою. На сидженні в автомашині я побачив завинений в капустяний листок кусок свіжого, пахучого масла. Швидко зародилась у мене думка при нагоді полагодити дві справи: перш за все в будь-який спосіб мушу поділитися з моїм шофером-інвалідом тим маслом, що приготоване на його сидженні в автомашині, а друге, більш важливе: довідатися від нього про людей з польської землянки. Там квартирував мій колега Радловський. Здійснення мого пляну було багато легше, як я собі уявляв!

Як тільки в ляґрі вдарили в ґонґ на обід, а мій інвалід лежав під автомашиною з брудними руками. Я при помочі невеликого, власної роботи ножа "поділився" його маслом. Щоб затерти сліди крою ножем, я його пайку масла зім'яв у руках і залишив на сидженні в листку, а мою вложив до пушки з американської консерви і при фасованні їжі залляв масло мучною зупою, котрою нас тоді в Чернігові кормили.

Розуміється, того дня був для мене празник, бо другої такої нагоди я вже не мав. Рівно ж не ішов я до землянки їсти свою зупу, а спожив її надворі, щоб мені ніхто до рота не заглядав. По такому довгому часі марного, худого харчу, нагло так багато товщу мені пошкодило і я дістав розвільнення, в полоні річ досить неприємна.

Цього самого дня, після обідової перерви, я продовжував помагати при автомашині і був здивований, що на сидженні не побачив уже масла, але й рівночасно мій інвалід на мене не сварив. Видно, що не помітив. Добре сталося, що я поділився, а не взяв усього масла, а то був би мене вбив зі злости.

Щоб видобути від нього вістку про полонених з польської землянки, я пожалкувався йому, що під час його неприсутності ми в ляґрі були майже без хліба, бо не було кому привезти. У відповідь мій шофер розповів мені багато більше, як я сподівався від нього почути. Виглядало, що любив балакати.

Але які тут розбіжності: управа ляґру хотіла задержати в таємниці кого і скільки осіб вивозять, і тому автомашина під'їхала в ляґрі аж до дверей землянки. Нормально така група людей нагружувалась в автомашину коло "проходної". Шофер, сказав мені, що люди, яких завіз до Харкова, були всі українці, було їх одинадцять. Відбувся суд, і йому було приказано підождати до закінчення розправи. Якщо когось зізнають невинним, то він привезе його з поворотом до Чернігова. Крім одного, що його засуджено на 15 літ (певно старшина), всі інші дістали присуд на 10 літ. Він нікого не привіз назад.

Так покінчили наші хлопці-дивізійники, що хотіли пристати до польської групи. Там був і мій товариш Радловський, з котрим я радився минулого року, яку найкращу вибрати дорогу, щоб себе зберегти.

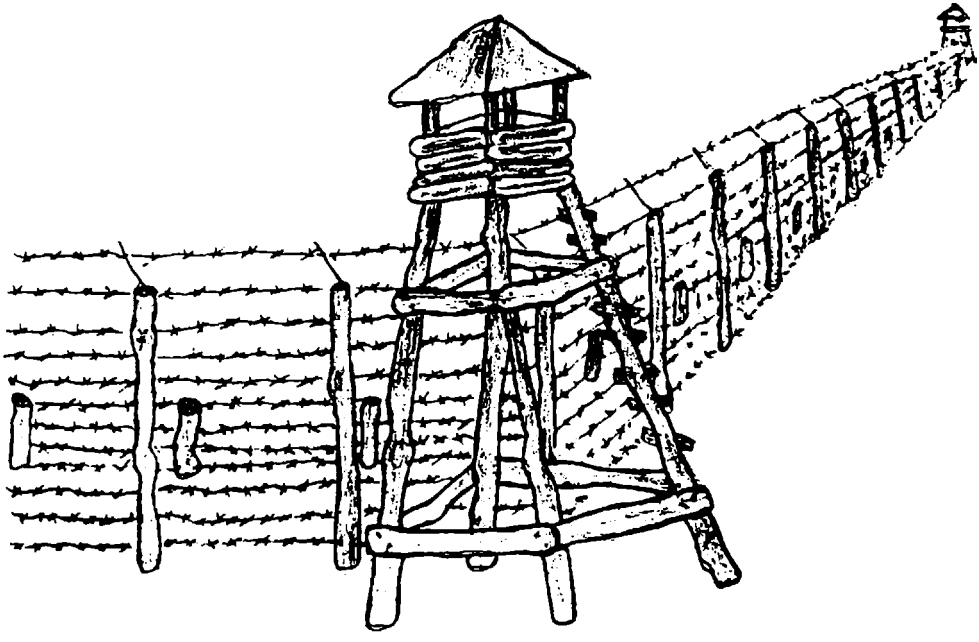

Вишка

Так як я вирізнявся між німцями своїм убогим знанням німецької мови, так поляки, напевно, відчули нечисту польську мову у наших хлопців і безпощадно видали їх НКВД-истам. Різниця між мною і Радловським була та, що я губився у великій товпі німців, а поляків була мала горстка.

Я був стривожений тою вісткою і думав, що невдовзі те саме чекає мене, але час минав, і ніхто мною не цікавився.

Таких тривожних моментів було більше. Деколи мої сусіди-німці ранком звірялися мені, що я говорив у сні якоюсь їм незрозумілою мовою. На щастя, ніхто з них не злакомився на черпак зупи чи пайку

хліба і не доніс на мене в НКВД. Поляки, як доказує той факт - народ поганий.

Сонце починало добре гріти і з того ми дуже раділи. Одіж ми мали нужденну, тож тішилися тим, що може тепло сонця надолужить те, чого нам наші наставники відмовляли.

Вже раніше заприязнився я з двома досить дивними "типками", а дивними вони були тим, що держалися здалека від всіх інших полонених. Оба вони звичайно вистоювали коло кухні або бані і щось розмовляли. Один називався Домбі, а другий Мольнар. Оба походили з Мадярщини, а Домбі мені більш виглядав на цигана. Крім мадярської, володіли дуже добре італійською мовою. Трохи знали навіть російську. Часто удвох виспівували пісні, навіть мене навчили одну фашистівську військову, в італійській мові. Ще до сьогодні затрималося в моїй пам'яті кілька слів з тої пісні. Домбі і Мольнар були першими полоненими, що втекли з полону в Чернігові.

Після їхньої втечі всім нам стало ясно, про що вони радили і чому держались осторонь. Розуміється, їхня втеча була предметом розмови в ляґрі на довший час і рівночасно підносила нас на дусі. Їх вчинок для нас був вигідним наслідування, і тоді вже багато полонених обіцяло собі спробувати щастя, тим більше, що їх ніколи не повернено до ляґру, значить - втеча вдалася. В такому випадку кожний полонений бажав успішного завершення такого рискованого рішення. Про те, що може їх схоплено і перевезено до іншого ближчого ляґру, або що їхня втеча закінчилася трагічною смертю, навіть ніхто не хотів думати. В такому випадку ми всі були доброї гадки.

Австрійців ще далі не відокремлювали від німців, але в новоствореній команді до ліса Waldkommando не включено ні одного німця, що виглядало досить дивно. Як пізніше показалося, в тій команді було тільки дві національності: австрійці і поляки. Всіх було нас 44 люда. Бриґадиром призначено з польської землянки Войцєховського. Мене включено з австрійцями до тої команди. Вістка про те мене трохи потрясла, бо дотепер я мусів бути обережним у щоденному житті тільки з німцями, а тут прийдеться мені вистерігатись і поляків. От попав у добру саламаху, подумав я.

Везли нас до ліса в одній тягаровій машині. По дорозі я, здається, всі інші також роздумували над новими, невідомими обставинами, що лягли безпосередньо перед нами. Конвоїри приказали нам сісти на долівку грузовика, і ми всі ледве примістилися. Коли приїхали на місце до ліса, то тяжко було нам встати і випрямити затерплі ноги.

Я був приготований на найгірше, тому і не розчарувався тим, що побачив. Ми опинилися в густому смерекову лісі. Проміння сонця пробивалося крізь високі дерева. Перед нами дерев'яний барак з комином, значить, що в бараку є піч. Недалеко від нього лятрина. Щонайважніше: огорожі і "проходної" з колючого дроту тут зовсім не

було! Вже з того приводу на серці легше стало. На цей факт звернув нам увагу конвоїр, що перевів у лісі першу "провєрку", як тільки ми позіскакували з тягарівки, але рівночасно підчеркнув, щоб відсутністю кільчастого дроту ми не були заохочені до втечі, бо вони мають наказ без попередження таких полонених стріляти. Тому до тої команди вибрано тільки поляків і австрійців, бо як війна скінчиться, вони будуть першими, що повернуться домів.

Недалеко бараку була тільки одна вишка. Внутрі приміщення були поверхові нари. Воду ми брали з криниці.

Нашим завданням було навантажувати автомашини вже зрізаним деревом, а коли його не було - ми стесували кору з дерев. В порівнянні до Чернігова харч тут був кращий: пшоняна і капустяна зупа та 400 гр. хліба денно. Тут варилося для малої групи, а не для 1200 люда, де багато прихвостнів приходило по незаслужену репетку.

Вже від початку в лісі виглядало все краще, ніж в Чернігові на горбку, хоч би тільки з тої причини, що не бачили ми щоденно трупарні. Але мене журив Войцєх - бригадир, поляк, що мав список усіх нас, австрійців. Тут знову виринуло моє прізвище, яке він міг взяти за польське, і це мене дуже непокоїло. Я не знав хто той Войцєх, що за людина. Я побоювався, що при найближчій нагоді він мене викличе до себе на розмову і почне випитувати, щоб заспокоїти свою особисту цікавість.

До сьогодні не знаю, чи то були молитви моєї мами, чи то було моє особисте щастя. Щоб то не було, до такої розмови між мною і Войцєхом ніколи не дійшло і, крім моїх напружених нервів, життя моє проходило благополучно.

Так обставини складалися, що навіть під час праці поляки і австрійці держались окремо. З поляків мало хто знав німецьку мову і це було для мене зручним. Ні одні, ні другі не показували найменшого зацікавлення, щоб ближче познайомитися.

Войцєх, як бригадир, показався людиною справедливою й чесною, - не робив ніяких різниць між поляками і полоненими інших національностей. Не обстоював за інтересами поляків, навпаки, він часто ганив їх за некультурну поведінку. Інтелектуально він стояв багато вище від своїх мазурів. Можливо, що був старшиною в польському війську.

Знаряддя, чи якоїсь іншої механічної сили до виконування нашої праці ми не мали. Тому наша праця була тяжка і небезпечна. Не раз треба було нам усім добре запертися, щоб голими руками висадити колоду на вантажну машину. Розуміється, ми собі помагали, як могли. Знайшлося між нами кількох, що мали досвід в того роду праці і ми не раз користали з їхніх вказівок.

Часто приходилося водіям автомашин чекати і тоді вони дуже непокоїлися, що не зможуть виконати норми. Вони сварили і разом з конвоїрами нас підганяли, щоб ми швидше робили нашу працю, але якщо нам вдалося швидко навантажити автомашину, тоді

задоволений водій сягав глибоко в кишеню сподень і насипав нам у руки махорку на папіроса. Декотрі давали й газету, щоб його скрутити, але якщо не було газети, то березова кора ставала в пригоді. Я ніколи не курив і свою махорку віддавав комусь іншому, тож в цей спосіб приєднував собі друзів. В щоденних злиднях неволі добрий приятель був більше вартий, ніж пайка хліба.

Моє знання німецької мови ставало значно кращим. В лісовій команді між австрійцями я досить свобідно чувся. Тому, що нас було тільки дев'ять австрійців, один одного добре знав, ми навіть зверталися до себе по імені.

Під час праці в розмові перше питання було звичайно" "з яких ти сторін?", або "звідки ти походиш?" І так починалась розмова, а опісля зав'язувалася приязнь.

Розуміється, австрійцям з їхніми діялектами, а передусім віденцям, я ніколи не міг би дорівняти тому, коли з полонених мене хтось питав, з яких я околиць, - моя відповідь була, що я рожденний у Відні, а виріс на Чехо-Словаччині. Таку відповідь мої колеги-австрійці спокійно принимали і я не мав з ними ніяких клопотів, навпаки, дуже потоваришував я з одним, що називався Франц Ґабер. Він був молодий хлопець, може навіть рік молодший за мене, веселий, не давався пригнобити полоном. Щиро вірив у совєтську обіцянку, що вкоротці всі повернемось домів. Тому що місця в бараку тепер було багато, ми вибрали собі нари одні коло других, разом сідали їсти щоденну зупу і хліб. В його товаристві мені було багато легше, було з ким поговорити, поділитися думками. Тоді невільниче життя так не пригноблювало мене. Одначе ніколи в розмовах я не сказав йому, хто дійсно я є.

Був погідний, вже теплий день при праці, як нагло довкруги зблизька і здалека почулися постріли з крісів у супроводі з глухими, невиразними голосами. Ми постановили припинити нашу працю, щоб збагнути, що дійсно сталося. Перше наше враження було, що хтось із нашої команди втік і за ним стріляють. Голоси і постріли зближались, і викрикування можна вже було краще зрозуміти. До нас добіг конвоїр і один молодий цивіліст, оба дуже задихані, які не могли з радости видобути з горла тих так довго очікуваних всіми нами слів: "Камерад, война капут!"

Так застав нас, австрійців і поляків, в лісовій команді десь недалеко Чернігова, кінець другої світової війни.

Всі ми прийняли цю вістку з великою радістю, як конвоїри, так і полонені, але дехто з нас все ж дивився скептично на совєтську обіцянку "Война капут, - камерад домой". Тепер навіть думки про втечу були зайві. Чому наражуватись на небезпеку, як невдовзі нас усіх повернуть домів?!

Другі знову не були такої доброї думки. Це були переважно старші військовики, що ще добре в пам'яті мали першу світову війну. Вони розповідали, що росіяни не повернули всіх полонених, а,

навпаки, завезли їх у далекий Сибір. Відокремлені від світа, вони навіть не жили в ляґрах за колючим дротом. Про втечу звідти, де вони були, не було мови. Ті полонені поселювалися над річками, будувати хатинки, женилися, а по довгих роках перебування там, навіть і не думали повертатися домів.

Совєтський - то не царський режим, - настоювали інші. Совєтська влада відпустить нас, як тільки обставини наладнаються. Тепер не буде браку вагонів, бо постачання на фронт скінчилося. Вагони ті вжиють для відтранспортування полонених. Все ж таки є якісь міжнародні договори, яких совєти мусять придержуватись.

Одним словом, були всілякі думки й переконання. Якби не було - в наші серця вступила надія.

Я був переконаний, що совєтська пропаганда є побудована на брехні і тут підходить дуже влучне німецьке прислів'я: Wer einmal luegt, der glaubt man nicht und wenn er auch die Wahrheit spricht! (Хто один раз збреше, тому не вірять, навіть коли він правду говорить). Я також більше не вірив в їхні обіцянки!

Лісова команда залишилася в моїй пам'яті як одна з кращих сторінок совєтського полону.

На жаль, ми довго вже там не залишилися. Приблизно по трьох місяцях лісової праці, нас відставлено в другий ляґер, розташований в самому місті Чернігові. Вже здалека з вантажної машини ми бачили два великі, незнищені одноповерхові муровані будинки, обгороджені колючим дротом, обставлені шістьма вишками, з яких виставали дула кулеметів і рефлектори, значить, тут є електричне світло. Перед "проходною" ми позіскакували з автомашини, построїлися в п'ятки, і нас впустили до ляґру. В ляґрі поляки пішли до польської бригади, а нас, австрійців, дижурний передав німецькому підстаршині, який дійсно був австрійцем і називався Франц Дрекслєр. Він був бригадиром австрійців і мав ще трьох помічників: Леопольд (Пойдл) Альтенбурґер, Віллі Йонке і Фріц Фрідель. Ляґру "на горбку" я більше не бачив.

Положення будинків було ідеальне для ляґрової цілі. Оба поздовжної форми, побудовані паралельно один до одного, а між ними велика площа, що якраз надавалась на щоденні провірки. Кожний будинок мав тільки одні двері, які вели на площу. Далі за будинками була лятрина така, як в ляґрі "на горбку", але нам можна було її уживати і вночі, тому зовсім не було потреби для "бочки". Всередині приміщення для полонених були просторі. По обох сторонах кімнати з дощок зроблені дерев'яні поверхові нари, отже, не будемо стиснені, як сардинки, так як в ляґрі "на горбку". Так як дотепер, все виглядало на поліпшення нашої загальної ситуації, але як буде з працею і харчем? Про це я нікого не питався. Напевно, сьогодні дадуть щось з'їсти, а завтра виженуть до роботи, то нащо питатися, коли невдовзі сам переконаюсь.

Бригадир нас, новоприбулих, привітав і заявив, що ми знаходимося в ляґрі ч. 177/I і що це є ляґер праці. Ляґер "на горбку" є

Stammlager і має число 177. Його ж ціла бригада, а тепер і ми з ним, працюватимемо при команді "Вокзал" - Bahnhof, приблизно 300 люда. Чисельно - це найбільша робоча команда, що виходить із цього табору.

Тепер у бараках і при праці мені знову прийшлося запізнавати нових австрійців і тут я переконався, що між ними є так багато Франців, як у нас українців є Іванів, бо в тому ляґрі я запізнався ближче ще з одним Францом, на прізвище Кампфміллєр. Тепер я мав двох товаришів Франців: Ґабер і Кампфміллєр.

Дещо пізніше прийшлось мені запізнати ще одного австрійця: Міхель Сонеґ. Ця молода людина залишилась моїм найближчим приятелем майже до кінця мого перебування в полоні. Якось так доля нас повела, що нам все приходилось бути в двійку разом. Міхель ніколи не мав до мене найменшого упередження, ніяких сумнівів щодо мого австрійського горожанства. Він ніколи навіть одним словом не натякнув на цю тему. Помимо цього, що Міхель був моїм найближчим приятелем, я ніколи йому про себе не розповідав. Я уважав, що таке прагнення могло б бути для мене рисковне. Коли по якомусь часі я став постійним членом австрійської бригади, прийшлось мені запізнати віденця, який говорив стовідсотковим віденським діялектом, а при цьому називався Йоганн Купєцкі. Я все чувся пригнобленим і чужим між всіми іншими з німецькими назвиськами. Мені здавалось, що кожний, почувши моє прізвище, мусить звернути на мене увагу. Тепер, з другим слов'янським прізвищем, таким як Купєцкі, в тій самій бригаді, на мені вже "шапка не горіла". Я вже не почувався як та одна чорна вівця між білими. Тепер нас було двох віденців з неавстрійськими прізвищами, тому мені стало легше.

Міхель Сонеґ

Рівно ж дуже мені придалося (хоч поверховне) знання самого Відня, якого я набув під час своєї відпустки по недузі жовтачки. Тоді сестра обвозила мене по Відні, пояснювала, де театр, опера, головніші вулиці і т. п. Тепер моя відпустка почала відплачуватись!

Чернігівський залізничний двірець був зовсім знищений під час війни і ми, полонені з команди "Вокзал", мали помогти цивільному населенню його відбудувати. Інші, менш чисельні команди, що працювали подальше ляґру, відправлювано на працю автомашинами. Двірець не був далеко, тому ми йшли пішком.

Порядок дня тут був точно такий, як у ляґрі "на горбку": рано роздача зупи і хліба, "провєрка" з гучним "Здравствуйте, воєнно-плєнниє" і вимарш до праці. Двічі в день нас годували капустяною зупою. Часто вона була чорна, вже смердюча, із зігнилої капусти, і давали 600 гр. хліба денно: 300 гр. рано, других 300 гр. по праці. Постачання харчів тут було краще. Навіть у зимі, під час сніговій, ми все діставали хліб, хоч часто замість 600 гр., тільки половину цього. До ляґру привозили у величезних дерев'яних бочках капусту, і як довго я був у Чернігові - іншої зупи не прийшлося мені їсти.

Одного дня, після праці, впустили нас до ляґру і, як звичайно, бригада вислала двох чоловіків принести з кухні в дерев'яній бочці зупу. Вліті ми їли надворі. Всі сідали довкруги бочки (кожний заглядав, скільки ще є зупи, може дали більше, то для декого буде репетка) і тут ми споживали хліб і зупу. Як і кожного дня, так і тоді прибула бочка із зупою, тільки що тим разом на поверхні плавали маленькі рибки, як сардинки, а попри них тисячі білих, дрібненьких хробачків. Так то вже від початку ляґер в місті вславився смердючою капустою і рибою з хробаками. Те, що мали викинути, - давали нам, полоненим.

Досить значне число полонених працювало в ляґрі. Це були бляхарі; вони виробляли черпаки для кухарів до видавання зупи, як рівно ж іншу посуду для кухні. Шевці і кравці направляли пірвану одежу та взуття. Були теж фризієри, але не для нас, полонених. До ляґру приходили різні старшини, щоб обстригтись і поголитися. Так то постала на більший розмір "парикмахерская".

Пізніше, як попривозили транспорти загарбаного майна з Німеччини, наш ляґер дістав кравецькі і шевські машини. Тоді для старшин Червоної армії та НКВД шилося в ляґрі прекрасні чобітки. Полоненим ляґровим ремісникам було добре. Їсти мали скільки хотіли, тяжко не працювали, все в сухому, чистому й теплому приміщенні. Я часто жалував, що не був кравцем або шевцем, був би мав легке життя в полоні. А тут навіщо придалась мені матура? До джаґана і лопати???

Праця поза ляґром для всіх була однаково тяжка. Чи це команда "Вокзал", чи будь-яка інша, - всі ми мусіли працювати тяжко, відбудовувати Чернігів. Довкруги ціле місто лежало в руїні. Спалені, розбиті будинки були свідками німецького наступу, а опісля їхнього відступу з території СССР. З фронтів повернулись молодші віком червоноармійці, вони жостоко поводилися з нами. У них було багато більше ненависти до німців, як у тих старших конвоїрів, що нас тепер залишали.

Праця була ще й тому важка, бо не було знаряддя, а те, що було на руках, - було занедбане, принищене. Тут, на вокзалі, найбільш уживаним знаряддям були носилки, лопати, ломи і джагани.

Коли ранком ми приходили на місце праці і майстер відчиняв шопу із знаряддям, всі ми кидалися, щоб чимскоріше захопити

кращі речі, бо тоді цілоденна праця була багато легшою. При помочі доброго знаряддя можна було більше зробити. На тій команді я навчився святу правду: "Gutes Werkzeug, halbe Arbeit" (Добре знаряддя, - половина праці).

Праця хоч була тяжка, але дуже різноманітна. З вагонів ми виладовували всякого рода будівельні матеріали: пісок, вапно, цемент, каміння, дерево, дошки, швелі, шини, часто навіть цілі транспорти вугілля.

В ляґрі нас часто поодиноко або групами призначали до інших бригад. І так одного дня я опинився з німецькою бригадою, яка зі спалених будівель зривала цегли. З джаґаном в руках на мурі одноповерхової будівлі прийшлося нам обережно, щоб не ушкодити, поодиноко зривати цегли, а опісля при помочі дерев'яної "ринви", збитої з дощок, спускати їх додолу. Надолині друга група відбирала з ринви цеглу, чистила, складала і приготовляла до погруження на вантажні автомашини. Це була дуже небезпечна праця, і не для кожного, бо стояти на високому мурі, дивитися вділ, робити свою роботу і не втратити рівноваги - це не кожний зуміє! Тим більше, що ми працювали нагорі без ніяких охоронних барієр!

При тій праці ми одного дня втратили полоненого німця. Власне в одній з тих розбитих камениць, що вже дослівно розсипалися, він хотів бетонованими сходами дістатися на верх такої мурованої з цегли стіни. В дорозі на гору сходи не витримали його тягару, все довкруги разом із ним завалилося вділ. Частинно присипаний цеглами, він там таки на місці помер. Так покінчив своє життя Sieinert. Підвода, що привозила нам обід до праці, забрала його тіло до ляґру.

Був я теж призначений до іншої бригади, що її завданням було витягати на беріг дерево з ріки Десни. З ляґру до Десни було досить далеко, так що ми вже втомлені приходили на місце праці. Але першого дня це не зробило різниці, бо там не було нікого, щоб дав нам перші вказівки і взагалі будь-яке знаряддя до праці. Конвоїри денервувались, але їхні лайки і погані слова не помагали, бо в кінці вони самі зрозуміли, що тої праці голими руками ми зробити не можемо. Стояли ми, дивились один на одного, трохи навіть під носом усміхались, що не мусимо працювати. Вже сонце було високо на небі, як приїхала тягарівка і скинула грубі шнури, молоти, ломи і залізні клямри, що їх уживають при будові домів. Тепер ми могли почати працю. Бригадир приділив хлопців, що мали дістатися до брусів на воді, там їх відокремити, а тоді решта бригади поодиноко витягала їх на беріг. Була осінь, особливо тут, над водою, було вже холодно. При такій праці ми не мали ніякого досвіду. Робили так, як розум диктував. Бруси були намоклі, слизькі, хто знає, як довго лежали у воді. Вдержатись на них і не впасти у воду, а ще такому, що мав дерев'яні черевики, було майже неможливо. Тому багато з нас при тій праці в Десні "скупалися".

Ніяк не міг я зрозуміти того, що ми витягаємо поодинокі колоди

на беріг, а число їх зовсім не меншає. Часом виглядало, що їх більше тепер, ніж тоді, коли ми побачили спочатку верхню верству на воді. Це була така праця, що кожний хотів закінчити і забути її, а тут не видно кінця. На цю команду ми ходили приблизно тиждень, а на перший погляд виглядало, що за один день упораємося.

Я чув про дараби і навіть бачив їх, але я бачив тільки горішню верству дерева. В дійсності їх було більше, як одна, і всі вони пов'язані між собою глибше під водою. І так то мені треба було бути "воєнноплєнним", щоб ближче запізнатися з дарабами, а то й досьогодні не знав би тої загадки, яку там розв'язав.

На щастя, тим, що помокли, бо впали до Десни, конвоїри дозволяли висушитись коло вогню. Вони, коли не було вогню, самі робили маленьку ватру.

В тій команді я запізнався з німцем, молодим хлопцем з Берліну. Він називався Guenther Rogal. Ця людина була все з усмішкою на лиці. Помимо, що виголоджений капустяними зупами, але пацаловатий, приємний і дещо більш інтелігентний, ніж решта німецької мужви.

Мого товариша Міхеля не було на тій команді і Ґінтер на той час зайняв його місце. Цей молодик не погорджував моїм товариством, і при праці на Десні ми все трималися разом. В маршевій колоні все старався зайняти місце в останній п'ятці.

Ґінтер дуже любив що-небудь стругати і тим разом пообіцяв собі виробити гарну файку і взяти її як пам'ятку з полону додому. При праці тої файки він до того степеня зосереджував свої думки, що зовсім несвідомо залишався декілька кроків позаду колони. Конвоїри, що йшли за нашою колоною п'ять або більше метрів, звертали йому увагу, тоді він підбігав, вирівнювався з колоною, але за декілька хвилин знову залишався позаду. Це повторилось кілька разів, конвоїрам було цього забагато, і вони оба розлючені побили його до того ступня, що він на лиці посинів з болю і прямо впав на дорозі. Ґінтер не був у змозі продовжувати маршу на працю. Ми на зміну під рамена затягнули його до ляґру. Від того часу, на жаль, я Ґінтера більше не бачив. Це була приємна людина, тож прикро було мені його втратити.

Щоб заготовити потрібне дерево на будову станції, ми теж працювали часто при команді "пілорама". Тут прийшлося нам помагати при машині, що різала на дошки мокре дерево, що ми витягали з Десни.

Знову в іншому місці над рікою Десною прийшлося нам вивантажувати барки. Тому, що береги тут були високі і стрімкі, ми мусіли збудувати відповідну драбинку, щоб при її помочі з вантажем на плечах дістатися наверх. Тут чекали підводи, які відвозили товар до міста. Всякого рода добро транспортувалося по Десні: деколи фасоля в мішках, часом цемент або сіль.

Праця була тяжка, але мала одну добру сторінку: якщо це було в літі, при кінці праці конвоїри дозволяли нам роздягнутися і викупати-

ся в ріці, але кожний раз не більше п'яти полонених. Певно боялися, щоб хтось із нас не переплив і на другому боці не дав ногам знати. Мені виглядало, що досягнути протилежного берега не було б дуже трудно. Але тут ми всі зробили великі очі, як побачили, що слідом за нами цивільні особи - жінки і мужчини, також зовсім нагі, повскакували до води, щоб викупатись.

В міжчасі в ляґрі творилась Antifa - протифашистівська організація, що мала на меті перевиховати нас на комуністів. Після праці ми мусіли брати участь у гутірках, вислухувати доповіді про щасливе і свобідне життя в Радянському Союзі, про учителя, вождя і батька всього пролетаріяту - товариша Сталіна. Хоч для німців ті брехні були зовсім щось нового, ніхто їх не хотів слухати. Всі бунтувалися, що по праці ми, голодні і змучені, хочемо відпочити і з'їсти, а не стояти годинами надворі і слухати пропаганди. Ініціятором тої зненавидженої Antifa був австрієць Hans Lichtblau, дентист-технік з Відня.

В ляґрі праці, подібно як в ляґрі "на горбку", полонені теж масово вмирали, але ми не бачили, де їхні тіла ховають. Для тої цілі була спеціяльна команда і тільки її члени знали, скільки мерців поховано і де. Управління ляґру під тим оглядом не провадило ніякої статистики. Енкаведистам було байдуже, чи німці гинули від їхніх куль під Сталінґрадом, чи з голоду в таборі полонених. Для німецького уряду вони мали одне пояснення: не повернувся з війни.

Тому що ми знайшлися в ляґрі праці, ми мусіли переходити періодичну "комисовку". Але що це таке "комисовка"?

Це дуже примітивний, поверховний перегляд фізичного стану полонених. Після праці, але теж на порожний шлунок, вступаючи до ляґру, ми формувалися в чергу і поодиноко вступали в будинок. По дорозі на сходах кожний мав роздягнутися і нагий вступав у кімнату. Тут сиділа жінка-лікар. По її лівій і правій стороні стояли, але вже молодші, теж уніформовані жінки. Кожний з нас держав клунок своєї одежі під пахвою та окремо приступав до лікарки. Вона оглядала зором полоненого згори донизу, опісля приказувала повернутися задом. Тепер починалась "лікарська комисовка": двома пальцями руки - першим і вказівним, хватала вона за "задок" полоненого. Відповідно до того скільки тіла між пальцями вона змогла схопити, приділювала до відповідної групи-категорії. Як схопила багато тіла - то це була група сильна, робоча; як схопила між пальцями тільки шкіру - це група слаба. При таких оглядинах всі три жінки, часто з насмішкою, додавали свої завваги, деякі в дуже вульгарний спосіб.

Чи із заввагами, чи без, такі оглядини для нас, дорослих мужчин, не були ніякою приємністю. Ми з несмаком піддавалися тому огляданню. Лікарка ділила нас на такі групи: 1-ша група, 2-га група, 3-тя група, 4-тя група, дистрофія.

Перша і друга групи, безумовно, йшли до будь-якої праці. Третя група робила ляґрові роботи, або також ішла на легкі роботи поза ляґер. Четверта зовсім нічого не робила. А дистрофія - це була категорія полонених, що потребували спеціяльної опіки. Дистрофік -

людина, котрої організм, навіть із кращим харчем і без праці, не мав виглядів на поворот до повного здоров'я. Дистрофікам вже було запізно видужувати. Їх організм не був уже сприятливий на всякого рода фізичні поліпшення. Таких було у нас багато. Дистрофіки і четверта група були найкращими кандидатами на поворот домів.

Під час "комісовки" лікар ніколи не ставила ніяких питань, зв'язаних зі здоров'ям полоненого. Тільки це щипання в "задок" було міродайне.

Вільних від праці днів в полоні ми майже не мали. Якщо навіть не виходили зі своєю командою, то нас викликали працювати деінде. В ляґрі з'являлися зовсім невідомі лиця різних начальників і вони випрошували в дижурного офіцера потрібне їм число людей до праці. Розуміється, це відбувалося з підплатою хабарями. Так то нам приходилося часом працювати в землянках з великими запасами бараболі, яку треба було висортовувати - здорову від зігнилої. Землянки були зовсім темні, тільки в тому місці, де відбувалося сортування, світила слабонька жарівка. Нас надвір не випускали аж до закінчення праці, і тому в землянці теж була "бочка". При кінці дня ми бочку випорожнювали і залишали надворі коло землянки.

Ніхто навіть не пробував взяти кілька бараболь до ляґру, бо ми знали, що конвоїри будуть нас обшукувати, а нагода була, бо кишені в шинелях великі. Зате хтось придумав кращий, хоч не дуже гігієнічний спосіб заготовки бараболі. Під час праці зовсім непомітно полонені вкидували до "бочки" поодинокі бараболі. Кожний пам'ятав, скільки бараболь вкинув, а опісля при випорожнюванні "бочки" надворі, але теж так, щоб конвоїр не побачив, вибирав своє число бараболь. Неймовірне, але правдиве! Я сам був здивований, коли це побачив.

Праця при сортуванні бараболі була безконечна, бо бульба скоро гнила і її треба було відділити від здорової. В зв'язку з тою командою можна було помітити в лягрі поодиноких полонених, що на шнурку на поясі не тільки носили їдунку, але теж і "терко": примітивне знаряддя, яке кожний собі міг сам зробити. При фасованні гарячої капустяної зупи вони втирали бараболю до їдунки, щоб зробити зупу густішою. До команди сортування бараболі призначували полонених третьої категорії.

Я теж старався в який-небудь легальний спосіб придбати хоч трохи додаткового харчу. Часто можна було помагати в кухні, але це було можливим тільки вночі. Задля одного додаткового черпака зупи, я направду не знав, що було краще: виспатися вночі і голодним іти на працю, чи мати один черпак зупи більше і майже невиспаним іти до роботи. Якби не міркував ні одне, ні друге мені не підходило. Я відчував, що швидко трачу сили, підупадаю на здоров'ї, заледве, що вдержую крок з колоною при виході на працю.

І так одного дня я відкрив очі і здивований побачив, що лежу на сіннику розібраний, але вкритий коцом. Довкруги мене дуже спокійно і чисто. Ми ніколи до нічлігу не розбиралися. Все спали убрані,

навіть у черевиках. Тому тепер мені було приємно пригадати собі, як гарно було б стати знову людиною, а не бути каторжником. Спочатку я не знав, де я і чому не у своїй бригаді, але коло мого ліжка стояв лікар, а з ним полонений в німецькій уніформі, високий, чорнявий, молодий санітар Руді. Лікар, в мадярській уніформі, поклав руку на мої груди і сказав повторяти за ним: гормінц гаром, що в мадярській мові значить - тридцять три. В цей спосіб він хотів вислухати, що діється внутрі моїх легенів. Пояснив, що я при праці зімлів, втратив притомність, і мене підводою привезли до ляґру. Маю лівостороннє запалення легенів і організм дуже ослаблений. Все те Руді сказав мені по-німецьки, бо лікар німецької мови не знав. Дещо пізніше Руді знову відвідав мене, але тим разом з чистою алюмінійовою німецькою їдункою в руках і сказав, що коли повернусь до здоров'я і вийду з ревіру, то можу задержати їдунку як мою власність на пам'ятку від нього. Відкривши їдунку, я побачив добре помащені з білої муки клюски. Аж такої обслуги я не сподівався. Зложилося так, як то у нас казали: "нема нічого злого, щоби на добре не вийщшло". Треба було мені майже ногами натягнути, щоб добре попоїсти!!!

Мене дуже зворушило ввічливе і щире відношення Руді до мене. Людина, якої я особисто не знав, тільки час від часу бачив у ляґрі. Щойно пізніше, багато пізніше я довідався від других, що він теж був при СС-ах і походить з Чехо-Словаччини.

Полонені, що виходили на працю, були все брудні, не голені, стомлені сонцем, а Руді майже ніколи з ревіру не виходив, виглядав блідий, все чисто одягнений і обголений. Було приємно на нього подивитися.

Я дійсно дуже втішився новою їдункою. Був щасливий, що позбувся своєї заржавленої з американської консерви пушки. Тепер, подумав я, навіть зупа з гнилої капусти буде ліпше смакувати. Як мало було тоді потрібно, щоб ущасливити життя полоненого!

Це не був одинокий раз, що Руді заскочив мене доброю їжою. Він приходив і часто розмовляв зі мною. Може, почувши мій сильний акцент в німецькій мові, подумав, що я його краян. А може це був татуаж під лівим рам'ям, що зблизив його до мене? Він ніколи не питався, хто я, і мені до сьогодні загадкове його піклування мною.

Було ще кількох хворих в моїй кімнаті, але це були багато старші віком полонені. Вони, дуже висохлі, лежали непорушно і майже нічого не говорили. Тільки лікар повторяв свої візити і бадання при помочі "гормінц гаром".

Я знав, що довго не загрію місця в шпиталі, бо лікар мав своїх совєтських зверхників, і вони йому давали вказівки, як довго тримати хворих в ревірі.

По звільненні мій бригадир призначив мене до легкої праці. На недовгий час виходив я ще з одним німцем на працю до поїздутранспорту. Вагони були влаштовані до життя і праці в них. Залога - самі військовики, різного віку "спеціялісти". Вагони ті були заванта-

жені різного роду машинами - новими й уживаними, в тому числі і німецькими. Нашим завданням, передусім завданням цього німця, з котрим я виходив на ту команду, було урухомити і пояснити "спеціялістам", як обслуговувати власне ті німецькі машини. У вагонах було тепло, сухо. Я робив тільки те, що сказав мені німець, бо сам ще тоді на машинах не розумівся. Не можу сказати, що я був перепрацьований. Виглядало мені, що німець береться серйозно до своєї праці, але я помилявся. По трьох днях лучення і розтинання різнокольорових електричних дротів, він не осягнув ніяких результатів. Жодна машина справно не працювала. Товариші "спеціялісти" втратили з нами терпець і нагнали до ляґру. До сьогодні мені не відомо, чи німець не знав, як вив'язатися з тої праці, чи не хотів. Багато німців стояли на тому становищі, що всяка праця полоненого може бути визнана як поміч ворогові.

Нещасливі випадки траплялися в полоні дуже часто, але один живим образом задержався в моїй пам'яті з Чернігова.

По одну бригаду приїздила щоденно велика вантажна машина, марки МАС (американська). В ній всі полонені були змушені стояти, щоб помістити цілу команду числом сто люда. Бортові стіни, що були зроблені з дощок, сягали так високо, що тільки голови можна було побачити. Одного ранку, як і кожного іншого, всі команди стояли готові до вимаршу і приглядались відправі "сотки". Коли зачинено задню бортову стіну, водій машини повільно рушив, а опісля приспішив і зробив нагло сильний закрут. Більшість людей перехилилась в одну сторону, ввесь тягар натиснув на один бік, бортова стіна не видержала і переломилась. Посипалися тріски дерева, і всі сто люда висипалися з неї, дехто дуже близько коліс тої великої автомашини. Водій швидко здержав авто і завдяки тому ніхто не згинув, але було багато поранених.

Такий і інші випадки спонукали мене до написання щоденника. Я вже навіть роздобув олівець і папір з цементових мішків, одначе свого задуму я не міг довго продовжувати, бо в ляґгрі всі наші особисті речі перешукували і відбирали, як ми були при праці. Тому в СССР люди й нічого не мають. Вся власність належить державі.

Управління ляґру вимагало від бригадирів, щоб вони держали списки своїх людей, але для тої цілі не давали ні паперу, ні нічого іншого до писання. Думаю, що цікаво було б описати, як ми собі помагали.

Замість паперу вживали ми дощинки різної величини, які можна було дістати в необмеженій кількості на нових будовах. За олівець служив кусок вуглика зі спалених домів; відламки скла з побитих вікон у тих самих домах уживали ми як радирку. Вугликом бригадир записував на дощинці прізвища хлопців своєї бригади: чим більша бригада, тим більша дощинка. Як когось перенесено до іншої бригади, він прямо стесував з дощинки одне прізвище і вписував друге. Як вістря скла притупилося, він переломлював його і мав не одну, а

дві гострі "радирки". Бригадири з дощинками виглядали як Мойсей з таблицями Божих заповітів.

Чи не звучить це як примітивізм двадцятого століття?

Часто, але не щоденно, можна було помітити в нашому ляґрі старшину в уніформі НКВД, невеликого росту, середнього віку. Уніформа його завжди в бездоганному стані. При поясі наган, в руці шкіряна, досить грубо наповнена течка. Воєннополонені, а передусім старшини і підстаршини в дуже здисциплінований спосіб "били йому в дах". Я відразу зрозумів, що ця людина має безмежний авторитет, якого навіть не мав дижурний ляґру, що був старшиною армії.

Певного рода тривога знову обхопила мене, і я відчував, що нелегко буде мені позбутися того енкаведиста. Найважливіше, що я хотів про нього знати, - чи він знає німецьку мову? Якщо так, то я пропав. Якщо ні, тоді можливості вибрехатися є добрі. Цього я не міг від нікого довідатися, бо таке питання кинуло б на мене підозріння, а в ляґрі ніхто не знав з ким говорить.

Але моя цікавість взяла верх і принагідно я спитав одного, мені зовсім чужого, полоненого, хто є той старшина. "Це капітан Цева, політрук НКВД. Ти запізнаєшся з ним ближче, коли тебе покличуть". Почувши таку коротку переконливу відповідь, краще було мені не питатись і не знати. Тепер щойно почало шуміти в моїй голові від всякого роду думок. З дня на день жити в тривозі - нелегко. Думки про моє наступне переслухання почали переслідувати мене. І я думав про це під час праці, по праці в ляґрі, навіть уночі зривався зі сну. Не було мені з ким на ту тему поговорити, чи порадитися, і це ще більше тяжіло мені на серці. Я почав це діло сам один і мушу сам допровадити його до кінця.

І так як німець мені сказав, що я одного дня з капітаном запізнаюсь, цей день прийшов. Було вчасне літо 1946 року. Я слідкував з нар, як "прихвостень" капітана Цеви приступив до мого бригадира і вручив йому маленький кусок паперу. Тоді бригадир сповістив мені цю неприємну, але вже давно очікувану новину: ставитися до капітана на переслухання. День був теплий, погідний, ми повечеряли, отже, на зовсім порожній шлунок на допити я не йшов.

Кімната до переслухань була в тому самому будинку, де приміщувалась наша бригада, отже, дорога коротка. Хто був цей прихвостень, що мене вів до політрука, - не знаю. В кожному разі його німецька мова майже рівнялась моїй. Вже з ним я мусів бути обережним, бо все, що він від мене по дорозі довідається, напевно, розповість Цеві, тому в розмові з ним я був дуже скромний.

Ввійшовши в кімнату, я вперше побачив нашого політрука без його шапки на голові. Сидів за бюрком, а коло нього теж енкаведистка-переводчиця. Перед капітаном анкета. Він своїми чорними очима пронизував людину наскрізь. З його погляду била жорстокість і безпощадність. Як тільки він з анкети прочитав моє прізвище, ім'я і отчество, моє серце моментально почало битися так сильно, що в

голосі моїх відповідей на його наступні питання він ті удари мусів відчути.

"Коли і де я роджений", - було слідуюче питання і я відповів згідно з моїми першими зізнаннями в "ляґрі на горбку": 15.X.23, Відень VII, Пярістенґассе 56/6. Після цих двох, всі наступні питання видавались мені досить хаотичні. Я не знав, чи він цілево в цей спосіб провадить цей допит, чи може не знає, як мене взяти. Спитав мене, хто був Кальтенбруннер? На те питання я відповів, що мені не відомо, і я такого прізвища ніколи не чув. І дійсно, я тоді направду ще не знав, хто був той Кальтенбруннер і яку позицію він занимав у кабінеті Гітлера. (Ernst Kaltenbrunner, після вбивства Гайдріха, став шефом поліції і Ґестапо в 1943 р. - За "Nuerenberg Diary").

Ще одне питання: яке є німецьке слово на сталь, що не ржавіє? Як тільки я це питання почув, мені стало зовсім зрозуміло, що Цева сумнівається в моє німецьке походження і знання моєї німецької мови. Але я без ніякого вагання мав для нього швидку відповідь: Rostfrei. Швидко вона мені пригадалась тому, що вдома ми мали столове накриття, і кожна поодинока штука мала чітку печатку: Solingen Rostfrei. Мені аж легше стало, що так скоро упорався з тою останньою відповіддю.

Все ж таки тут тепер вирішувалось моє бути, чи не бути! Але на тому ще не був кінець. - Скільки советських громадян я вбив на фронті? Вже дещо спокійніше я відповів, що, як артилеристу, мені тяжко сказати, скільки і чи взагалі я кого-небудь вбив. Моя остання відповідь дуже Цеву розсердила, і він швидко приказав переводчиці щось принести. (Видно, що Цева мав ще одну кімнату для своєї праці, про що мені дотепер не було відомо). Під час відсутності переводчиці він до мене зовсім не звертався. Це було ознакою, що німецької мови цілковито не знає, і це мене дуже втішило. Я сидів на примітивному "кріслі", і прямо передо мною на стіні, за плечима Цеви, висіла карта европейської частини СССР. Я глянув, швидко знайшов Чернігів, і на мапі виглядало, що то тільки малий "стрибок" з Чернігова в Галичину, а найбільша природня перешкода - ріка Десна.

Як тільки переводчиця повернулася, Цева взяв з її руки знимку, піднявся зі свого місця, підійшов до мене і, показуючи мені ту знимку, спитав, чи я знаю ту жінку. Розуміється, я ніколи тої жінки не бачив, а тим більше і не знав. Не входячи в ніякі подробиці - де, коли, при якій нагоді, він гострим голосом викрикнув, що я цю жінку вбив. Такий закид я абсолютно заперечив і сказав, що це неправда. Така рішуча моя відповідь Цеву ще більше розлютила, але я бачив, що він старає себе опанувати. Вже спокійнішим голосом звернувся до переводчиці, щоб прикликала "прихвостня" і дав йому приказ відвести мене негайно до карцеру, а мені через переводчицю сказав: "Як будеш готовий сказати правду, тоді поговоримо!"

Так то і закінчився мій перший допит у капітана Цеви. Справді було дуже страшно, і я опинився в карцері, але був задоволений

вислідом переслухання. Чомусь тепер я набрав відваги, знайшов силу духа і, найважніше, - постановив не піддаватися!

В карцері я мав багато часу передумати минуле і, розуміється, треба було приготовитись до слідуючого допиту. Що мені найкраще подобалося, було те, що Цева потребував переводчиці, а я ні. Я розумів усе, що вони між собою говорять, і мав час приготовити свої відповіді.

Хоча в карцері було темно, я все ще в своїх очах бачив мапу СССР з Черніговим і недалеко - Галичиною. Тут, в темниці, вперше зародилось глибоке бажання, виринула думка спроби втечі. За чотириденний побут в карцері я думав тільки про одне: втечу. В думках робив пляни. Розуміється, для одного така спроба виглядала заризикована. Краще було б у двійку. Мав я на думці товариша Міхеля. Він теж молодий, здоровий, але чи погодиться? Чи зуміє здержати таємницю? Все те нагло почало цікавити мене. Вийду з карцеру, тоді побачимо!

Лягровий дижурний щоденно приносив мені кусок хліба і баньку зупи. Один раз у день. Це було дуже мало. Але як цілий ляґер по "провєрці" йшов на нічліг і надворі зовсім стемніло, кожного вечора легко відчинялися двері карцеру, і рука дижурного підкидала мені додатковий кусень хліба. Дижурний закликав мене, щоб про це нікому ніколи не говорити, бо за те і йому прийшлось би сидіти в карцері. Я був до сліз зворушений, що є хтось, що про мене думає, дбає. В тих гірких годинах ставало легше на серці. Я ніколи не довідався, хто був цей добродушний чоловік. Цева напевно хотів голодом заломити мене, але моя постанова була не голоситись до нього, тому що я не почувався до ніякого вбивства, а ще більше тепер, коли кожного вечора діставав додатковий кусень хліба.

Четвертого дня дижурний відчинив двері карцеру, і денне, соняшне світло засліпило очі. Мусіла бути пополуднева година, бо команди поверталися з праці. Дижурний вів мене прямо до капітана Цеви.

Кімната ця сама, переводчиця і політрук якби чекали на мене. Навіть знимка тої жінки, що Цева закидував мені її вбивство, була на столі. Без ніякого вступного слова Цева відразу спитав, яка є моя остаточна відповідь. Я відповів, що тої жінки ніколи в житті не бачив і я ніколи нікого з наміренням не вбивав. По короткій перерві він витягнув зі своєї течки друк-анкету і показав, де маю підписатись. Я поглянув на обі сторони цього друкованого паперу і відмовився підписати, бо документ виготовлений в російській мові, і зміст його мені невідомий. Цим разом політрук дійсно показав свою злість. Він швидко стягнув з рубашки свій ремінь і, тримаючи оба його кінці в руці, вимахуючи вправо і вліво, почав мене немилосердно бити. Його удари поясом були дуже швидкі і передусім спрямовані в горішню половину тіла, переважно голову. Я хоронився руками, але це небагато помагало. Мав я щастя, що він не бив мене окуттям ременя, пряжкою, а то, здається, ніхто не був би мене впізнав. Розуміється, ввесь той вилив злости та енергії відбувався в супроводі грімких прокльонів з грубими словами.

Повертаючись до бараку, я зауважив, що кожний на мене звертає увагу, навіть оглядається за мною. Значить, на мені видно було сліди відвідин у Цеви. Як я тоді виглядав - не знаю. Дзеркала не мав, щоб подивитись. Я ляг на нари і побачив, що моя алюмінійова їдунка від Руді висить на місці. Ніхто не вкрав її під час мого перебування в карцері. Крім мого приятеля Міхеля, ніхто не приступав до мене, щоб спитатися, що сталося. Всім було відомо, і я був під враженням, що всі зі мною співчували.

Голова від ударів пашіла, у вухах шуміло. Міхель зволоженою шматкою змивав мені лице. Я ще тремтів зі страху і поденервування. Тепер я переконався, яку безконечну владу має один-одинокий НКВД-ист. Полонений для політрука - це людина без прав. Для такого, як Цева, вбити полоненого - не справляло б найменших труднощів. Я думаю, що Цева завзявся спеціяльно на мене тому, що він підозрівав моє ненімецьке походження. Йому не вдалось осягнути бажаних вислідів, тому він спробував спосіб застрашування і підступу.

Знову почалась буденщина в моїй бригаді. День по дневі мої рани на лиці гоїлися.

Команду "Вокзал" доповняли новими, сильнішими полоненими, бо з тої команди, більш як з усіх інших, хлопці швидко підупали на здоров'ї. З другої групи попадали в третю, опісля четверту, і, як кістяки, були готові до виїзду домів. Совєти знали, що здоров'я сильніших полонених знищать голодом і щойно тоді їх, майже півтрупів, відпустять домів.

По моєму погромі я завважив зі сторони австрійців багато більше співчуття до мене. Франц Ґабер, якого я пізнав ще у лісі, мав зв'язки з кухарями і не раз відступав мені свою ляґрову зупу. Знову Франц Кампфміллєр часто прилучувався до мене і Міхеля і ми в трійку "політикували" на всякі теми. Така психічна піддержка була дуже побажана. Це було для мене ознакою, що ті хлопці прийняли мене в своє товариство! Одначе, найкраще я почувався в товаристві Міхеля. Він був фізично сильний, тому я думав, що найкраще було б включити його в мої пляни втечі.

Мені потрібна була яка-небудь краща обува, ніж ті черевики з дерев'яними підошвами, бо в них далеко я не зайшов би. Для такої цілі я придбав у праці вистарчаючий кусок грубого, сильно тканого матеріялу з водяних рукавів, якими послуговувалась пожежна сторожа при гашенні вогнів. З тим куском пішов я в ляґрі до полоненого німця, що в приватному житті був шевцем. Він називався Тільман. Попросив я його, щоб зробив мені з цього матеріялу пару черевиків, бо я в дерев'яних не можу ходити. Він поглянув на мене і з усмішкою сказав, що до цього йому були б потрібні дерев'яні форми, яких він тут, в полоні, не має. В розмові я його не дуже зрозумів, бо він ужив кілька фахових німецьких слів, які мені не були відомі. Розмова відбувалася в його бараку, і до неї прислухувались інші німці, його товариші. Всі дивилися на мене, і я знаю, що тоді я скомпромітувався. Остаточно ми домовилися, що я зроблю його провізоричні дере-

в'яні форми, а він виготовить мені "черевики". За його працю я платив йому по змозі зупою, хлібом або махоркою.

Таке мале невинне непорозуміння мене занепокоїло. "Не пошкодить мені бути більш обережним на майбутнє", - подумав я.

Ми оба з Міхельом були згідні, що цього року остаточно попрощаємось з ляґром 177/І. В цей час, як наші голови працювали над приготовленням пляну втечі, голова капітана Цеви теж не спочивала.

Приблизно один місяць після мого допиту у Цеви, був один із дуже рідкісних днів без праці. Ціла залога ляґру відпочивала. Всі ми лежали на нарах, прямо насолоджувалися днем відпочинку, один до одного майже нічого не говорили, а як мали щось сказати, - то шептали, щоб не порушувати тиші. Нагло здалека, в другому будинку, почувся незрозумілий голос. Ніхто навіть не здригнувся, бо якщо це було якесь важне розпорядження, то вкоротці почуємо його тут, в нашому будинку.

Гамір зближався в напрямі нашої кімнати, і я пізнав голос прихвостня Цеви. Відчинилися двері нашої кімнати, і всі ми почули звернення в німецькій мові: "Від'їжджає транспорт карпато-українців, - остання нагода голоситись". Почувши таке звернення, я цілий задеревів. Серце почало пожвавлено битись. В ляґрі, крім німців, мадярів і кількох італійців, нікого іншого нема, а тут нагло виклик за українцями! Виглядало мені, що Цева сам не знав, кого він у ляґрі має, чи, може, наставляє на мене пастку? А, може, дійсно від'їздить транспорт? Почалась у мене боротьба думок. Але ні! Цей визов не звучить мені правдивим. Голоситись чи не голоситись? Признатися до всього і на все позбутися тривожних днів і переживань? Але ні! Не вірю цьому собаці Цеві, він енкаведист. Чи мало бачив я їх у Станиславові?!

Ще довго так я боровся з думками: думав в одну, думав у другу сторону, але остаточно закусив зуби і переборов свої сумніви. В цей час я більше вірив в успішну втечу з Міхельом, як у транспорт карпато-українців, "зорганізований" Цевою.

Рік 1946-ий не сприяв мені. Цього року кожний полонений дістав одну картку-кореспондентку, щоб наладнати зв'язок з рідними. Можу без вагання сказати, що ті картки ми писали "на коліні". Ні стола, ні лавки, щоб сісти, а ще чорнило заливало лихий папір.

Я написав більше як одну. Звичайно, міняв зупу на картку (ходив на ніч до кухні працювати). Писав я на всі адреси, які ще залишилися в моїй пам'яті, але тільки на одну з них сподівався відповіді: від сестри з Відня.

По довшому часі до ляґру прийшла перша пошта, але я, як і багато інших, відповіді на наші картки не одержали. Для тих, що пошту дістали, розуміється, втіха була велика. Багато полонених зовсім не писали, бо знали, що місто зруйноване і рідні погинули, а ті, що не дістали відповіді тепер, власне того побоювались. Як тільки я мав нагоду, - писав до сестри у Відні. В кожній картці зазначував, що прагну повернутись у нашу гарну батьківщину Австрію, і що тут працюю по свому фаху як слюсар. Сподівався, що вона зрозуміє, як читати мій шифр. На мої картки я в Чернігові відповіді не дістав.

Щораз частіше відправляли транспорти домів. Тим щасливцям

видавали зовсім нову одежу від голови до ніг, їх стригли, голили, по купелі в бані вони ночували у відокремленій частині будинку, щоб не мати зв'язку з тими, що залишались надалі в ляґрі. На другий день тих Heimkehrer-ів (поворотців) відпроваджували перед ворота, ще раз відчитували прізвища, але тут при "прохідній" присутнім був сам капітан Цева зі своєю власною листою і навіть звідти завертав деяких полонених назад до ляґру. Це було дуже гірке пережиття і велике розчарування. Ті "вибранці" Цеви мусіли віддати нову одежу за яку-небудь іншу стару і повертатись до праці.

Таке-то було життя в полоні: не дістали пошти від родини, стояли перед "проходною" готовим до від'їзду домів тільки на те, щоб з рішенням капітана знову повернутися до тяжкої праці, хтозна ще як надовго! Це тільки дві "приємні" несподіванки невільничого життя!

Невдала втеча одного полоненого з нашого ляґру, що йому вдалося з Чернігова дістатися аж до Карпат і щойно там його зловили, дещо пригасила моє захоплення до втечі, але, краще передумавши цю справу, ми з Міхельом прийшли до переконання, що маємо кращі вигляди на успіх. Німець-утікач розповідав, що населення на загал ставилося прихильно. Давали йому їсти, ще і дарували на дорогу, тільки просили, щоб довго у них не задержувався. Боялися, що міліція підозріватиме за переховування втікача. Він, крім німецької, іншої мови не знав. Поглянувши на нього, я сам подумав, що не хотів би, щоб мене так побили, як його. Били його держаками мітли. В ляґрі кинули на три тижні до карцеру. В його вухах ще видно було засохлу кров. Він був майже глухий. Розповідав, що в Карпатах продовжується завзята стрілянина. Це був 1946 рік.

В поворотній дорозі з праці до ляґру ми вже здалека спостерегли, що поодинокі команди не розходяться, а стоять всі п'ятками в черзі до того будинку, де відбувається "комисовка". Ті, що близько входу, вже розбираються, а одіж держать під рукою. Тим всім ми були заскочені, і ніхто не міг довідатися, яка несподіванка очікує нас внутрі. Вже і за нашою командою створився довгий ряд бригад, що хотіли йти до лягру. Ми були змучені й голодні, але зупи кухня нікому не видавала. Черга дуже поволі поступала вперед, і ми мали багато часу на відгадування тої загадки, але за якийсь час остаточно вістка дійшла і до нас, що ще стояли перед "проходною". Отже, на першому поверсі засів цілий штаб НКВД-истів, і всі вони, на чолі з Цевою, точно переглядають кожного полоненого, по цілому тілі шукають татуажу, що його кожний СС мав під лівим раменем. Ось і маєш! Ще одна несподіванка для мене! Що-небудь треба мені швидко придумати, що зі собою робити.

Ще недавно я був в капітана на переслуханнях і хоча знав, що він ще раз мене покличе, мені здавалось, що я добре вив'язався з обох допитів. Тепер я мав би стати знову перед Цевою і дати йому задоволення дальших переслухань і знущань з приводу моєї служби в формації СС. Я не мав найменшого сумніву, що по тім перегляді Цева мене покличе. Наслідки наступного допиту могли б бути для

мене жахливі. Я, напевно, залишусь за колючим дротом ціле своє життя. Тоді мені було 23 роки і це не могло статися! Неволя - це пекло, а я прагнув бути свобідною людиною.

Цього дня Міхель був зі мною в тій самій команді. Я ніколи не згадував йому про Дивізію, але цього дня в черзі до оглядин я звернувся до нього і сказав: "Міхель, ми задовго чекали, ми вже повинні були втекти. Тепер нічого не питай, але колись я тобі поясню, чому я це сказав".

Мене почав огортати страх. Наша бригада підходила до входових дверей, тепер сходами догори досить вузько, - кожний голий, зударяються кости до костей. Ми всі виглядали однаково: виголоджені, обстрижені. Бригадири мали приказ мати чуйне око над своїми хлопцями. Того дня з нами був бригадир Леопольд (Пойдл) Альтенбургер. Людина старша, вже тоді зовсім сивий. Бачу його, як сьогодні, а запам'ятав я його тому, що навіть у дуже зимні дні взимі на полях, де віяли морозні вітри, він мав усе відкритий ковнір сорочки, блюзки і шинелі. Як бригадир в полоні, він ніколи не почувався до обов'язку сумлінно виконувати розпорядження ляґрових зверхників. Був переконаний, що життя в полоні незавидне, і ми не повинні придержуватися військової дисципліни, так як це робили інші старшини і підстаршини других бригад.

Поступаючи вперед за чергою, я почав розмишляти, що мені робити. Може підійти аж до дверей і, не вступаючи до середини, завернути і зійти на долину з тими, що відбули перегляд. Але цього теж не міг я зробити, бо навіть якби Альтенбурґер "примкнув" око, то моє прізвище на листі буде, зачеркнене як неприсутній, тоді почнуть за мною шукати, а це було б ще гірше! Таки мушу перейти оглядини, а до допиту треба буде що-небудь придумати.

І дійсно, в кімнаті роїлось від армійців, НКВД-стів, "врачів". Всі вони роздумували, оглядали нас дуже докладно. Навіть, як знайшли татуаж, не задоволялись тим, а продовжували шукати по цілому тілі. Шукали в таких місцях, що мені встидно тут про це писати. Навіть рота мусів кожний широко відкрити, може, на піднебінню, або під язиком є ще який-небудь знак!!!

Моя група крови АВ, - татуаж ще свіжий і великий, знайти його не тяжко, але деякі мали тільки маленьку літеру О і забарвлення було слабе, майже зовсім сповзле. В такому випадку НКВД-исти вживали побільшуючого шкла. Аж з такою жадобою вишукували СС-ів. Але чому аж в 1946 р.? Чи вони не знали про татуаж раніше?

По оглядинах на подвір'ї ляґера, як у вулику: шум, гамір, рух. Багато тем до розмов. Ніхто не знає відповіді на питання, що будуть робити з тими, в котрих знайдено татуаж?!

Листа у Цеви готова, і моє прізвище там є. Видумати що-небудь, щоб вибрехатись, я вже не знав як. Дотепер вичерпав усі можливості. Почекаю, аж покличуть, а тоді побачу, що політрук від мене схоче витягнути.

Ще декілька тижнів тому цей енкаведист у своїй злості, тому що я не хотів підписатись на предложеній анкеті, дав мені такого прочухана своїм ременем, що я того дня, як довго живу, не забуду! А яка буде його реакція тепер, коли у нього не має більш ніяких сумнівів відносно моїх фальшивих відповідей на допитах?! Як я посмів капітанові сказати неправду?! Щойно тепер мені дістанеться!

Ніякої іншої брехні я вже видумати не вмів. Мені здавалося, що двері за мною замкнулись і ніякого виходу для мене немає, як тільки сказати правду. З одним фактом я погоджувався: яка б то не була брехня, чи може, скажім, неправда, я робив це тільки тому, щоб врятувати своє життя, а в тому я нічого злого не бачив.

І дійсно, в короткому часі по тій "облаві" на СС-ів, прийшов "прихвостень" Цеви прямо до мене і повів до тої, вже тепер добре відомої кімнати, де "оперував" Цева. Як кожний раз перед тим, так і тепер, я був стривожений, бо не знав, як цей допит скінчиться. Цева, як передше, зі своєю жидівочкою сидів за столом. Як тільки я ввійшов в кімнату, він поглянув на мене (певно, було йому цікаво знати, чи залишились які-небудь сліди на лиці з останнього переслухання), поглянув на папери перед собою на столі і навіть спокійним голосом спитав, чому в моїй анкеті немає ніде згадки, що я служив в якій-небудь частині СС-ів. Хоч я його питання зразу зрозумів, дивлячись на нього, я чекав, щоб жидівочка передала мені це в німецькій мові. Зовсім ненадійно і швидко, так якби коло мене був хтось присутній і підповів мені відповідь до вуха, я пояснив, що не служив в ніякій частині СС-ів, а татуаж маю тому, що відбув рекрутський вишкіл при СС, а після вишколу мене приділено до 361 артилерійської дивізії, і там я був аж до ліквідації фронту в 1944 р.

Чомусь від самого початку під час допиту Цева виглядав мені дуже спокійним і зрівноваженим. Власне тепер, після моєї відповіді, я сподівався, що він вискочить зі свого місця, як скажений, але це не сталось! Зовсім спокійно, без одного слова, звернувся до жидівочки і сказав: "Пускай идет!"

Чи дійсно моя відповідь була настільки льогічна і переконлива?! Можливо, що так, бо це був останній раз, що я бачив капітана Цеву і його жидівочку.

І так, як я йшов на цей допит зі страхом, я вийшов з кімнати як вільний, але все-таки за колючим дротом чоловік. Догадуюсь, що по першому допиті, але ще перед розшуками за татуажем, моя доля була вже "запечатана", тому і поведінка Цеви була вже більш людяна.

Скільки нас усіх було на тій листі СС-ів, ніхто не знав, одначе всі побоювались, що щось із нами зроблять. Одні вгадували, що вивезуть нас далі вглиб СССР, другі були переконані, що нас приділять до спеціяльного ляґру на ще тяжчу працю. І одні, і другі згоджувалися в тому, що про вчасний поворот домів можемо забути. Перед нами ще довгі роки тяжкої праці та суворого, ляґрового життя!

Ще довгий час опісля я роздумував і пробував пояснити собі, чому мені так легко "вдалося" під час останнього допиту. Справді я був з цього незвичайно вдоволений, але все ж таки неспокій не опускав мене. Якщо б я був мав нагоду поділитися з ким-небудь своїми турботами і думками, можливо, я був би спокійніший. Зі мною все був Міхель, і я йому довіряв, але рівночасно був сильно переконаний, що цю таємницю я не повинен нікому зрадити.

Пошта до ляґру приходила; на жаль, на всі мої картки, що я висилав на різні адреси, не було відповіді.

З Міхелем ми надалі були в робочій команді "Вокзал", і одного дня меншою бригадою нас призначено вивантажувати транспорт муки. Зірвали пльомби, відчинили двері вагонів, наповнених мішками аж до верху. Наше перше враження було, що цей транспорт прибув до нас із заграниці. На це вказували рівненько поскладані мішки, і все виглядало, як сумлінна, чистенька робота, а не як тут, в СССР, роблять, що ми щоденно бачили. Для нас, виголоднілих, це була затяжна праця. Один мішок муки нести одному полоненому затяжко. Під таким тягарем часто траплялося, що хлопці падали, притиснені до землі, бо не могли подолати того вантажу. Таких конвоїри побивали прикладами крісів, ще й називали симулянтами.

Нам приказали складати мішки без ніякої підкладки - прямо на землю перед вагонами, під голим небом. Як мішок упав і розпоровся, ми користали з нагоди і наповняли кишені мукою, щоб опісля нею "підсипали" ляґрову юшку, зробити її густішою. Дехто навіть під час виладовування прямо рукою насипав муку в рот і так її їв. Мені це зовсім не смакувало. Несолений хліб несмачний, а сама сира мука багато гірше смакує.

По закінченні нашої праці на землі лежало багато пошкоджених мішків, довкруги вагонів все було біле. Вітер розвівав муку далеко поза станцію. І всі ми, що виладовували муку, були зовсім білі, тільки очі відрізнялись на лиці. Декому від ударів вінтовкою залишилась засохла кров.

По дорозі до ляґру ми з Міхелем були тої думки, що ту команду можна було добре використати до втечі.

Дещо пізніше, в тому самому місці знову чекали на нас вагони, тим разом транспорт був з Европи, а точніше - з самої Німеччини і німцям - полоненим прийшлось його вивантажувати. Коли залізничник відчинив двері вагонів, полонені придушували свою злість і здивування. Декотрі на голос проклинали. І зовсім не диво: в кожному вагоні були прекрасні вартісні речі мешканевого ужитку. Меблі найкращої якости: столи, крісла, ліжка, - майже все те зроблене з темного дубового дерева. Багато речей викінчено гарною різьбою. Великі шліфовані в рамах дзеркала, гарні олійні картини, першорядні радія, машини до шиття. В одному вагоні навіть був малий фортеп'ян. Цей транспорт мав досить меблів, щоб уповні урядити декілька великородинних помешкань!

Це, що німці тепер тут побачили в малому розмірі, дало їм зрозуміти, як окупанти господарили на їхній землі. Я особисто з приємністю дивився, як вони на те все реагують. Нехай знають, бо вони теж нищили майно нашого народу, майно українського населення. Може, не вивозили меблів з України до Німеччини, але ми всі знаємо, що палили і руйнували наші хати і все, що в них було.

Речі, ті у вагонах, вже були дещо пошкоджені. Напевно, сталося це при наладовуванні в Німеччині й під час транспорту, бо нічого не було відповідно упаковане, обвинене чи накрите. Багато речей були поскладані одні на других, але найбільше потерпіли ті меблі тепер, коли нам прийшлось їх вивантажувати з вагонів. Без ніяких найменших підготовань до дверей вагону приставили дві дошки і по них нам казали обережно спускати речі на долину. Розуміється, нам самим було нелегко втримати рівновагу на дошках, які вгиналися під нашим тягарем. Ми робили, як тільки добре вміли і могли, але часто траплялась "аварія". Не все нам, при найкращій волі, вдавалося вдержати балянс і щастило зложити речі перед вагоном. А деякі німці, зі самої пімсти, навмисно в будь-який спосіб нищили поодинокі речі. Родини в Чернігові, що очікували цього транспорту, не мали багато потіхи з привезених речей.

Я і Міхель, ми обидва знали, що з таким завзятим політруком, як ми маємо в ляґрі, ніколи не повернемось додому. Чекати на голодову смерть не будемо! Втеча - це великий ризик. Може вдатись, може не вдатись, тоді привезуть до ляґру з поворотом живим, або покусаним собакою. Помимо всього я був доброї думки. В двійку все були кращі вигляди, як одному. Оба ми молоді, здорові, (Міхель фізично був сильніший за мене), як довго на Україні - я зможу розмовитись. Коли один занедужає, другий завжди поможе. Під час дня будемо відпочивати, ночами манджати. Одежа наша майже зовсім не відрізнялася від тої, що її носили цивільні люди, а ті букви "ВП" на лівому рукаві легко давалися змити, бо це була водяна фарба.

Одне мене журило: я не був (і нині не є) добрий пливак, а, бувши у Цеви на допитах, я бачив на мапі, що матимемо дві природні перешкоди - ріку Десну і Дніпро. Але по дорозі, може, нам пощастить вскочити крадькома до товарового вагону, або, може, якийсь дядько з підводою не відмовить нам помочі.

Дуже точних плянів не потрібно було робити, бо ми не знали, як складуться обставини і багато буде залежати також від погоди. Наші клунки ми мали все готові і кожного дня під час праці мали їх біля себе. Як тільки конвоїри зникнуть, - даємо ногам знати. Ми вже довший час виходили з командою "Вокзал" і найближчу околицю довкруги досить добре знали.

Деколи траплялись конвоїри, що дуже уважно стежили за кожним нашим рухом цілий день - від ранку до вечора. Навіть під час обіду казали нам строїтися п'ятками і числили, чи всі є. Знову бували такі, що як тільки привели нас на місце праці, і кожний мав знаряддя в руках, - з цього моменту ми наших конвоїрів не бачили аж до вечора, коли треба було повертатись до ляґру. Вони йшли на "дєвушки".

Міхель, хоч загорілий член "Гітлерюґенд"-у, прислухувався моїм розмовам досить спокійно. Я знову не хотів вимушувати від нього відповіді, щоб не мати викидів совісти, коли б наша спроба не вдалася, але все ж таки я хотів почути його остаточну думку. Відповідь його була: все гаразд! Як тільки обставини будуть *сприятливі*, - йдемо! Така його відповідь мене втішила.

Але на наступну несподіванку не треба нам було довго чекати. Тільки два дні по нашій розмові, рано перед вимаршем до праці, дижурний офіцер ляґру при воротах відчитав моє і Міхеля прізвище і приказав нам залишитися в ляґрі. Відразу подумав я, що лишаємося на допит, а тому що і Міхеля лишили зі мною, підозріння моє було, що допит буде у зв'язку з нашим пляном втечі.

Дижурний ляґру німець, дав нам в руки граблі і приказав грабати зону. Тим розпорядженням ми оба були заскочені. Мені цікаво було знати, хто був між Міхелем і мною, що міг нас викрити? Хтось мусів про це знати! А може підозрілими були наші клунки, з котрими ми не розставалися, а навіть тепер нам їх ніхто не відбирав?! Міхель, так як і я, був злий, бо дуже проклинав.

Коли команди повернулися з праці, нас із зони також післали до бараків, а тут кожний хотів знати, чому нас задержали в ляґрі. Розуміється, вони теж були заскочені тою загадкою.

На другий день вранці команди ідуть до праці, а я і Міхель знову на зону.

Дотепер був такий звичай, що робочі бригади залишали по праці декількох хлопців грабати зону. Тепер, виглядало, сталими робітниками на зоні буду тільки я і Міхель.

На допит нас ніхто не кликав. Ми питали бригадира Дрекслера, чому нас залишають в ляґрі, а він відповів, що йому не відомо. Міхель теж передумував і остаточно пригадав собі, що в день нашої розмови про втечу він відвідав свого краяна й організатора "Antifa" Ганса Ліхтбляуа, і по короткій розмові, не згадуючи нічого про втечу, попрощався з ним тими словами: "допобачення в Австрії". Ми знали, хто є той Ліхтбляу, але ніхто з нас не був би подумав, що управа ляґру надала йому аж таку владу, щоб рядити другими полоненими. Можливо, що він повідомив про те дижурного офіцера, а той притримав нас у ляґрі. Щойно тепер нам проясніло.

"Нема нічого злого, щоби на добре не вийшло". Це було моє переконання тоді і тепер. Ніхто не знає, як була б закінчилася наша втеча. Може, в ляґрі в Чернігові зробили нам прислугу і не випустили до праці. Може, в цей спосіб врятували нам життя? На це відповіді ніколи не будемо мати!

Приблизно з початком місяця жовтня 1946 р., а це могло бути 8-ого або 9-ого дня, по вечірній "провєрці" цілого ляґру дижурний офіцер відчитав прізвища 52-ох полонених, що наступного дня залишаються в ляґрі. Та група 52-ох мала приготовитись до транспорту. Відразу з тим повідомленням остерегли, що будуть нас перешукувати перед навантаженням у вагон. Розуміється, між прізвищами всіх прочитаних було також прізвище Міхеля і моє. В транспорті були

деякі СС-и, але не всі. Одне ми знали зовсім певно: домів нас не везуть, бо нікого не стригли, не давали нової одежі, не відвошивлювали нас.

Моя згадка остаточно була розв'язана, всі сумніви розвіяні. Тепер буду каратись за те, що не підписав анкетного листка і не признався до вбивства якоїсь жінки. Всі інші з 52-ійки теж із якоїсь причини не були Цеві до вподоби, але чому Міхель? Я не питав про його провини, він не питався про мої, і так ми разом опинились у вагоні в незнану дорогу.

Переїзд у невідоме

Джезказґан

Після відправи всіх команд до праці, нас 52-ох відчитали і це вже востаннє прийшлось нам переступати через "проходную" чернігівського ляґру 177/І. Чекали на нас дві автомашини, і кожний поодиноко приміщувався в них.

Цим разом ми мали приємність їхати на вокзал, а не машерувати п'ятками так, як кожного іншого дня з командою праці.

По двох роках тяжкої праці доля приготовляла нам нове майбутнє. Для нас тепер у вагоні кожний день принесе щось нового. А для тих, що залишились надалі в ляґрі в Чернігові, життя пішло тим самим порядком дня.

Вагон був такий, як ті, що привезли нас до Чернігова в 1944 р. Різниця була та, що нас було тільки 52 люда, а не 120. Розуміється, місця було багато. Посередині вагону до підлоги вагону прикріплена мала, кругла чавунна піч, а в кутку - обов'язково "бочка". Високо, майже при самій стелі, по кожній з обох сторін мале віконце. Цього дня ми дістали черпак теплої зупи і кусок хліба.

Спочатку у вагоні панувала похоронна тиша. Кожний розмишляв, приглядався один другому. Ніяка розмова ще не в'язалась. Як зачинилися двері вагону, колеса заскрипіли, наш вагон дістав кілька штовханців вперед, декілька взад, і ми, долучені до товарного транспорту, поволі рушили в дорогу.

Вже тепер знайшлася відвага й охота до розмови. Кожний відчув потребу поділитися враженнями зі своїми товаришами.

В уяві змальовували собі образ нового ляґру. Ми бажали собі кращої праці. Не такої, як була в Чернігові, майже цілком війною знищеному місті. Ми вже досить надихалися тих порохів з цементу, вапна, піску, цегол. Нас тепер везуть до кращого ляґру, де харчування буде ліпше. Всі згадували добрі часи коло своїх матерів і жінок, бо як людина голодна, то з насолодою говорить про смачні страви.

І так в кількох перших днях в дорозі Міхель і я почали розмову з одним молодиком німцем (він теж був при СС-ах), що вже в перших днях війни попав у полон і прибув транспортом до Чернігова з Москви. У вагоні з нами він розповів, що за час перебування в полоні він був в одному ляґрі, де хліба міг кожний їсти, скільки хотів. Мені тяжко було повірити в його оповідання, бо чому мали б бути аж такі яркі різниці в трактуванні полонених. В одному ляґрі люди вмирають з голоду, а в другому - їж хліба скільки можеш. А може він говорив правду, бо чого не робилося в СССР задля пропаганди?

Поїзд з нашим вагоном котився на схід. Деколи ми їхали швидко, деколи дуже повільно. Траплялося часто, що залишали наш вагон в постою й цілий день! Чекали на получення. По таких перервах, як відчули "штовханця", знали, що їдемо далі.

Один з нас кожного дня зачеркував риску на стіні вагону, і в той спосіб ми знали, як довго вже в дорозі. Щоденно конвоїри відчиняли двері вагону і вкладали два мішки. В одному сушений, краяний чорний хліб, а в другому сушена солена риба.

Принагідно все питалися, чи "бочка" повна. Як відчинялися двері, нікому не було дозволено вийти з вагону. Навіть щоб випорожнити "бочку", ми перехилювали її і виливали "золото" прямо перед вагон на землю, а опісля конвоїри обережно підступали, щоб засунути двері. Не думаю, що потрібно тут описувати, який незносимий сморід був у вагоні. Одне було добре, що транспорт цей ми відбували в холодніші, осінні дні, а не в літню спеку.

Одного дня наш транспорт зупинився і почулись голоси конвоїрів перед дверми вагону. Тяжко було розібрати, що вони говорили, бо і в вагоні була метушня. Як відчинилися двері і конвоїр з ведром у руках закомандував: "Камерад, ходи", я швидко зіскочив з вагону і мало що не впав, бо за 13 днів сидження кости наші відвикли від будь-якого руху. Крім цього, відчувалось сильне ослаблення, бо мали ми тільки одну сушену рибу, дві кромки сушеного хліба денно і зовсім нічого до пиття.

Конвоїр впхнув мені в руки ведро і сказав іти з ним. Мені стало морочно: нагло на свіжому повітрі і рівночасно між людьми. Майже всі, що переходили попри нас, звертали увагу на мене і легко усміхались. Видно, тут мало хто бачив німецького полоненого.

Ідучи, я почав довкруги розглядатися, пригадував собі, як гарно то бути вільною людиною. Попри нас перейшла навіть гарна жінка, що теж усміхнулась. Я оглянувся за нею, а тоді позаду себе побачив будинок-двірець. Наверху видніла досить велика таблиця з написом: ОРЕНБУРГ-ЧКАЛОВ. Тепер щойно я знав, що ми заїхали на границю Европи й Азії. Тут відбував своє заслання наш поет Тарас Шевченко. При тій нагоді я пригадав собі професора "Юлька" Чайківського, що вчив нас у гімназії українську літературу.

Враження моє було таке, що тут населення дещо зичливіше, а не як в Чернігові. Може, тому, що тут не було війни. Навіть на час тих

декількох хвилин я почувався якось щасливіше, хоч ніби трохи як вільний чоловік. Все в натовпі полонених, ніколи одинцем з конвоїром між іншими людьми я не був.

Недалеко йшов я з конвоїром і недовго був щасливий між людьми. Може, на п'ятдесят метрів перед нами, в будинку попри залізничні тори мені наповнили ведро кип'ятком. З тим я повернувся до вагону. Тільки було моєї свободи.

Всі були раді, що матимемо хоч трохи води. Але одне ведро на 52 люда за 13 днів їзди, по щоденній сушеній й соленій рибі та сушеному хлібі?!!!

Отже, по 13 днях їзди ми заледве що опинилися в місті Оренбурзі.

Лічу в неволі дні і ночі,
і лік забуваю.
О, Господи, як то тяжко
тії дні минають.

Т. Шевченко.

Шевченко відбував тут своє заслання, а нас везуть далі. Шевченко не жив у сталінській імперії. Він жив за часів царя, тому з ним обходились краще.

Наша слідуюча зупинка була в місті Челябінск і тут вперше почав дошкулювати нам холод. Ми гуртувались як стадо овець, а вночі тулились один до другого, щоб було тепліше. Виглядало, що нас возять по цілому Совєтському Союзі, бо ми вже нараховували двадцять черток на стіні вагону і далі не знали, де ми і коли буде тій їзді кінець.

Ранком одного дня, під час постою на залізничному вузлі, через віконце вагону ми побачили прямо гори збіжжя. Вивантажене воно було прямо на землю, нічим не захоронене від дощу чи снігу. Довкруги охорона озброєних міліціонерів зі "штиками", бо в СССР багато голодних... Німці, що самі були взірцевими хліборобами в себе вдома, ніяк не могли зрозуміти такої бездарної колгоспної господарки.

Довга дорога, негігієнічні обставини, зимна погода - давались нам взнаки. Багато нарікали на болі шлунка і розвільнення. Більше ніж місяць ми не миті, не стрижені, все ще перебуваємо в закритому смердючому вагоні. Вже і воші починають нам дошкулювати. Моє тіло почало свербіти, спеціяльно неголена брудна борода, де кров і матерія засихали в тверду рану.

Найбільше терпіли ті, що з лежання у вагоні день і ніч на долівці дістали належані рани, що ліпилися до одежі. Їм вже було неможливо ні сидіти, ні лежати.

Конвоїри надалі щоденно вкидали нам солену рибу і сушений хліб, а про які-небудь медичні скарги навіть не хотіли слухати.

Це правда, як у нас говорили, що "біда зводить людей разом". Тут, у вагоні, я сам про це переконався. В час цього транспорту

кожний з нас зазнав багато біди й нужди, більше як коли-небудь сподівався. Тоді кожний помагав собі, як хто вмів, і ще другим старався прийти з допомогою.

Зовсім невідомий мені дотепер полонений прийшов з порадою на мої рани на лиці. Тому що в нас тепер не було кращих лікарських засобів, він порадив мені відірвати з одежі який-небудь шматок тканини, намочити його власною моччю і прикладати до рани як компрес. Я його вислухав, але спершу подумав, що він жартує. Ніколи я не чув про лікування ран своєю моччю. Це навіть не звучить гігієнічно. Але остаточно я прийшов до переконання, що якщо іншого виходу нема, то чому не спробувати? Послухав його поради і спробував свого власного лікарства. Прикладав я такі компреси часто. Кожна свіжа перев'язка навіть дуже пекла, але мій новий лікар, що називався Йоган, успокоював мене, що так воно має бути. Під час тої курації, я часто з ним мав розмову на різні теми. Показалося, що він теж австрієць. Тоді долучився до нашої розмови і Міхель. Йоган був старший віком, низького росту, спокійний, майже все одинцем, не дуже з ким-небудь приставав, до певного ступня - замкнений в собі. Дуже інтелігентна людина, з великим життєвим досвідом. Слухати його розмови було так, як читати енциклопедію. Спеціяльно астрономія була його улюбленою темою.

Минувши Урал, наш напрям їзди пішов більше на південний схід. Вже тепер без більших постоїв, ми мали нагоду спостерегти, що переїжджаємо через міста: Картали, Кустанай. Від міста Акмолінск транспорт наш взяв напрям зовсім на південь, а минувши Караганду, ми повернули майже прямо на захід. Всі місцевості, що ми їх минали, були нам невідомі, а почавши їхати на захід, ми з цього приводу тішилися. Все ж таки було для нас загадкою, де ми є і куди прямуємо. За тридцять днів дороги ми, напевно, заїхали дуже далеко.

Тепер не тільки вночі, але теж удень було вже зимно. А може, дійсно ми в дорозі на Сибір? Хтось у вагоні спостеріг, що вздовж залізної дороги, котрою ми тепер їхали, не має ніяких телефонічних проводів - ні по правій, ні по лівій стороні. Дехто підскакував до вікна, щоб переконатися, чи це дійсно правда, бо якщо так, то везуть нас там, де немає зв'язку зі світом.

Ніч була дуже зимна, і у вагоні мало хто спав. Ті, що не спали, збували час розмовами на різні теми.

Наш вагон по кількох "штовханцях" відокремлено від транспорту, і паровіз від'їхав. На двірці все можна почути гуркіт переїжджаючих інших поїздів, голоси робітників, побачити нічні світла. Тут, де нас тепер залишили, була довкруги пітьма й ідеальна тишина. Навіть вітерець не повівав. Це ми відразу спостерегли, і вже не було спання для нікого. Всі ми нестерпно очікували світанку, щоб поглянути крізь віконце вагону. Тої ночі кожний бажав собі вчасного сходу сонця, але, на жаль, навіть коли почало надворі світати, нам на перешкоді була густа мряка та іней. На дальшу віддаль ми багато поба-

чити не могли, тільки безпосередньо перед вагоном побачили колючий дріт, простягнений багатьма рядами. Ми зрозуміли, що наш вагон стояв на торах, що вели прямо в табір, тільки брама того в'їзду була ще зачинена. Довкруги пісок, тепер вкритий інеєм. Коли мряка піднялася, нам перед очима показався великий ляґер з довгими рядами бараків. Відразу хтось у вагоні висловив своє спостереження, що це режим-ляґер.

Так закінчилась наша тридцятиденна їзда в "штрафной лагерь". В дійсності вже сам транспорт від першого дня був "штрафним", бо прохарчування день в день сушеною соленою рибою і сушеним хлібом без ніякого напою, - це більше як покарання, це прямо мука. Можливо, що це була недбайливість і лінивство конвоїрів, що нами "опікувалися". Вони, напевно, сиділи у вигідному й теплому вагоні і для них не було аж так важним шукати за водою для полонених.

ДЖЕЗКАЗҐАН

Особисто про ляґри до 1944 р. я зовсім нічого не знав і тільки в думці пояснював собі тепер, що цей ляґер буде відрізнюватися від інших суворою дисципліною. Але, коли ми вже тут, - подумав я, - на вияснення не треба буде довго чекати, "поживем, - побачим", - казали в нас.

Конвоїри, узброєні вінтовками зі штиками, швидко окружили наш вагон, відкрили двері і приказали кожному зі своїми речами построїтись п'ятками перед брамою. Все те відбувалось у супроводі поганих слів, гавкання собак, лайки і погроз в недуже зичливий спосіб, але в скорому темпі так, якби хотіли вже тепер нас стероризувати, доказати, що ми дійсно в ляґрі особливого призначення. Виглядало, що чисельно було їх забагато на нас - 52 люда.

Остаточно браму відкрито. Ми на дворі стоїмо і чекаємо. Віє сильний вітер.

Трохи далі від нас почали в цей сам час вимашеровувати з ляґру команди на працю. Загально ті в'язні, що ми на них тепер звернули увагу, були добре одягнені, вже на зиму. Докладніше їх побачити було ще задалеко, голосів і їхньої мови теж не можна було зрозуміти. Все нові колони підходили і їх теж, так як в Чернігові, п'ятками перечислювали через "проходную". Деякі команди йшли пішком, деякі транспортувались автомашинами на роботу.

Остаточно прийшов дижурний офіцер, лейтенант, який звернувся до нашої колони, "вдарив в дах" і привітав: "Здравствуйте, военнопленние". Наше "здравствуйте" для нього було дуже слабоньке.

Всім нам він приказав зовсім роздягнутися. Речі зложити кожний перед собою. Конвоїри будуть обшукувати! Після тридцятиденного транспорту в неогріваному вагоні, наші зіштивнілі кости мали зазнати тепер ще більш дошкульного зимна. Для нас це були тяжкі, пригноблюючі моменти.

І власне тепер я ставив собі питання: чому Бог дозволяє антихристові так знущатися над нами? Мірка зневіри досягала вершка...

Роздягнуті, ми дивилися один на одного, і я співчував багатьом із нас. Пожалуйся, Боже, над нашим безвартісним життям! Загально ми були переконані, що одною ногою ми вже на другому світі. Прямо кістяки покриті шкірою! Так ми виглядали.

Розуміється, конвоїри нічого не знайшли і нічого нам не відібрали, бо перед від'їздом з Чернігова нас також обшукали. Це було тільки на те, щоб нас морально заламати, викінчити.

Дижурний офіцер дав команду одягнутись і заявив, що ми в штрафному ляґрі 139/1, а тому, що відбули довгу дорогу, потрібно нам відбути 21-денну кварантанну. Щойно опісля будемо приділені до робочих команд.

Так почався наш перший день в новому ляґрі десь далеко в Азії, а найкращим доказом того була присутність японських військовополонених, яких ми вперше побачили в дорозі до бараку, де відбували кварантанну.

За цей короткий перемарш через новий ляґер, ми зауважили незвичайну загальну чистоту. Бараки всі біленькі, будовані рядами. Лятрини були обгороджені і криті, і з цього приводу ми були раді.

Внутрі барак теж помальований на біло, зараз при вході піч, а в ній вогонь, тож наші замерзлі кости мали тепер нагоду погрітися! Вздовж бараку направо і наліво двоповерхові дерев'яні нари зі сінниками!!! Вправді сінники наповнені трачинням, але і це багато краще, ніж тверді дошки.

Ще того самого дня прийшов до бараку воєннополонений, кремезної будови тіла, з патиком в руці, в зимовій шубі, а на голові мав літню військову мадярську фуражку. Він представився як командант ляґрової поліції і його обов'язком було остерегти нас, що в цьому ляґрі суворо карається кожного, без винятку, воєннополоненого за будь-який, навіть найменший, проступок.

В кварантанні ми діставали кождоденно два рази гарячу зупу і 400 г хліба. Зупа ця теж була капустяна, але в ній можна було виловити поодинокі зернятка пшона і тому вона була дещо мутна, але не така чиста водичка, як в Чернігові.

Минали дні, ми починали привикати до нових обставин, спеціяльно до м'яких сінників.

Приділ вугілля - щоденно одне ведро на кімнату. Треба нам було вміло обходитися з тим приділом, щоб не вигас вогонь, бо нового не було чим розпалити. Коло печі було найтепліше і коло неї можна було все побачити молодика, назвиська Вебер. Він, можна сказати, був кімнатним палячем.

Одного дня вечером у дверях з'явився наш новий командант поліції, знову ж з тим самим патиком в руці, що останній раз. Йому потрібно було дванадцять добровольців принести провіянт з магазину до кухні. Розуміється, Вебер був найближче печі і дверей, він зго-

лосився першим, решта слідувала. Коли вони повернулись, розповіли, що ляґер дуже великий, а продукти до магазинів привозять тут вагонами. Їм прийшлося нести м'ясо, бараболю, капусту. Бараболя і капуста вивантажені просто на дворі, тому тепер зовсім замерзлі.

Вкоротці після повороту Вебера, по бараку рознісся запах печеної бараболі. Несподівано відчинилися двері і знову з'явився поліцай. Занюхавши печену бараболю, вийшов швидко на двір і повернувся в кімнату з двома помічниками, узброєними в грубі патики. В німецькій мові, гострим командним голосом, так щоб його всі почули, спитав, хто тут пече бараболю. Відчинив дверцята від печі, поглянув до середини, а тому, що на перший його запит ніхто не признавався, він тоді ще голосніше вдруге спитав те саме. І знову ніхто не відповів. В бараку нагло стихло і кожний відчував, що зараз "щось" буде. Поліцаї не тратили часу. Вони в трійку вдерлися в середину кімнати і, незважаючи, на нікого почали бити нас де попало своїми патиками. Вимахували вправо і ліво швидко, щоб захопити нас ударами якнайбільше. Але і ми старалися схоронитися передусім на підлозі, під нарами, де вони нас не могли досягнути. Здається, найбільше обірвалось самому Веберові, бо простір коло печі є більш вільний і поліцаї мали необмежену свободу руху. Довго цей погром не тривав, але тепер ми знали, що дійсно опинилися в штрафному ляґрі.

За 21 день у кварантанні нікому не можна було вийти з бараку для власних потреб, то значить, що і тут тепер "бочка" була надалі з нами. Випорожнювали ми її щоденно і без ніяких труднощів, бо залога кімнати була тільки 52 люда.

Я все ще лікував свій грибок, так як порадив мені австрієць Йоган, і сам я не міг повірити, що його примітивний спосіб мав аж такий значний успіх. За цю пораду я йому ще й сьогодні вдячний. Ще заки ми вийшли на працю, мої рани зовсім загоїлися - без ніяких ліків і без лікарської помочі.

Двадцять один день - це довгий час, якщо немає ніякого заняття. Переважно ми лежали, відпочивали, бо кожний з нас знав, що незабаром підемо до праці. Заглядали в вікна, щоб побачити, що діється в ляґрі. Багато однак, крім інших бараків, ми не могли побачити. Полонені не дуже різнилися від нас, хіба що це були японці. Вони були добре одягнені. Мали футряні шапки, шкіряні черевики, теплі, грубі шкарпитки. Все те було доказом, що японців трактують ліпше, як німців.

В кварантанні ми провели багато часу в розмовах, і так зовсім припадково я підслухав розмову одного, що теж не говорив доброю німецькою мовою. Сама цікавість притягнула мене до нього. Він був єдиним, що розумів потребу фізичних вправ. Одинцем він робив щоденні "проходи" вздовж бараку - від дверей, де стояла піч, до протилежної стіни, де була наша смердяча "бочка". Інші хлопці теж звернули на нього увагу. Він був литовець, називався Сімон Міколайон.

Розповів мені, що всю його родину большевики вивезли на Сибір. Його зловили пізніше, бо він скривався. Хотів втекти на Захід, але це йому не вдалося. Не почувався до ніякої вини, як рівно ж не знав, чому його рідних вивезли і чому він опинився в ляґрі з німецькими полоненими. Він ніколи при війську не служив! На Литву не задумував повертатись, а якщо його випустять, - хотів би виїхати до Південної Америки, до Аргентини і там почати нове життя. В Аргентині на сільськогосподарські цілі держава дає позички на дуже вигідні сплати.

Сімон був людиною, що багато промишляла, але мало коли ділилася з ким-небудь своїми думками чи спостереженнями. Наприклад, його дивувало, чому дахи ляґрових бараків є під дуже плоским кутом і виліплені мішаниною глини і піску, а поверху вкриті дрібним камінням-шутром. По всякій правдоподібності, в тій околиці дуже мало, або зовсім нема опадів. Іншими словами - ми є на пустині! Мені дуже був сподобався спосіб його думання.

І дійсно, щойно пізніше на роботі ми дізналися, що наш ляґер є недалеко місцевості ДЖЕЗКАЗҐАН, про яку ніколи ніхто не чув, яка для мого вуха дуже "дико" звучала. Я вже тоді обіцяв собі, що негайно по звільненню, перше що зроблю, - погляну на мапу: де є то місто, що можна зломити собі язика, щоб тільки його вимовити. В праці цивільні люди пояснювали нам, що це абревіятура трьох слів Джез/каз/ґан.

Моє особисте переконання було, що ця місцевість є розміщена на території СССР, але дуже близько японських островів, значиться, ми є далеко на сході, а 30-денна подорож потверджувала цей мій здогад. Але я помилявся!

По закінченні кварантанни нас розприділено до різних робочих бригад і рівночасно з тим - до інших бараків.

Я і Міхель мали щастя, бо оба попали до тої самої команди: "Кирпичний завод". Німці по своєму називали нашу бригаду "Ziegelei".

Про цегольню ще з дому я дуже мало знав. Тільки принагідно бачив, як ручно, при помочі дерев'яної форми, робітники виготовляли цегли, а опісля сушили їх надворі на сонці. Про Hoffmannsoffen (піч Гофмана), то знав тільки, що це величезна мурована кругла піч, в якій вогонь ніколи не вигасає і в ній випалюється цегла. Щойно тут в Джезказґані прийшлось мені ближче запізнатися з виробництвом цегли, тепер по закінченні війни дуже потрібним будівельним матеріялом, передусім в европейській частині СССР.

Ми працювали на три зміни: одного тижня від 8-ої рано до 4-ої по полудні, наступного від 4-ої по полудні до 12-ої півночі, і третього від 12-ої ночі до 8-ої рано. Дня відпочинку тут зовсім не було. Праця йшла без ніякої перерви на обід чи навіть "перекурку". Все, що нам належалось: хліб і зупа, - ми фасували після праці, коли повертались до ляґру.

В кварантанні наш приділ хліба був 400 гр. Тепер, на праці ми одержували денно 600 гр. (2 рази по 300 гр.). З виходом на працю нам видали кращий одяг і шинелі. Ті бриґади, що працювали надворі, були одягнені в кожухи, теплі шапки "вушанки" і навіть валянки! Як ми пізніше самі переконалися, в тій частині Казахстану, хоч і не дуже висунений на північ, бувають дуже холодні, жорстокі зими.

Крім кількох цивілістів, розуміється, що були казахами, вся залога цегольні була обсаджена тільки німецькими воєннополоненими.

Праця була дуже тяжка, почавши від хлопців на долині в кар'єрі, де викопували глину джаганами й лопатами і подавали її на транспортер, аж до машини, з котрої виходила вже виміщана "кишка" у формі чотирикутника, готова до різання на поодинокі цегли. Тут стояв берлінчик, називався Гаррі, і він спеціяльно спорудженою рамою, з чотирма тонкими натягненими дротами, різав "кишку". Його праця вимагала сильних "біцепсів". Порізану цеглу ми складали на дерев'яні драбинки, - дванадцять цегол на драбинку, а драбинки на візочок, - десять візочків, - десять драбинок одна понад другою. Приблизно 120 цегол на візочок. Це тягар! Візочками ми відвозили цеглу до камери-сушарки. В такий же сам спосіб ми вивозили вже суху цеглу з камери до круглої печі на випалювання. Справді візочки їздили по рейках, але ввесь виряд потребував ремонту, виміни деяких частин, а тут того не робилося, бо цегольня не зупинялась. На це не було часу. Занедбане знаряддя обтяжувало і сповільняло працю. Наша праця була тісно пов'язана зі скорістю настави конвейора-транспортера, і тільки коли дріт, що різав цеглу, пірвався, швидко здержувалось цілу машинерію і тоді ми мали коротку перерву, відпочинок.

Крім цього, що праця на цегольні була тяжка, вона була теж дуже монотонна. Одне і друге нас фізично заломлювало. Ми були байдужі і перемучені, що у нікого навіть не було зацікавлення взаємно поговорити. Ніяких вістей з-поза ляґру, ніяких вістей зі світу! Крім цього дуже давались нам у знаки тижневі зміни шихт.

Одної ночі, а це теж було взимі, около 200 люда вигнали вивантажити транспорт дерева. Нас вирвали зі сну. Ще ми не відпочили по щоденній праці, надворі зимно, а тут в степу чекає на нас наступна робота.

Вже здалека ми побачили вагони і їх було багато. До ранку не буде можливо впоратися з ними. Подібну працю я вже робив в Чернігові, коли був у лісовій команді, але сьогоднішній транспорт був багато гірший, бо бруси були обліплені грубою верствою льоду і збитого снігу. Виглядало, начеб той транспорт прибув до Джезказґану з лісів далекого і зимного Сибіру. Хто знає, може, дійсно і полонені звалювали ті дерева?! На щастя, ніч була місячна і ясна. В цілковитій пітьмі тої праці не було б можливо виконати.

Без ніякої технічної допомоги, тільки голими руками ми мусіли поодиноко підносити і перекинути через борт вагону ті довгі тяжкі

колоди. На землі, щоб відкотити дерево дальше від вагону, було тільки само люда, що на горі у вагоні. Тому, щоб обминути нещастя, ця робота вимагала тісної співпраці, координації одних з другими. На щастя, нічого злого не сталося. Ми, хоч були помучені, без перешкод випорожнювали один вагон по другому.

І тут, серед степу, коли навіть ніхто не був би того сподівався, чекала на нас приємна несподіванка. Може, це мала бути винагорода за нашу тяжку працю.

Вже майже під кінець виладування одного з вагонів, хлопці спостерегли, що під деревом є зовсім щось інше. Відкинувши декілька кругляків, відгорнувши сніг, ми побачили верхи чотирьох дерев'яних бочок. Щоб упевнитися, чи вони порожні, нам треба було відкинути всі кругляки. Показалося, що в бочках щось є, бо не можна їх зрушити з місця. Розуміється, ми мусіли знати, що в них є і чи воно нам придатне. Наша цікавість зростала з кожною секундою, але у вагоні не було знаряддя, щоб розбити верх. Хтось вкинув до вагону поліно від відломаного кругляка на землі, і так ми пробили верхні дощинки бочок. В них ми побачили мариновані гриби. Були вже дещо з ледом, але не зовсім замерзлі, бо солені і дуже нам смакували! Зайвим було б описувати, яка була радість між нами. Голими руками ми черпали ті гриби і їли, як багато могли, але щоб випорожнити чотири бочки до дна, - ми кликали полонених з сусідніх вагонів. Вкоротці опісля показалось, що в слідуючому вагоні теж є чотири бочки, і теж з грибами. Ну, - подумали ми, - тут грибів не залишимо, але як це зробити? Хтось один впав на нашу добру думку: зав'язати шнурками кінці рукавів шинелі і наповнити їх грибами. В поворотній дорозі накинути шинелю "на опашки" і в цей спосіб перетранспортувати гриби до ляґру. Ті, що не мали чим перев'язувати рукавів, віддирали вузенькі пасочки зі своїх сорочок. Конвоїри, зовсім про це не знали, вони ніколи навіть не потрудились заглянути до нутра вагону. Тому і не бачили порожніх бочок, що ми їх залишили. Відповідальні за працю були бриґадири. Так-то тої зимної ночі в Джезказґані ми рівночасно виладували транспорт дерева і грибів!

В Совєтському Союзі вже від перших днів революції так ведеться: кради де і скільки можеш, тільки не дай себе зловити!

Праця в цегольні йшла далі. Людина на тій команді почувала себе як справжній каторжник.

Для мене особисто найгіршим було вивантаження вже сухої цегли. Відчинивши залізні двері камери, нас огортало гаряче повітря з їдким димом. Камери були глибокі і без ніякого продуву. Чим далі до тилу, ставало темніше, бо світла в камерах не було, і стояв густіший дим. Дихати цим повітрям було неможливо. Людина прямо душилась. Очі наші пекли й сльозили, ми кашляли, боліла голова. Треба було працювати в камері прямо з запертим віддихом. Ми були призначені на ті місця від першого дня тої команди і нічого не можна

було змінити. Так мусіло все залишитися. Зрештою, праця в цегольні не була легкою.

Слідуючого, 1947 року на весну розійшлась по ляґрі радісна вістка: на німців чекають три мішки пошти. Який це був щасливий момент для тих, коли їхні прізвища викликали! Радість майже зрівнювалась із божевіллям! Декотрі плакали і прямо тряслися з радости, якби їх гарячка навістила.

Але не всі діставали добру вістку з дому. Для декого був глибокий смуток і розчарування. Так, як Сімон Міколайон мені розповідав про себе в кварантанні, що на Литву йому ні пощо їхати, бо він нікого там не має, подібна доля стрінула багатьох німців. Вони теж втратили всіх і все.

Якщо ходить про мене, то я сподівався і дуже хотів дістати вістку з дому, але тому, що я був приготований на найгірше, я не зазнав розчарування.

Коли вліті проведено "комисовку" в Джезказґані, мене призначено до групи дистрофіків, тобто - зовсім не здатний до праці. Тут їх було так багато, що вони мали свій окремий барак і творили свою окрему бригаду!

І так доля мене розлучила з Міхелем. Я залишився в ляґрі, а він надалі йшов до цегольні на працю.

Незручно було мені знову привикати до нових обставин життя і нового товариства. Як новоприбулий дистрофік, я почувався в бараку зовсім чужий, одначе ненадовго, бо в ляґрі, де тільки повернешся, все є можливості на нове знайомство.

Щойно тепер я мав нагоду прислухуватись розмовам тих, що вже довший час перебували в Джезказґані і краще були обзнайомлені з ляґровим і позаляґровим життям. Я довідався багато подробиць, які мене дуже цікавили.

До приїзду японських і німецьких полонених в нашому ляґрі квартирували "заключонниє". Чисельність ляґру приблизно 9-11 тисяч людей. Подібних ляґрів в околиці є багато більше.

Загально було відомо, що крім казахстанців, усе цивільне населення, включно з військовими і НКВД-истами, було примусово виряджене в ті околиці. Вони, НКВД-исти і військові, розуміється, не жили в ляґрах за колючими дротами, так як ми, але таки мали певні обмеження і мусіли відбути їм призначений час. В цей спосіб совєтський уряд здійснював свої пляни заселення людьми території, зовсім непридатної для нормального життя.

Була в нашому таборі група турків, які добровільно перейшли границю до СССР. Це були убогі мешканці приграничної полоси, що повірили в московську пропаганду. Большевики при помочі гучномовців обіцяли їм краще життя, м'ясо, хліб, щоб тільки перейшли границю. Бідолахи турки повірили і їх відразу по переході границі інтернували, привезли до нашого ляґру і звідси разом з нами вони ходили на тяжкі роботи!

До Джезказґану рівно ж привезли німецьких цивілістів-мужчин, інтелігентних, талановитих людей. Обіцяли їм, що невдовзі привезуть їхніх жінок і дітей, а тоді построять для них оселю, звільнять з ляґру і дадуть їм працю. Інтерновані німці заклиналися, що ніколи при війську не служили, до партії не належали і не знають, чому вони тут опинилися. Вістки про них приносили полонені з одної команди, що кожноденно по дорозі до праці, в переході попри їхній ляґер, мали нагоду обмінятися кількома словами. Кожного для довідувались одні про других дещо більше і по короткому часі було відомо, що німці цивілісти - це учені, науковці, винахідники, декотрі з них працювали при будові ракет в місті Пенемінде над Балтійським морем.

Небагато, бо тільки десять літ пізніше, тобто в 1957 р., Совєтський Союз випустив у всесвіт свого першого "Спутніка", а сьогодні нам відомо, що космонавти вилітають у космос з великої, добре розбудованої бази в Байконур, що віддалена від Джезказґану тільки на 96 миль!

Тепер і ми, і інтерновані німці-науковці знаємо, чому тоді їх, не*винних людей, привезли сюди*, в ту далеку й дику Азію.

По закінченні другої світової війни Вернер фон Бравн, німецький інженер в ділянці ще тоді початкової стадії ракетної індустрії, запропонував американцям працювати для них. Відповідь американська була, що війна закінчена і ракет зовсім не потрібно. В цей самий час Москва думала зовсім інакше. Большевики виловлювали найздібніших учених на окупованих ними землях і наказували їм працювати на користь СССР. Вкороці цілий світ, а передусім Америка була заскочена совєтською "большою технікою", коли Юрій Гагарін став першим, що кружляв у всесвіті довкруги нашої планети.

Японців привезли тут як цілу військову одиницю, навіть із двома полевими кухнями. Відношення совєтів до них було багато краще, ніж до німецьких полонених. Японці в полоні придержувались такої самої суворої дисципліни, як колись в касарнях вдома. Як я вже раніше згадав, вони були дуже добре одягнені, і большевики їм нічого не відбирали. Лиця японцьких старшин все виглядали нам суворі, без ніякої усмішки, команду подавали коротко, голосно, різко. Перевага японської мужви не робила враження пригнічених неволею. Ми все подивляли, як швидко вони ходили, майже бігли. Мені всі вони виглядали однаково, і одного дня, коли наша бриґада дистрофіків ішла одержати зупу, нагло попри мене швидко перебіг японець і вирвав з руки мою їдунку. Це сталося дуже скоро, і він відразу зник між своїми товаришами. Порозумітися з ними було неможливо. Я був заслабий, щоб його дігнати, і так позбутися їдунки - пам'ятки від Руді з Чернігова. Але, як то у нас казали: "нема нічого злого, щоби на добре не вийшло"! Я пішов до кухні і розповів це кухарям, просив, щоб дали мені яку-небудь порожну баньку з американської консерви, бо навіть не маю з чого їсти моєї зупи. Видно, що кухарів

серце сокрушилося, бо не тільки що дістав я пушку, але мене спитали, чи не хотів би я працювали в кухні. Розуміється, аж такої великодушности я від них не сподівався, а завдяки їхній пропозиції сталося те, що не судилось мені подохнути дистрофіком в Джезказґані!

Я з радістю ще тої самої ночі зголосився до праці в кухні. Моїм завданням було опалювання кітлів, в котрих варилася зупа для нас, полонених. Приміщення було віддалене від кухні стіною, а для палива вживалося трачиння. Не зовсім сухим трачинням не було легко привести кітли до кипіння. В стіні було віконце, через котре я порозумівся з кухарями, а вони наповняли мою пушку (баньку) зупою. Густою зупою з дна котла, а не такою, як в робочій бригаді, і не тільки один раз, а скільки я захотів. З приємністю кожного ранку я заглядав через це віконце і бачив, як дижурний старшина ляґру кушав нашу юшку і видавав позволення на роздачу: "Хороший суп - видавайте!" Щойно тоді дижурний полонений бив у "гонг" і бриґади діставали "хороший суп".

Приємним є почуття не бути голодним. Це вперше в полоні я не голодував, як довго працював у кухні. На жаль, чим більше я їв, тим скоріше приходив до здоров'я. З групи "дистрофія" я знову став здібним до праці і треба було повертатися до рискаля і джаґана.

Моя слідуюча бриґада називалась "пєсковая кар'єра". Чисельно невелика група полонених, ми без труду містилися з конвоїром в одну автомашину. Бриґадиром був німець, який називався Руді Ріхнер. Незвичайно лагідна і чемна людина. Зовсім не робив враження колишнього військовика. Біля уст мав легко здеформоване лице, правдоподібно наслідки війни.

Дорога до кар'єру було досить далека, але тому що це було в степу, без доріг і дороговказів, водій автомашини вибирав найкоротшу - пряму дорогу. Приділ на наш обід під час праці ми везли кожного дня зі собою, а в мішочку пшоно. На місці, під голим небом, була збудована камінна піч із вмурованим кітлом. Воду і дерево до варення нам постачали ті, котрим ми навантажували пісок. Кожного дня полонений, що його призначав бриґадир Руді, занимався варенням зупи. Для того кухаря цей день був вільним від праці. Розуміється, прийшла черга і на мене. Я про будь-яке куховарення дуже мало знав, але старався зварити добрий обід, щоб хлопці були вдоволені.

При моїх найкращих зусиллях, щось я зробив не так, як потрібно. Не знаю, чи було замало води, чи я запізно викинув вогонь з-під кітла, чи може зупа задовго варилася і вода випарувала, - щоб це не було, а трьох хлопців, включно зі мною, залишились цього дня без обіду. Працювали тяжко цілий день і повернулися до ляґру голодні. Ті, що дістали обід, хвалили собі моє куховарство, бо зупа була густіша, як в інші дні, але голодні зі злістю дивилися на мене, і я їм зовсім не дивувався. Вправді в ляґрі вони дістали залегку пайку, але цей день все ж таки залишив неприємний спогад в їх пам'яті.

При роздачі зупи ми всі сідали близько довкруги бочки, а тут, в

пісковому кар'єрі - коло кітла, бо кожний хотів бачити, чи розподіл відбувається справедливо. Деколи, як був ліпший кухар від мене і зварив більше зупи, то була навіть "добавка".

На такій робочій команді, як тут в пустині, конвоїри нудилися. З ніким не було їм поговорити, довкруги ніяких поселень чи гуртожитків, і навіть дівчат не було. Вони приглядалися нам при праці, а під час обіду "кружляли" довкруги кітла.

І так одного дня, під час роздачі зупи, наш конвоїр прийшов до бригадира і спитав, чи він теж міг би мати черпак зупи. Почувши його, пригадалась мені "непобєдімая Красная Армія" ще з 1939 р. в Галичині. Тепер 1947 рік, тільки два роки по завоюванні майже цілої Европи, конвоїр просить полонених про черпак пшоняної зупи?! Мимоволі стає мені в очах постать жебрака з простягненою рукою. Розуміється, Руді йому не відмовив, а ми зі здивування остовпіли.

Багато совєтських громадян навіть не знали, як живеться в гуртожитку, чи в місті на квартирі. Багато з них прожили ціле своє життя в спеціяльно виряджених вагонах. Вони мали там нари, піч, навіть таку саму "бочку", як ми, полонені. Це була їхня квартира і ліпшої вони ціле своє життя не бачили. В ваґонах діти родилися, старики вмирали. Як закінчили працю в одному місці, перевозили їхні вагони на інше місце, де потрібно було робітників. Вони кращого життя ніколи не зазнали і мусіли погодитися з тим, що мали. Видно, що комунізм ТАК розумів свободу людини.

Водії вантажних машин нас часто гостили махоркою. Вони знали, що ми швидше наповнимо машини, а тоді вони виконають краще свою норму. Я не курив, але за ту махорку міг заміняти в ляґрі зупу або кусень хліба. Навіть цього трошки помагало злагіднити голод.

Мого товариша Міхеля я майже тепер не бачив, нового приятеля теж не придбав, а коли в ляґрі поширилоась дезинтерія, - ця заразлива пошесть і мене звалила з ніг. Я опинився в ревірі і тут віднайшов мене Міхель. Я був дуже радий побачити його, але вістка, що він мені її приніс, не була для мене зовсім веселою. Відправляється транспорт домів, - його і моє прізвище було прочитане на листі. Міхель рівночасно прийшов, щоб зо мною попращатись!

Почути таку вістку від Міхеля було для мене тяжким ударом. Не тільки, що трачу на все доброго довголітнього товариша, але через хворобу я втратив можливість виїзду домів!!! Тепер не знаю, коли і взагалі, чи відчитають моє прізвище на звільнення.

Попросив я Міхеля, щоб постарався знайти моїх рідних. Я дав йому всі адреси, які ще залишилися в моїй пам'яті, і просив, щоб описав їм, де я та яке тут життя в полоні. Він щиро обіцяв це зробити. В особі Міхеля я втратив дійсно доброго приятеля. Знаю, що йому теж було жалко мене залишати, але в тім його смутку було багато і радости. Він знав, принаймні сподівався, що невдовзі буде вільною людиною.

І знову почались мої сумніви в Бога. Чому мусів я захворіти якраз

тепер, коли від'їздить транспорт домів? Моє серце з жалю розривалось. Навіть те нужденне, невільниче життя стало мені обоятним. Була несправедливість, а кожна думка про це спричинювала біль.

Японський старшина, що вже довший час хворів на дезинтерію і не міг її позбутися, з розпуки покінчив своє життя традиційним японським кара-кірі. Вістка про його смерть розійшлась по цілому ляґрі дуже швидко, і тоді управа ляґру взялася до радикального дезинфекування всіх бараків, лятрин, магазинів з харчами, як рівно ж баню-лазню, "хлєборєзку". Все тоді смерділо хльорком, включно з нашою зупою!

Моя наступна і остання бриґада в Джезказґані називалась "Пілорама". Праця наша полягала на вивантажуванні дерева з автомашин, подавання його до пили і складання вже порізаних дощок. Я був дуже вдоволений, що обі мої останні команди були надворі. Я не мусів іти вже до цегольні, де майже можна було задушитися заґазованим повітрям. Тепер я навіть краще почувався на сонці і свіжому повітрі.

На "пілорамі" працювали з нами два мадярські старшини, і вони зовсім не робили з того таємниці, що приготовляються до втечі. Вони, напевно, знали географічне положення Джезказґану, бо їх плянований напрям був на південь, на Афґаністан. Коли одного дня старшини зникли, конвоїри зовсім не були занепокоєні. Вони нам часто й переконливо говорили, що звідси втекти неможливо.

В Чернігові конвоїрів карали, якщо полонений втік з їхньої бриґади. В короткому часі гончі собаки були б віднайшли втікача. В Джезказґані тим ніхто не журився. Передусім клімат був тут дуже жорстокий, - спекота вдень, а зимно вночі. Їсти немає що, бо довкруги пустиня, степ, а на півдні недоступні гори. Якщо їх не зловлять, то вони самі повернуться або по дорозі погинуть.

Тут на весну природа на короткий час зеленіє, але опісля, як сонце добре припече, все висихає, тільки перекотиполе перекочується по степу. Населення користується верблюдами, випасає вівці. В самому місті Джезказґані я не був, не знаю, як воно виглядає і як люди живуть.

Поодинокі садиби казахстанців ті, що ми їх бачили в дорозі до праці, є дуже примітивні й бідні. Круглої форми юрти, наче шатра, заосмотрені всякого рода шкірами і килимами. Наверху, до сонця сушилось овече м'ясо. Побіч була виліплена з глини перегорода для овець. Взимі, щоб їм було тепліше, господарі квартирують разом з вівцями.

Не бракувало тут теж всякого роду плазунів. Японці їх вловлювали і їли їх сире м'ясо. В ляґрі, на майдані, часто можна було побачити спатрошеного вужа або ящірку. Теж були тут павуки-тарантулі. Деякі полонені розповідали, що на гарячих стінах цегольні бачили скорпіонів.

Під час праці на команді "пєсковая кар'єра" далась нам почути

далека, але дуже сильна експльозія. Звук вибуху був глухий, але нам під ногами аж земля здригнулася. Може, два місяці пізніше далося почути те саме ще один раз. На тій команді багато хлопців зробили те саме спостереження. В післявоєнний час ми нічого не знали про яку-небудь атомову зброю, але тепер я не сумніваюся, що большевики там у цей час удосконалювали свою власну. Напевно, також із допомогою чужих науковців.

Слова "штрафний ляґер" подає загальне пояснення для всіх тих, що живуть поза колючим дротом того ляґру. Але погляньмо тепер, як виглядає життя внутрі, там, де не кожний має доступ і не знає, яке є життя в штрафному ляґрі.

Наш ляґер відрізнявся ще тим, що тут уживали фізичне карання. Спеціялістом у цій ділянці був власне наш командант ляґрової поліції "Йошка-бачі!" ("бачі" в мадярській мові те саме, що "вуйко" в українській). Кожна клітина тої людини була пересякла крайнім садизмом. Ось як відбувалось покарання: Йошка-бачі сідав на долішні нари. Покараний, зі спущеними штанами надолину, клякав, лицем звернений до Йошки. Йошка брав голову покараного і клав між свої коліна, а руками тримав руки покараного. Один з помічників стояв у *резерві, якщо б покараному* вдалось вирватися, а другий помічник бив патиком. Точно 24 буки. Не більше, але і не менше. Розуміється, вже по перших ударах виступила кров у супроводі неописаних криків з болю. Йошка був сильний і з його рук не можна було вирватись.

Якщо б на тому бідоласі було хоч трохи тіла, все те не було би аж так страшно виглядало, але на ньому була тільки шкіра і кости. Немилосердно його того дня карали тільки за те, що вкрав сусідові одну порцію (300 гр.) хліба! Тяжко повірити, що одна людина може заподіяти другій аж таку неописану кривду! Я був вдоволений, що був присутній тільки той одинокий раз при такій "екзекуції".

Околиця Джезказґану була переплетена такими і подібними ляґрами.

Деякі полонені з нашого ляґру розповідали, що бачили, як з автомашини висаджували людей, яких руки і ноги були закуті в ланцюги. Чи це були політичні в'язні, чи інші злочинці, - ми не знали. Вони переважно працювали в копальнях олива, цинку і міді.

Про ляґри в Джезказґані одне можна сказати, що всі вони були жорстокі, безоглядні, смертельні.

Американський урядовець амбасади в Москві, Долгун, що теж карався в Джезказґані, вже на початку своєї книжки "Alexander Dolgun's Story - an American in the Gulag", на сторінці 4 пише: "Я був єдиний американець у товпі росіян, українців, татар і інших у транспорті. Пам'ятаю, перед "проходною" ляґру в Джезказґані стояв віз, накопичений трупами, коли ми прибули о год. 4-ій ранку. Я був заслабий, щоб міг іти без помочі". Знову на стор. 163 він продовжує "...майже безпосередньо по сході сонця дався чути гамір і брама відчинилася. Показався худий, змучений кінь, що тягнув віз із дере-

в'яними колесами. На возі були випрямлені десять, або дванадцять трупів. Якось я це прийняв як зовсім нормальне. Я обоятно спостерігав, аж поки віз затримався і з'явилися два конвоїри з сокирами. Мені стало млісно. Конвоїри підходили від трупа до трупа і сокирами розколювали їхні чашки. Чоловік, що провадив коня, рушив з місця. Кожний труп мав прикріплену металеву табличку до великого пальця ноги і вони похитувалися, як віз віддалювався в степу...". І далі: "...довкруги нас нічого, крім піску і скалистих просторів. Конвоїри зловісно говорили нам, що це є БЕТ ПАК ДАЛЯ, і то значить "степ смерти" і ми невдовзі станемо його частиною".

Як звичайно дотепер, так і тим разом листу до слідуючого транспорту підготовили після латинської абетки. Нас не купали, не голили, не дали нам нової одежі, а це значить, що їде транспорт, але не додому, тільки далі на каторжну працю.

Ось так, по вісімнадцяти місцях сталінської катівні в Джезказґані я і багато інших на початку травня 1948 року залишили цей горезвісний "штрафний лагерь". Тих вісімнадцять місяців - це був найтяжчий період в моєму житті. Капітан Цева в Чернігові точно знав, де мене посилає, одначе його сподівання завели. Я Джезказґан пережив. Справді це не було легко, бо каторжна праця нас усіх фізично зовсім виснажувала. Остаточно наше життя в ляґрі особливого призначення закінчилось і ми були готові до наступного транспорту, до другого ляґру. Хто його знає, може там буде легше життя, а може й ні?!

КАРАҐАНДА

Це була для нас приємна несподіванка, коли вже слідуючого дня нам приказали залишити вагони і построїтися в колони. Принайменше я приготовляв себе знову на довгий, затяжкий транспорт. Хвала Богу, Караґанда віддалена від Джезказґану тільки на 500 км., а це не така далека дорога.

При самій згадці про транспорт все ж було у нас трошки надії на поворот домів, але таким, як оце, - ми були знеохочені. Маґічна сила цього слова почала втрачатись.

Ляґер в Караґанді був трохи подібний до того в Чернігові. Тут були два великі двоповерхові будинки, але багато більше простору, ніж у Чернігові. Сюди привезли багато полонених з інших околиць СССР і для нас вже не стало місця. Ляґер був переповнений. Для нас на нічліг були призначені шатра на великому майдані. Це був місяць травень, ми були в ляґрі число 7099/3.

І знову нові обставини, нові товариші до праці. Всі ми так якби почали висортовуватись. Щоб не бути самому, кожний знаходив собі відповідного товариша, щоб з ним поговорити, висловити свої враження.

Австрійців тут було дуже мало. Переважно німецькі полонені, і з

ким не почав би розмову, - майже кожний був при СС-ах. Мене це трохи турбувало, бо я не довіряв большевикам. Чому в одному ляґрі зібрала самих СС-ів? Певно, щось задумують з ними зробити!

В новому ляґрі між новими полоненими я дуже відчув брак Міхеля.

В околицях міста Караґанди є багато копалень вугілля. Там працювала більша частина хлопців нашого ляґру. Всі вони однак нарікали, бо мусіли виконувати щоденну працю стоячи по кістки в воді. Оповідали, що копальні дуже глибокі, по 600-800 метрів кожна. Тут полонені шахтарі одержували 1 кг хліба щоденно, всі інші надалі 600 гр.

По дорозі на нашу нову працю ми бачили великі гори відходів-неужитків вугілля, що їх лентою транспортера викидали з копальні. По тих чорних "горах" ходили люди з ведрами, кошиками або мішками і збирали, що там ще залишилось доброго до ужитку. Здалека вони виглядали, як працьовиті мурашки.

Я працював з бриґадою в шпихлірах зерна. Це вперше в моєму житті я побачив величезні, масивно збудовані бетонові споруди. Вони, як термоси, випрямлялись високо до неба.

В більшості тут магазинували пшеницю і жито. Одні автомашини привозили, другі вивозили зерно. Багато його розсипалось, а нашим завданням було все наводити порядок. Часто це було неможливим, бо зерно було вимішане з болотом. Марнувалось тут багато зерна, а це тільки тому, що не було відповідних механізмів до його транспортації. Для перевозу зерна уживались ті ж автомашини, що при будові, коли возили дерево, камінь, цеглу і т. п. і тому вони не надавались, бо не були щільними. Але тут ніхто не дбав, бо чи мало, чи багато зерна розсиплеться, зарплата однаково буде та сама.

Весна в тих околицях приходить досить пізно. В місяці травні ночі є дуже зимні, а ми спали в шатрах на сирій землі, без ніякого накриття і з черевиками під головою. Розуміється, ми не роздягались. Над ранком при "провєрці" було нам тяжко випрямитись. Щойно під час праці, як сонце пригріло, наші зіштивнілі кости відживали.

Крім німців, в ляґрі було невелике число поляків. Їх не було багато, але майже кожний з них займав ключеве становище, що в полоні є дуже помічним. Вони були кухарями, працювали в бані-лазні, "хлєборєзці", були бриґадирами, а все те тому, що знали російську мову. Вони чулися в ляґрі, як у себе вдома, а з ляґровими старшинами то майже були за "пан-брат".

Одного дня поставили вони для всіх полонених невеличку сценку: декотрі поперебирались за жінок, виспівували "Libe Aniuschka, ja ciebie kocham, a ty spisz", знову другі викручували на сцені задками. Це мало бути щось дуже смішного. Вони реготали, а ми на них, на сцені, дивились як на варіятів! Їм добре поводилось, ну, і вони хотіли приподобатись управлінню ляґру. Тому спектаклеві приглядалось декілька совєтських старшин. Поляки все демонстрували свою солідарність з адміністрацією ляґру. Як виявився старшина в ляґрі, треба було бачити, як поляки "били йому в дах".

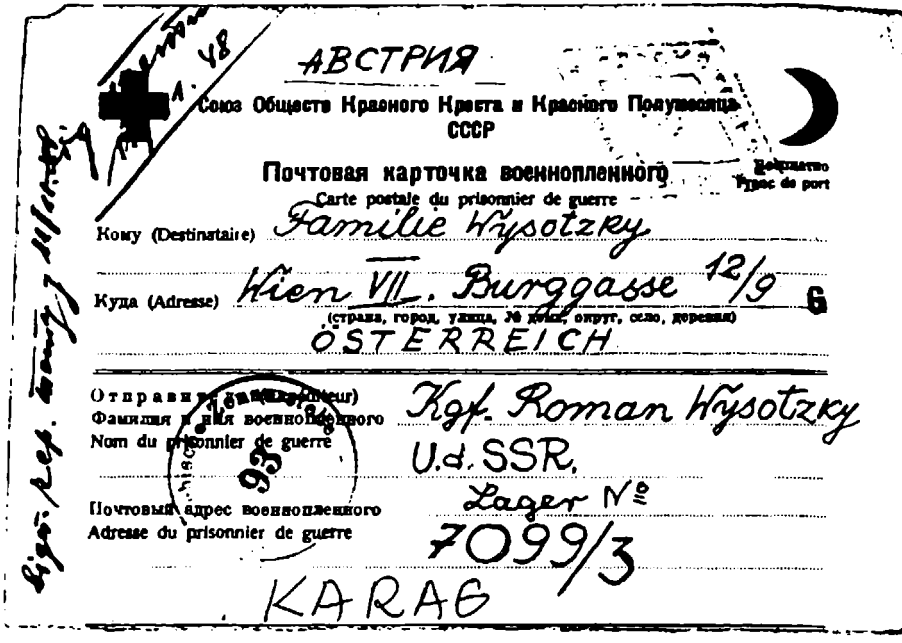

АВСТРИЯ

Союз Обществ Красного Креста и Красного Полумесяца СССР

Почтовая карточка военнопленного

Carte postale du prisonnier de guerre

Кому (Destinataire) Familie Wysotzky

Куда (Adresse) Wien VII. Burggasse 12/9

(страна, город, улица, № дома, округ, село, деревня)

ÖSTERREICH

Отправитель (Expéditeur)

Фамилия и имя военнопленного Kgf. Roman Wysotzky

Nom du prisonnier de guerre U.d. SSR.

Почтовый адрес военнопленного Lager № 7099/3

Adresse du prisonnier de guerre KARAG

Liebe Eltern, und lb. Maria! 8.10.48

Schlechtes Wetter und gute Laune haben mich gezwungen an Euch kleine Karte zuschreiben. Bis heute hab ich von Euch nur 4 Postkarten erhalten (Keinen Brief!!) 1 Post Karte von Tante Maria. Vor paar Tagen kamm die Post vom Fritz Förstel an! 1 Brief und 1 Karte. Leider die traurige Nachricht dabei, daß Albin tot ist! Schade um den guten Kerl, aber gegen Gotteswillen kann keiner was machen. Entschuldigt bitte für die gute Tinte, ist aber keine andere vorhanden! Ich küsse Euch alle drei herzlichst Euer Roman

Поштова картка, вислана з табору в Караґанді

За короткий час вони зробили нам другу, подібну несподіванку. На тому самому місці, де відбувалась "Liebe Aniuschka", почали розбудовувати з дощок підвищення чотирокутної форми, розміром приблизно 6х6 метрів. В кожному разі, прикріпили грубий паль, що виставав півтора метра понад підвищенням. Опісля довкруги злучили всі чотири палі досить грубим шнуром. Бриґади, що приходили з праці, подивляли ту конструкцію, що виглядала як боксерський "рінг". Все гарно і красно, але хто в ляґрі буде боксуватися і з ким? Ті, що працюють в копальні вугілля? Ні, не ті. Розуміється, ті самі, що ще декілька тижнів тому забавляли нас "Анюшкою".

Але найкраща несподіванка щойно нас очікувала... Перша двійка суперників - це був поляк Ліпінські і американець - робітник Маєр. Маєр був відомий в ляґрі з того, що подався за американця, тому що роджений в Америці. Чи знав він англійську мову, - ми не знали. По-німецьки говорив добре. Молодший від бриґадира Ліпінського, дрібнішої будови тіла, але зате зґрабний і швидкий. Вже по перших його рухах видно було, що бокс йому не чужий. Ліпіньскі в порівнянні з Маєром робив більше враження великого медведя: старший, отяжілий і через це багато повільніший, і що найважливіше - він до боксу мусів зняти свої окуляри, які щоденно носив, а без них нічого не бачив. Якщо б Маєр захотів, він міг би Ліпінського відразу звалити з ніг, але тут не йшло про те, хто переможе. Поляки провадили в ляґрі просовєтську пропаґанду. Вони хотіли показати полоненим німцям, яке в нашому ляґрі маємо добре життя.

Для нас, полонених, що цілий день тяжко працювали, це не була ніяка розривка. Ми були голодні, помучені, і хотіли відпочити. Більшість полонених вважала, що таке посміховисько зовсім не є на місці в ляґрі для воєннополонених.

Про Маєра я думав, що він такий американець, як я австрієць, і до певної міри в порівнянні з ним я вважав себе скромним, бо сподівався повороту до Відня в Австрії, а він, ще хитріший, хотів, щоб його повернули прямо до США.

Був теплий, погідний літній день, як після праці нам приказали виступити на ляґровий майдан, власне там, де відбувався "бокс" і "Анюшка". Блискавичною скорістю розійшлася вістка, що привезли і будуть роздавати пошту! Загальне зворушення, метушня, гамір, пожвавлені розмови. Юрба полонених велика, і кожний старається бути якнайближче того місця, де відчитуватимуть прізвища.

Як дотепер, я пошти ніколи не діставав, і теж цим разом не протискався до "центру акції". Стояв я подалік, але з зацікавленням одним вухом слухав, як різким голосом лунали відчитувані прізвища німецьких полонених.

І сталося неймовірне! Я почув виклик моєго імені і прізвища. Як грім з неба, стократним відгомоном пролунали ті два слова в моїх вухах і я, промощуючи собі дорогу в натовпі, ще один раз почув: Roman Wysocky. З радості серце билось так сильно, що тяжко мені було віддихнути, щось дуже давило в горлі, а в вухах дзвеніло!

Нарешті я пробив собі дорогу до німця, що в руках тримав мою карточку. Він подивився на мене з усмішкою, певно приємно було йому побачити мої щасливі, сльозні очі. Я не взяв, але вхопив картку з його руки і вже більше нічого не чув і не бачив. Вийшов з тої гамірної товпи народу дещо набік і щойно тоді поглянув на поштівку.

На картці великими буквами німецькою мовою було написано: "Дякуємо Всевишньому, що ти живий і здоровий. Будемо просити, щоб Він надалі мав тебе в Своїй опіці". Підписані: Тато, Мама, Маруся. Письмо було моєї сестри. Картка надана з Відня. Ну, навіть що так пізно, але й мені пощастило дістати пошту. Це був для мене найщасливіший день у полоні!

Почавши від того дня, моє життя в неволі стало зовсім інакшим. Душевне заломлення й обоятність мене вже не пригнічували. І хоч я надалі діставав тільки 600 гр. хліба денно, я вже не був такий голодний. Така сама праця вже не видавалась такою тяжкою, і навіть тої суворої зими я вже не боявся.

Мої рідні знали, що я живий, а я тішився, що їм вдалося втекти від большевиків. Нас ділили тисячі кілометрів, але незважаючи на це - відтепер ми були разом!

Незабаром нашу бриґаду призначено на інше місце праці, а саме при будові залізної дороги. Цілими днями прийшлося нам носити тяжкі дубові шпали і шини. Праця дуже небезпечна і тяжка. Навіть як нас було двадцять люда на одну шину, то потрібно було найбільших зусиль кожного полоненого, щоб цей тягар піднести на рамена, а опісля занести його і безпечно скинути на насипі. При тій праці все знайшлися "маркиранти", що тільки придержувались шини, бо висотою вони не дорівнювали другим, а ті, що були вищі, несли весь тягар. З того приводу були між нами часто непорозуміння, а то і сварки, але в тому навіть бриґадир не міг нічого порадити, бо людей однакового росту в бриґаді було йому неможливо підібрати. Залізо вгризалося в кості рамен, і коли тільки один або двох хлопців зігнулися в колінах, - всі інші це відразу відчували. Добре пригадую собі, що тоді не один з нас був дуже близько нещастя. Ми зі страхом ішли на ту працю. Навіть старалися знайти інший спосіб її виконувати, одначе всі ті спроби показались безуспішними.

Наші конвоїри хотіли нам помогти їхньою командою: "раз, два, взялі", але німців полонених така заохота до праці зовсім не зворушувала. Вони не любили совєтських воїнів на фронті, і ненавиділи їх тепер як зверхників в полоні.

Тому що цей ляґер був переповнений, незадовго більшу кількість полонених переведено до другого ч. 7099/13, теж в околиці Караґанди.

Нормально такі зміни я приймав з упередженням, бо ніколи не знав, куди везуть, може до якогось лісу, як напр. Катинь. Кожний транспорт, зміна ляґру, приносили із собою непевність, недовір'я, але відколи я одержав мою першу пошту, - все те сприймав я з певного роду відвагою, зрівноваженням. Більше впевненості мав в собі!

Новий ляґер, в порівнянні зі всіми другими, був ще більший, довкруги багато відкритого терену. Казахстан - це велика республіка, має багато простору, може, й тому будували великі ляґри, бо було необмежене місце. Тут було тільки кілька житлових бараків, кухня і баня. Побіч тих забудувань лежало високо нагромаджене трачиння. Спочатку я думав, що це є паливо для бані і кухні, подібно, як це було в Джезказґані, але опісля ми переконалися, що під досить грубою верствою трачиння були великі куски (криги) леду. Він був прикритий, щоб не топився на сонці. Кому і пощо той лід здався, - ми ніколи не дізналися. Ніхто нас не відганяв, навіть коли ми для себе видобували кусок чистого леду. Справді тоді вже наближалась зима, і небагато ми з нього скористали.

Положення ляґру було немов на узбіччі невеликого степового горбка. Як переходили через "проходную" до бараків, змучені по праці, ми з трудом мусіли ще подолати цю невеличку гірку. Дійсно було багато невикористаного вільного простору. Все інше було без змін: бриґади укладалися п'ятками, дві "провєрки" денно, довгі ряди колючого дроту, вишки з караулами на них.

Але була тут і мала несподіванка. Від других полонених, що вже довше перебували в тому ляґрі, ми довідалися, що за нашу працю будемо одержувати гроші! Як вповні виконаєш норму, - одержуєш на місяць 150 рублів. Це була найвища ставка. Для тих, що не виконають норми, - зарплата буде відповідно менша.

Мені тяжко було повірити в такі розповіді полонених. Думаю я, що це нічого більше, як совєтська пропаґанда, щоб людей заохотити пильніше працювати.

Наше нове місце праці і заразом бриґада називалась "Гуртожиток". Вантажними машинами возили нас на другий кінець міста, і тут для вже майже викінченого містечка (баракового стилю) ми викопували глибокі рови на водопроводи і каналізацію для бані, пекарні та інших будинків, де мали поселитися робітничі родини.

Ми працювали після вже начеркненого пляну совєтськими інженерами. Знаряддя мали добре. Щоденно вкопувалися глибше до приписаної триметрової глибини. Одному було неможливо з тої глибини викинути землю наверх. З дощок ми збивали відповідне риштовання і в половині глибини приміщували широку дошку. Цей, що працював зовсім надолині, накидував землю на дошку, а другий - з дошки наверх. Полоненому надолині було дуже невигідно, бо вузько і тяжко було повернутись. Як підняв голову вгору, не бачив більше як вузенький пасок синього неба. Але зате надолині було багато тепліше, ніж нагорі, і вітер не дошкулював. Знову цей, що був нагорі, бачив все довкруги, але тут було дуже зимно. Щоб ніхто не нарікав, ми чергувались. Як нам видали кожухи і шуби, щойно тоді було неможливо працювати в них надолині в рові. Тому, що за нашу працю нам обіцяли гроші, всі ми старалися зробити більше і працювати пильніше. Рівночасно з тим "долішні" робітники пріли. Завівся такий порядок, що помимо морозів ті, що працювали надолині, скидали

кожухи, щоб мати більше свободи руху. Коли прийшла черга на мене йти надолину викидати землю, я зробив так, як бачив, що робили всі другі переді мною. Я скинув шубу, працювалось добре, але недовго. При викидуванні землі на дошку, нагло в долішній частині хребта я відчув сильний біль. В рові я впав ниць і в болях не міг рушитися з місця. Такого болю, як тоді, я ніколи в моєму житті не зазнав. До кінця дня я перележав у болях в рові. Коли прийшлося ставитись до "провєрки" перед від'їздом до ляґру, мене хлопці витягнули наверх, і я з трудом примістився у вантажній машині. Дорогою до ляґру це було одно терпіння: автомашиною немилосердно трясло, бо дороги погані. Кожне найменше потрясення - це був пекучий біль, якби хтось гострий ніж устромив у мій хребет. В ляґрі я навіть не йшов до лікарні, бо там ніякої помочі не було б для мене, а ще були б назвали мене симулянтом, мовляв, не хоче робити. На нарах я старався знайти собі таку позицію, щоб відчувати якнайменше болю, і так переспав до слідуючого дня. Рано біль злагіднів. Працював я не вдолині, а на верху, і дуже обережно орудував своєю лопатою. Відтепер я мав більше на увазі моє власне здоров'я, а не виконання норми. Все одно "стахановцем" я ніколи не задумував стати. Так перетерпів я близько десять днів. Виглядало, що звихнений хребет видужав, а я вже журився, що стану калікою. Відтепер, навіть зовсім здорового, бриґадир мене більше вдолину не посилав, я постійно працював наверху і мав нагоду добре розглянутися довкруги в околиці.

Недалеко від наших ровів видніли бараки-гуртожитки. Коло входових дверей такого будинку, прямо перед порогом, видно було нагромаджене сміття. Якщо сміття лежить перед хатою, то значить, що в хаті живуть люди, подумав я. Але я не бачив ні живої душі. Відсутність людей пояснював собі дуже зимною погодою або тим, що мешканці гуртожитку пішли до праці.

Ми щоденно робили добрий поступ і віддаль між гуртожитками і нашим ровом меншала. Щоб земля не замерзла і ми слідуючого дня могли починати працю без труднощів, на ніч прикривали рови соломою. Майже щоденно розпалювали вогонь, щоб можна було погрітись. Наші конвоїри постійно "грілися" в гуртожитках.

Команда "землекопів", як ми себе називали, мала теж "норміровщика". Цей німець-полонений не виконував тої праці, що ми, тільки обчисляв щоденно, скільки бриґада виконала норми. Ходив по ровах, міряв викинену наверх землю, все те записував і був у тісному зв'язку з начальником того проєкту. Решту часу перебував у конторі, де робив свої обрахунки.

Тяжко мені було повірити, але дійсно за якийсь час нам виплатили гроші. Я "заробив" тільки 72 рублі, другі хлопці одержали більше, а були і такі, що отримали повну ставку, себто 150 рублів! Переважно це були "пєчнікі", ті, що будували домашні печі російського стилю. Правда, ніхто з нас не знав, що з тими грішми зробити, бо в

ляґровій кантині можна було купити тільки марґарину. До склепів нам не можна було вийти, але якщо б навіть мали дозвіл, то більшість крамниць була порожня. Марґарина, що її продавали в ляґрі, була тверда, як ґума. За 500 гр. я заплатив 30 рублів, але її неможливо було розтерти на хліб, тільки в гарячій капустяній зупі вона топилася. Це був єдиний спосіб, щоб її вживати.

Решту грошей я залишив, вірив, що буде краща нагода що-небудь купити. Зрештою, це були мої одинокі гроші, які я заробив в полоні. Може, хто інший брав мої зароблені гроші, а може норміровщик мене собі не вподобав.

Взимі праця поступала багато повільніше. Тяжко було передбачити, коли її скінчимо.

Одного погідного, але дуже холодного дня (була зима 1948-49 рр.) я перекидав землю наверху, а щоб хоронити лице від вітру, я повернувся в сторону гуртожитків. За цілий час нашої праці в ровах нічого надзвичайного не можна було спостерегти, але цей день був небуденний, спеціяльно для мене. Все похилений при праці рискалем, джаганом чи ломом, коли я відчував біль у хребті, то на короткий час випрямлювався, робив коротку перерву-відпочинок.

І так, звернений тепер лицем до гуртожитків, я побачив, що в одному з них відчинилися двері, і з ведром в руках вийшов... гуцул! Гуцул - з наших Карпат! Від голови до ніг убраний точно так, як ті, що ми їх бачили в Ямній і Яремчу, коли виїздили на недільні прогулянки зі Станіславова. Ніколи я не сподівався бути аж у Караґанді, а ще менше побачити там нашого гуцула! Здивований, здається з відчиненим ротом, я прямо остовпів. Тяжко мені було повірити в те, що побачив.

Гуцул висипав попіл з ведра прямо перед поріг, а тому, що не зачинив дверей за собою, зараз з'явилася жінка, теж гуцулка, і почала сварити, певно тому, що порох з попелу вітер заносив до хати. Я чув їхні голоси, але слів не міг розібрати, бо віяв сильний вітер. Для мене це був дуже спокусливий момент. По чотирьох роках між німцями, без нагоди почути рідне слово, я знайшовся близько своїх людей. Хотілось мені підійти до них, поговорити, спитати, звідки вони, яким способом опинились аж в Караґанді. Хіба не приїхали тут добровільно?

З радости мені стали сльози в очах, що побачив своїх людей. Для мене це були дуже зворушливі, приємні хвилини.

В Чернігові, в 1946 році, один з німців-втікачів, що його зловили і привезли з поворотом до ляґру, розповідав, що в Карпатах надалі продовжується "війна". Побачивши наших гуцулів тут, в Караґанді, я повірив, що німець говорив правду і був переконаний, що сюди вивезли багато більше не тільки гуцульських, але й інших родин українського походження.

Хоч я сам не був у кращому положенні від них, було мені якось жаль тих наших гуцулів, і хоч як хотілося прискочити до них на хвилину і поговорити з ними, я цього не міг зробити.

З обох ляґрів в Караґанді я вислав більше десяти карток до батьків, а одну - до Міхеля, котрий з Джезказґану повернувся домів. Від нього дістав я відповідь дуже швидко. Рівно ж відгукнулись мої рідні, але, на жаль, тільки одною карточкою, яка водночас була останньою вісткою для мене в полоні. Поштовий уряд СССР не встигав наздогнати мене з одного ляґру до другого.

Останнім часом полонені одержували навіть пакунки від рідних, на жаль, я до тих щасливців не належав, хоч харчеві пакунки мої батьки мені теж посилали.

Принагідно, як конвоїри робили виправу до міста, (а їм було відомо, що ми маємо гроші), питалися, чи не купити декому з нас хліба. Розуміється, ми все були голодні, і як тільки почули слово "хліб", простягали руки з готовими грішми. Часом траплялося, що конвоїр повертався без хліба, а то і без грошей. Тоді ми проклинали цілий світ. Такому конвоїрові-шахраєві нічого не зробиш. Ані йому дурниць не наговориш, ані до суду з ним не підеш. Твої гроші пропали, і шлунок надалі порожний.

Але були між ними і добросердечні, чесні молодики. Якось я і ще кількох із нас мали щастя. Конвоїр привіз нам з міста свіжо спечений, пахучий біленький хліб. Ой, як він смакував!!! Цього дня від полудня аж до повороту до ляґру я "спатрошив" цілий бохонець дійсно смачного хліба. Як він у мій шлунок вмістився, - не знаю. До вечора не залишилось найменшої крихітки з цілого хліба!

З Джезказґану під час праці в кухні знав я, що значить бути ситим зупою. Але тепер переконався, що бути насиченим хлібом, це багато більш задовільне, приємне почуття.

В моїй кишені залишилось було ще кілька рублів, а тому що на другий бохонець вже не вистачало, я подумав залишити їх як на пам'ятку з полону. Ось так то розійшлись мої тяжко запрацьовані гроші.

Як я раніше згадав, в комплексі гуртожитків була теж і пекарня. Хліба в ній ще не випікали, бо щойно заінстальовували нову машинерію. Про це я навіть не знав, але одного дня нас відвідав під час праці зовсім чужий цивіліст, убраний в гарний кожух, добрі валянки, футряну шапку-ушанку, розуміється, з червоною зіркою, серпом і молотом на ній. Він сів собі на горбок викиненої землі і мовчки приглядався до нашої праці. По декількох хвилинах, не знаючи чи хтонебудь його зрозуміє, чи ні, розв'язався його язик і він почав: "Вот, ви й——е фріци! Захотілось вам завоювати Совєтський Союз, а тепер мусите каратись, тяжко працювати! Чи не краще було жити в мирі і виробляти машини, як, наприклад, ось та ваша, що тепер в пекарні. Вона тихенько працює, її майже не чуєш. А наші, совєтські, такі голосні, що від них аж вуха болять. Як повернетесь домів, пам'ятайте: Совєтського Союзу ніхто не переможе.

Напевно, учасник боїв на совєтсько-німецькому фронті, він хотів зблизька подивитись на бувшого ворога, відчував потребу виговори-

тись, висловити свою думку. Мене дивувало, що признав німцям перевагу в їхній техніці.

По його відході всім було цікаво знати, що він такого набалакав. Болюче було довідатися німцям, що їхнє майно забрело аж до Азії, до Караґанди. Підсвідомо вони уважали це за грабіж, а не за повоєнні репарації.

В місяці лютому в Караґанді навідала нас під час праці сибірська снігова буря. Для сталих мешканців це не було нічого небуденного, але для нас, полонених европейців, щось подібного було не до подумання.

Так нагло, як темні, тяжкі хмари зависли над нами, так швидко бігом з'явились конвоїри біля наших ровів, щоб всі негайно з лопатами і рискалями виходили наверх і ховалися де можна, особливо під грузовиками-автомашинами. Зчинилася між нами метушня, бо спершу ніхто не знав і не розумів, про що йдеться. Навіть коли конвоїри почали викрикати: "Буран! Буран наближається!", ми не знали, що таке той буран. Нагло ясний день замінився в ніч.. Зірвався сильний вітер, а дещо пізніше почав ліпити густий сніг. Ми під автомашинами постулювались один до одного так тісно, що заледви могли віддихати. Навіть конвоїри долучились до нас. Вітер набрав сили ураґану, свистав та завивав, а ми зі замкненими очима слухали і чекали, що буде далі. Ніхто ні одним словом у цей час не обізвався, всі ми були вдоволені, що мали добру одежу, а то хто знає, чи не були би замерзли на смерть. Ця сніговія, що її називають "буран-ом" може тривала 20-25 мінут, і під кінець ми вже навіть свисту вітру не чули, бо довкруги і зверху були вкриті грубою верствою твердого снігу.

Коли тільки буран втих, першими, що почали випорпуватися зі снігу з-під автомашин, були наші конвоїри. Вони промостили дорогу всім іншим.

Хоч ми там довгий час щоденно працювали, тепер не могли розпізнати терену. Довкруги нас все виглядало як біле море. Стіни гуртожитків були обліплені снігом до того ступня, що ні дверей, ні вікон зовсім не було видно. Навіть зник був той глибокий рів, що ми в ньому працювали. Це місце було вповні завіяне і зрівняне з поверхнею землі. Силою вітру сніг був так цупко збитий, що по ньому можна було ходити як по битій дорозі. На щастя, ми мали наші рискалі і лопати і вони придалися в промощуванні дороги нашим автомашинам. Часто приходилось нам не тільки очищувати дорогу від снігу, але теж попихати наші вантажники. Помучені, тої ночі ми пізно повернулися до ляґру.

Одного не міг я зрозуміти: чому конвоїри не хоронились у кабінах автомашин, адже ж там вигідно може приміститися трьох дорослих мужчин? Все ж краще під час такої бурі бути в кабіні, ніж лежати надворі під автомашиною, мерзнути і чекати, аж сніг засипле нас з головами. В поворотній дорозі конвоїри розповідали, що в таку бурю бути надворі одинцем є дуже небезпечно, бо в глибокому снігу тяжко йти, а змучену людину сильний вітер звалить з ніг і без якоїсь

помочі людина замерзне. Вияснювали, що тим разом ми мали щастя.

Виглядає, що слово "буран" є символом великої сили, потуги, бо остання модерна ракета, яку невдовзі моють вистрілити в космос із місцевості Байконур в Казахстані, теж є названа "Буран".

В день після сніговії більшість бриґад залишилася в ляґрі. Транспорт до праці ще не був наладнаний, зате прийшлося нам у ляґрі прочищувати доріжки між бараками і до кухні, як рівнож велику площу, де щоденно ми відбували наші "провєрки". Ще декілька днів буран був темою розмов між нами, але бриґадир нашої команди мав для мене дуже радісну вістку, і я про буран зовсім перестав думати.

Мені сказали негайно ставитися в бані. Тим разом з другими шістьома австрійцями нас "приготовлять" до виїзду домів і на слідуючий день рано відвезуть на двірець. Ми їдемо домів! Така думка, так нагло й несподівано, прямо не могла поміститися в моїй голові. З радости я мало зі шкіри не вискочив. Ми дістали зовсім нові речі, шкіряні черевики, але баня була така сама, як чотири роки тому в Чернігові. Під тим оглядом нічого не змінилося. все те тепер не було важне.

По купелі нас відокремили від інших бриґад. Ми спали тої останньої ночі в окремому бараку. Розуміється, зі самого зворушення спання вже ніякого не було. Всі ми були з різних бриґад і один одному зовсім не знайомі, але кожний вдоволений, що не буде бачити більше вишок, колючого дроту, конвоїрів, і не буде тяжкої праці і тих безконечних "провєрок".

Остаточно всьому прийшов кінець. Я вже навіть бачив себе в поїзді до Відня, а відтак в обіймах з моїми батьками і сестрою. глибоко в своїх роздумуваннях я питав себе самого: чи насправді починає здійснюватись мій плян? Виглядає, що так. Але краще ще почекати, Романе, "не говори гоп, доки не перескочиш!".

Сон ніяк не брався. Розмови йшли цілу ніч. Між нами був учитель, старший від мене, дуже чемна людина. Назвища не пам'ятаю, але вигляд його добре зберігся в моїй пам'яті. В поїзді я провів з ним найбільше часу. Німецьку мову я вже тоді мав добре опановану і зовсім не боявся з ким-небудь увійти в розмову, а не як колись у Чернігові, коли я тільки прислухувався до других, а сам мовчав.

Раненько в ляґрі ми дістали ще наш хліб і зупу, і автомашина повезла нас з конвоїром на двірець. Без сліз на очах ми залишали ляґер 7099/13 в Караґанді, а з ним і Казахстан.

Ще більше було наше здивування, коли на двірці ми зайняли з конвоїром частину особового вагону. Вже цей факт розвіяв всякі сумніви, якщо хто-небудь із нас ще ті сумніви мав. Вже не довго чекати - тільки щоб транспорт скоріше їхав, ніж всі інші дотепер. Вже хотілось таки завтра бути вдома.

Внутрі двірцевого будинку між пасажирами з доволі великими клунками, що чекали на поїзд, були теж "бабушки", що продавали різного рода печиво домашнього виробу. Наш конвоїр виглядав доб-

ряга, навіть не здригнувся, як я відскочив від нашої групи, щоб купити собі коржик. Його поведінка була людяна, спокійна. Для нас це був знак, що починають поводитись з нами, як з людьми.

На двірці можна дістати тільки кип'яток. Жодних ресторанів немає. Населення, яке ми бачили, переважно дуже бідно одягнене. Мало коли видно було валізку. Мами годували дітей хлібом і капустою. Багато подорожніх спало на лавках, а то навіть на підлозі. Чисельні військовики і НКВД-исти протискалися в натовпі народу.

Під час їзди через вікна вагону ми бачили, що залишаємо піскові скалисті простори Азії, і хоча була ще зима і все було вкрите снігом, можна було спостерігти спочатку низьку рослинність, а опісля, більш на захід, густі шпилькові ліси. Назви місцевостей вже не звучали по азійськи, як: Темір-Так, або Ата-Су, але більш по-російськи: Акмолінск, Кустанай. Наш поїзд пробивав собі дорогу в західному напрямі. Ми минали: Картали, Оренбурґ, а в місті Куйбишев конвоїр сказав нам вийти з вагону. На нас чекала автомашина Studebeker. Я навіть відважився спитати, чому тут ми висіли. Конвоїр відповів мені, що їдемо до ляґру, щоб відбути відвошивлення.

КУЙБИШЕВ

І так наші надії на звільнення замінились у велике розчарування.

В ляґрі нам дали стару одіж, і вже слідуючого дня, як кожного іншого дотепер, ми опинилися знову перед "проходною" в маршевій колоні, готові до праці.

Але вигляди на поворот домів зле не представлялися. Розглянувшись довкруги по ляґрі, відразу видно було, що наше перебування тут тільки тимчасове. Перш за все ляґер був розташований в самому місті. Забудовання, де ми квартирували, зовсім нічим не відрізнялися від тих через вулицю. Правда, довкруги була огорожа з колючого дроту, а замість вишок і кулеметів - нас стерегли конвоїри зі собаками. "Проходная" така сама, як у кожному іншому ляґрі, але тут вихід її був прямо на вулицю. З ляґру, через огорожу, ми бачили цивільне населення і вуличний рух. Лятрина теж не була "ляґрова", бо поміщувала тільки шість до вісім люда і, на мою думку, одною з наймодерніших, які я бачив де-небудь в полоні. Вона одначе не відповідала нашим потребам, бо хоч нас було в ляґрі не більше як 200-250 осіб, то рано, перед вимаршем на працю, до лятрини простягалась довга черга. Можна було погодитися навіть з тим, що тільки шість люда могли вживати лятрину в один час, але дійсною перешкодою було те, що бракувало відповідного тиску води, щоб відходи усунути і сполоскати. З тої причини наша лятрина, хоч така модерна, була не до вжитку, бо була все заблькована. Коли ми відходили до праці, ті, що залишалися в ляґрі, в якийсь спосіб прочищували дно бетонового басейну, і все тоді було гаразд, аж доки знову бриґади не поверталися з праці. Така неприємна ситуація вит-

ворювалась кожного дня, і ми, як тільки могли, залагоджували наші "справунки" на роботі, де і коли мали нагоду.

Майдан в ляґрі був настільки малий, що ми з трудом строїлись до перевірки, а коли приїжджала машина, що привозила продукти і хліб, то навіть не було де завернути. Мусіла вицофуватися, щоб виїхати з ляґру.

Так-то виглядав наш ляґер в Куйбишеві, і тому ми не думали, що в таких обставинах залишимося тут надовго. В нас все була мала іскра надії, що невдовзі нас знову прочитають до слідуючого транспорту.

Більшість полонених в тому 7234/2 ляґрі були мадярські поліцаї. Їх теж мали відтранспортувати домів. Одначе, як вони самі нам розповідали, їхній голова таємної поліції, жорстокий Янош Кадар, відмовився їх прийняти. Він заявив урядові СССР, що громадян, бувших приклонників Німеччини, поліцаїв, в комуністичній Мадярщині ніхто собі не бажає, а навіть було б побажаним, вислати їх прямо на Сибір. Совєтський уряд одначе настоював, що вони мусять повернутися на Мадярщину, де треба буде їх судити за їхні злочини, а щойно опісля карати Сибіром.

Недалеко ляґру була досить велика долина, виглядала як природне заглиблення в терені, розуміється, не забудована. Тепер була закидана всякого рода, величини і форми заржавленими металевими неужитками, відходами після машинообробки. Власне тут було наше нове місце праці, а нашим завданням було визбирати ті залізні відходи і вичистити долинку.

Як сьогодні подумаю про цю команду, то направду нагадується мені епоха кам'яної доби! Цю техніку і знаряддя, що ми вживали при виконанні нашої праці в долині, дійсно можна було порівняти до старовинних часів.

Не диво, що німці щораз частіше висловлювались, що СССР залишився позаду сто років зі своєю технікою. Вони вже раніше в цей спосіб говорили про воєнний виряд большевиків.

Отже, як ця праця відбувалась? Перш за все, кожний полонений мав свою скриню і дерев'яну довбню. Скриня, зроблена теж з дерева величиною одного метра в квадраті, мала дно і чотири стіни. Верху не було. Стіни між собою і до дна були прикріплені занавісами. З нагромадженого поплутаного заліза кожний з нас старався витягнути в будь-який спосіб кусок по куску і вкладав його до скрині. Навіть коли нам вдалося розмотати і витягнути кусень, то він часто був такий довгий, що невідомо було, де його кінець, а ми не мали ніякого приладу, щоб його скоротити або як-небудь відтяти. Такі куски потрібно було відповідно погнути (все те робилося руками), щоб вмістилися в дерев'яній скрині. Тоді ми довбнею, кусок по куску додаючи, вбивали, щоб більше помістилося. Коли скриня була повна, відчиняли занавіси, чотири стіни падали на боки і залишався куб заліза, готовий до вантаження. Помимо, що ми діставали до тої

праці шматяні рукавиці (дуже лихо пошиті, бо навіть пальців не можна було надягнути), те залізо з різного роду витинаними формами було дуже гостре і часто їх протинало.

Де тільки нам траплялась нагода, ми використовували її. Наш інстинкт самозбереження, з яким ми запізналися вже в перших днях полону в Шляхтинцях, де руками викопували ями в гною, тепер бачили в щоденному житті. І так в тій долині, між переважно заржавілим залізом, можна було знайти теж і кусок міді, бронзи, алюмінію чи мосяжу. Деякі хлопці мали добрий задум і його мудро використали. З тих шляхетних металів, тому що вони не ржавіють, напр. з алюмінію виклепували ложки, з бронзи виробляли перстені-обручки, з міді, тому що м'яка і легко надається до обробки, виклепували дуже гарні попельнички. Без пересади можу сказати, що деякі полонені зуміли з нічого зробити щось! Прямо мали "золоті руки". Такого роду промисл процвітав, як довго ми працювали в тій команді. Справді викінчення тих предметів було дуже примітивне, але помимо цього цивілісти захоплювалися нашою "самодєлкою". В заміну від них ми діставали хліб, папіроси, махорку.

Долина заліза - це був залишок з німецько-совєтської війни. Коли большевики втікали від німців, а мали можливість і час, вони розмонтовували їм потрібні для воєнного промислу машини і транспортували їх далеко поза фронтову полосу. Не було часу на будову нових заводів, бо німці ставали їм на п'яти. В більших містах з добрим залізничним сполученням, де ще не загрожував фронт, на швидку руку під голим небом установляли машини, комісари призначували робітників (переважно жінок), і праця йшла повною парою на три зміни. Машинові станки були уставлені на хідниках попри дорогу. Електричну енерґію брали з придорожнього сполучення.

Ми по дорозі до праці бачили залишені дерев'яні драбинки, збиті з дощок, на котрих стояли робітники, щоб не мерзнути в ноги від снігу, як рівно ж дашки над головою, як охорона від дощу, чи взагалі погоди. Вздовж по вулицях ще і тоді валялося багато незібраного, заржавленого заліза. Це був 1949-ий рік, і большевикам зовсім не було спішно зробити порядок. Чекали на нас, щоб полонені відплатили свій воєнний довг.

Це був місяць березень. Довкруги ще сніги і зимно, але не так, як в Джезказґані і Караґанді. Ми тішилися, що невдовзі потепліє. Сонце пригрівало сильніше, весна була близько. То був власне час, на котрий ми, полонені, так дуже чекали. Принагідно ми притулювалися до стіни чи будь-якої нагрітої сонцем будівлі і всякали в себе проміннюче тепло, тоді наше тіло оживало, розбуджувалось.

В ляґрі був мадярський старшина, він не ходив до праці, сидів кожного дня при стіні одного з будинків і з закритими очима, випрямивши голову в сторону сонця, "опалювався". На загал, це була дещо дивна людина. Коли до ляґру поверталися з праці мадярські команди, він навіть з ніким з них не вітався, навіть не відчиняв очей, тільки далі опалювався. Єдиний в ляґрі Куйбишева він мав дозвіл носити довге волосся. Ходила "пльотка", що він був одним з пере-

водчиків генерала Паулюса під Сталінґрадом. Ніхто не знав його прізвища, і ніхто з ним не товаришував.

Невдовзі нас перекинули на інше місце праці. Тим разом, як колись у Чернігові, на будову. Прийшлося нам пригадати собі, як пахне цемент, пісок, вапно, як виглядають носилки, цегла. Сама праця не була нам чужа, але в сусідстві дуже близько був завод, де виробляли і випробовували джетові мотори для літаків. Тепер прийшлося нам слухати цілими днями той переразливий свист-звук, що розходився по всій околиці. Цей свист був такий заглушуючий, що навіть не можна було порозумітися чи розмовляти.

Винахідниками джетових літаків були німці, і під кінець другої світової війни вони почали випуск тих моторів, але це вже було запізно для них, щоб при помочі тих нових літаків виграти війну. Видно, що німецька "тьохніка" підходила совєтам і вони продовжували те, чого німцям не вдалося скінчити. Вислід був такий, що совєтські воєнні джетові літаки МІҐ були багато кращі, навіть від американських.

Ця фабрика працювала 24 години на добу. Тяжко було нам зрозуміти, як мешканці тої околиці видержували це, прямо терпіли таку дошкульну "музику". Крім цього, був ще один завод в Куйбишеві, де виробляли шарикопідшипники, частину, необхідну для продукції джетових моторів.

В Куйбишеві життя полонених було більш людяне. Не було тої пересадної дисципліни, відношення конвоїрів було краще. Вже не чули ми їхніх лайок, але рівно ж пішло в забуття їхнє оклепане "война капут, камерад домой". Вже минуло чотири роки від закінчення війни, а большевики ніяк своєї обіцянки не додержували. І були марні ознаки на те, що в короткому часі станеться щось позитивного.

В розмовах з конвоїрами ми часто чули, що наш ляґер буде зліквідований, а нас перевезуть до другого, в іншу місцевість. Ми були тої думки, що трохи правди в цьому мусить бути, бо коли ляґер зліквідують, тоді щось станеться і з конвоїрами, адже вони про це вже знали.

І дійсно, це була правдива "пльотка". В місяці липні 1949 р. залога нашого ляґру відбула останню нашу "провєрку" в Куйбишеві і в білий день тягаровими машинами відвезла нас на двірець, де тягарові вагони вже на нас чекали.

Тому що поведінка в ляґрі була можлива і населення ставилось до нас прихильно, навіть було жалко нам залишати це старе місто, тим більше, що ми не знали, що нас чекає в наступному ляґрі. Назагал цивілісти, передусім жінки, були зичливі. Часто з кишені витягали кусок хліба і ділилися з полоненими, помимо того, що самі були вбогі і голодні.

Листування з рідними було, на жаль, знову перерване. В Куйбишеві за час мого перебування, ніхто пошти не одержав, то принайменше під тим оглядом нікому з нас не сталася кривда.

СТАЛІНҐРАД

Тяжко було встановити напрям нашого транспорту. Ми їхали раз на захід, часом на південь, але як довго пересічне направлення не показувало на північ або схід, ми були задоволені і дякували Богові за Його опіку.

Ніяких більших міст ми не минали і не могли зорієнтуватися в нашому положенні. Дві доби їхали ми "на сліпо", і після довшого постою на одному залізничному вузлі конвоїри приказали нам перед вагонами построїтися в п'ятки і бути готовими до вимаршу в ляґер. Не знаю, скільки вже разів прийшлось нам міняти ляґри, але думаю, що пальців на руках було б замало, щоби зчислити всі мої етапи.

Звичайно, коли ми не знали де знаходимось, а цікавість наша не давала спокою, все знайшовся хтось із полонених відважний, що навіть каліченою російською мовою спитав, куди нас привезли, в якому ми тепер місті. Цим разом не потрібно нам було того робити. З-поміж нас, полонених, знайшлися деякі, що негайно впізнали руїни. Пройшовши перші кількасот кроків по місті, розглянувшись довкруги, ми всі знали, що це може бути тільки Сталінґрад. Довкруги нас усе було в руїнах. Такої картини я і багато других, що машерували, за цілий час війни і полону не бачили. Ще тепер, в 1949-му році, було видно, які завзяті бої тут відбувалися.

Оборона міста Сталінграда тривала від жовтня 1942 р. до 2-го лютого 1943 р. Бої були настільки завзяті, що большевикам прийшлося здобувати не поодинокі камениці, але їхні поверхи.

В німецькому журналі "Neue Revue" з 1963 р. кореспондент Герд Чехац пише: "В Сталінґраді й околиці воювало 250.000 німецьких вояків. З цього числа згинуло 146.300. Вбитих совєти негайно палили, бо боялись пошесті. Німцям вдалось літаками вивезти 30.000 ранених, а 90.000 попало в совєтський полон. Совєти не знали що робити з полоненими, тому держали їх на відкритому полі. Всі тиснулись всередину, де було тепліше. Ті, що стояли назовні, на рано замерзали на смерть. Цього тижня дістали ми одну сардинку і кусок хліба. Хто ще мав тубку зубної пасти, спожив її. Багато полонених сходило з розуму. З-під Сталінграду тільки 6.000 повернулись домів".

По дорозі через Сталінґрад Гітлер хотів захопити важливі поклади нафтової ропи в Баку на Кавказі. Приказ Сталіна для всіх його генералів був: "Сталінґрад боронити, або вмирати!".

Гітлер зі своєї головної квартири в Східній Прусії говорив зі злістю: "Я не відступлю від Волги ні одного метра".

Як закінчилась найбільш кривава битва другої світової війни, - всім нам відомо. Генерал-маршал Паулюс, головнокомандуючий 6-ої армії, що боролась під Сталінґрадом, 30 січня 1943-го року здався в центрі міста в універмагу на Червоній площі. Ті, що не знали про капітуляцію, бо зв'язок був перерваний, надалі завзято ставили большевикам спротив аж до 2-го лютого 1943 р.

Цього дня вага війни перехилилась на сторону большевиків і тоді для них не було стриму. Почався німецький відступ, а з ним кінець другої світової війни.

А тут ми знайшлися знову в маршевій колоні в дорозі до слідуючого ляґру.

Поглянувши довкруги на зруйновані будівлі, я пригадав собі слова генерала совєтської армії, що промовляв до нас, коли ми попали в полон: "Построите, что срушили, тогда отпустим домой. Нада поработать". З совєтською "тьохнікою" та їхнім нужденним знаряддям, з яким нам всюди прийшлося працювати, потрібно було б других 20 літ, щоб відбудувати те, що тут тепер довкруги нас лежало в руїнах, подумав я.

Яке розчарування: ще тільки п'ять місяців тому я сидів з іншими австрійцями в особовому вагоні в дорозі домів. Завтра прийдеться мені повернутись до тяжкої праці. Добре, що тепер літо і ще погода тепла, але за декілька місяців тут позимніє і притиснуть тріскучі морози. Не виглядає зовсім весело! Зневіра й розчарування знову, як колись, почали брати верх.

Ми ішли по вільних дорогах, де руїни з придорожніх домів були усунені. Вуличного руху майже не було. Ніякої міської комунікації, автобусів не видно. Виглядало, що місто ще не видужало з воєнного стану.

При праці цивільне населення часто послуговувалось підводами, і тому нам часто в дорозі до і з ляґру приходилось наступати на "пахучі" кінські "яблука".

В деяких частинах міста були помітні нові комплекси 4- або 6-поверхових будинків. Одначе найбільше нових робіт було розпочато по заводах. Ще й тепер земля була наче плугом переорана. Не пригадую собі, щоб де-небудь у місті я побачив хоч одне уціліле зелене дерево.

Ляґер в Сталінґраді був доволі великий, але і таким він мусів бути, щоб помістити тих, що їх доля призначила відбудовувати це місто. Устаткування було дуже примітивне. Наші двоповерхові нари були збиті з дощок дуже недбало, не раз ми побоювались, що навіть під нашими кістяками вони розпадуться. Бараки теж видно, що побудовані в поспіху, але з цегли. В тому ляґрі були полонені з різних місцевостей СССР, навіть з далекосхідного Красноярська над рікою Єнісей. Вигляд з нашого ляґру на околицю був майже такий самий, як всюди інде: довкруги частинно або зовсім зруйновані будівлі.

Робота в усіх бригадах була однакова: розбивати і наладовувати на автомашини руїни колишнього міста Сталінґраду, вичистити і зробити місце, готове на нові будівлі. Все те ми робили руками. Нам до помочі при тій праці ніяких машин не було!

Незавидне було наше положення, але рівно ж таку саму долю з нами ділили цивільне населення, передусім жінки і молоді дівчата. Вони виконували дослівно ту саму працю, що і ми, полонені. Різниця була тільки у винагороді. Ми діставали 600 гр. хліба і два рази денно "юшку", а вони зарплату.

Наша бригада начислювала понад сто люда, і ми працювали на заводі "Красний Октябрь". Частина будівлі була вже під дахом. Систематично, як тільки ми очистили терен, інженери заливали фундаменти на стіни, вмонтовували поодинокі частини даху, і таким чином "наш" завод видовжувався. Все те, розуміється, забирало багато часу, бо як всюди інде, так і тут знаряддя було в жалюгідному стані.

Кожного ранку, перед початком праці, ми бігли до шопи, щоб бути одним із перших і мати змогу вибрати найкраще знаряддя. Ті, що були останні, їм попадало найгірше. Тоді цілоденна праця була подвійно тяжкою. Ніколи мабуть не забуду німецької приказки: Die Letzten beissen die Hunde (послідніх кусають пси). Дуже влучно сказано і заразом правдиво.

Вже в перших днях при праці показалося, що наш бриґадир Еріх Бауман дуже слабо орудував російською мовою. Він походив з північної Німеччини, і в тих околицях мешканці вимовляють букву "ш" радше як букву "с", і тому, коли була мова про Еріха, то самі німці з нього насміхались. Замість назвати його поіменно, кликали його радше "Spitze Steine stossen". Він був високий, бльондин з дуже синіми очима, і незвичайно худий.

Його слабу сторінку незнання російської мови я тепер постановив використати. Таким чином я ламав свою стару постанову не признаватись, що знаю російську мову. Останніх переслідувань зі сторони НКВД зазнав я ще в Чернігові, отже, багато часу пройшло від 1946 року. Виглядало, що небезпека допитів мені не грозить. Тому я рішив дещо облегшити своє життя. Як Еріх не міг порозумітися з майстром-інженером на нашому заводі, я старався йому допомогти. За якийсь час дійшло до того, що майстер приходив прямо до мене, бо знав, що з Еріхом не договориться.

Рішення це я зробив тільки з тої крайньої причини, що по стількох роках тяжкої праці, поглянувши довкруги на безконечні руїни, я не знав, як довго прийдеться мені ще каратись по ляґрах в СССР. Я не вірив, що зможу таку каторгу пережити. Виконувати обов'язки помічника чи переводчика бриґади було набагато краще, ніж бути звичайним "чорнорабочим".

Тяжка праця давалась нам усім взнаки. До крайности помучені, ми заледве що мали силу зайти до ляґру. Тут ми спали знову на голих дошках, під голову клали цеглу або свої черевики.

Пльотка, що частину нашого ляґру мають перевезти до іншого, де почалася будова каналу Волга-Дон, ще більше занепокоювала нас. Звідти, напевно, ніхто живим не повернеться! Навіть німцям-полоненим теж були відомі подібні проєкти на території СССР, де десятки, а може і сотки тисяч людей-невільників погинули при каторжній праці при залізній дорозі на багнах півночі.

До ляґру все ще привозили більше полонених, і тому пльотка про канал Волга-Дон видавалась дуже правдоподібною.

Наш ляґер 7362/3 часто відвідували різного, навіть досить висо-

кого ступеня старшини армії і НКВД. Вони ходили по ляґрі з різного рода паперами, списками, перепроваджували "провєрки", "комисовки", вишукували потрібних їм робітників-спеціялістів. Все те виглядало, як торгівля людьми. З нашої бриґади не були ніким зацікавлені, але 300 люда з ляґру десь вивезли.

Ми надалі ходили на працю до заводу "Красний Октябрь". Дні ставали коротші, зближалась осінь.

Одного дня підійшов до мене майстер і звелів іти з ним. Ми ввійшли до середини майже викінченої частини заводу, де працювали цивілісти. Трьох з них вставляло дерев'яну підлогу. Він показав мені в їхню сторону і по хвилині приглядування спитав, чи я зумів би робити цю працю.

Перш за все стало мені дивно, що він забрав мене з праці надворі і поставив полоненого працювати побіч з цивілістами. Розуміється, я з цього приводу був дуже радий і відповів, що ніколи такої праці не виконував, але хотів би її спробувати. На те він сказав: "Хорошо, молодєц..." і відійшов.

До тої праці ніяких спеціяльних здібностей не було потрібно. Полягала вона на тому, щоб бруски з твердого дерева, викінчені у формі шестикутника, були виложені на одному рівні, а тому що нас тепер було чотирьох, один мусів уважати, щоб його кістки зійшлися рівно з кістками сусіда. Розуміється, я не мав потрібного досвіду і тому залишався зі своєю працею дещо позаду. Все ж таки ця праця була багато краща, як розбивати цеглу і каміння надворі, тим більше, що наближались холодні дні. Конвоїр про цю зміну знав, часом приходив у "відвідини" поглянути, чи я ще не втік. Я тепер не мусів кожного ранку боротись зі всіми іншими за краще знаряддя. Малий, легенький молоточок, - то було все, що я потребував на моїй новій праці.

Слідуючого дня призначено двох других цивілістів до викладання підлоги, і від них я принагідно довідався, що ім'я нашого майстра є Віктор. Вони багато не розмовляли, зате пильно робили свою роботу. Прогалини між кістками ми засипали піском. Як були вони зависоко, - тоді зісподу збиралося пісок, а як занизько, - то його підсипали. Було дуже важним, щоб в цілості поверхня підлоги була на одному поземі. Мої два "стахановці" робили свою працю дуже дбайливо і швидко. Одним словом - "спеціялісти!". Принагідно вони хотіли дещо знати про мене, але не дуже багато часу мали на розмови.

Зате сам майстер Віктор частіше навідувався до нас. Від мене хотів довідатися про наше життя в ляґрі. Дещо пізніше, коли набрав більше відваги до мене, навіть спитав, як поводилися красноармійці зі мною при здачі в полон. Я, розуміється, розповів йому все, так як в дійсності було, і зовсім нічого не притаював, ані не "вигладжував". Принагідно навіть почав розмову на релігійні теми. Хотів знати, чи я вірю в Бога. Він був переконаний, що людина, яка вірить, має нап-

рям в житті, навіть вмирати є легше, ніж тому, хто не вірить в ніщо. Людина без Бога є розгублена і не має ніякої життєвої цілі.

Я був переконаний, що Віктор, помимо його вищого становища, не був захоплений комуністичною системою. Він навіть нарікав, що ось-ось наближається грудень, а всі дістають зарплату щойно за місяць серпень!

Мене він потішав, що невдовзі і ми повернемось домів і тоді наше життя теж покращає. Зі Сталінґраду, сказав він, вже багато полонених відпустили "на родіну". Хто він був по національності, - не знаю. Я ніколи не підозрював, що він має до мене які-небудь злі наміри. Може власне з тої причини я мав до нього довір'я. Я до сьогодні йому вдячний, що він мене вирізнив і поставив на кращу працю. Віктор ще й тому зробив на мене добре враження, що не тільки хотів почути погляди іншої людини, тим більше воєннополоненого, але рівночасно бажав висловити свої власні. Така розмова з його товаришами-компартійцями була би, можливо, зарискована.

Одного дня нашу цілу бриґаду перекинено на другу коротку тимчасову працю. Там, під час обідової пори нам прийшлося щоденно переходити через другий завод, що був уже майже викінчений. Робітники сиділи коло машин, споживали хто що мав, декотрі крутили папіроса з махорки і мали свою "перекурку". Деякі з них вітали нас щирою усмішкою, декотрі з усмішкою, але з затисненими зубами. Ми проходили "гусаком" попри зовсім нові американські і німецькі машини. Було ще декілька перестарілих совєтських, і власне тут, під одним дахом, ми мали нагоду побачити різницю в технології заходу і сходу. Американські машини були фірми Cincinnati - Ohio. Тоді пройшла мені через голову думка, чи не краще було б бути тепер в США, а не тут в Сталінґраді?

Ставало зимно, але сніг ще не падав, як до ляґру навідалися два вищого ступня старшини НКВД. Напевно, не було ні одного полоненого в нашому ляґрі, який не звернув би на них уваги. Взірцево одягнені, але їхні уніформи були зовсім відмінні від тих, які ми дотепер бачили. Вони більш подобали на козаків, ніж на комісарів НКВД. Оба молоді, високі, замість шинель - одягнені в довгі "бурки" з прасованої темнобрунатної вовни. На грудях по обох сторонах нашиті ряди орнаментальних патронів. Накриття голови - непропорціонально великі чорні кучми. Їхня обува - чоботи, бо прибули до ляґру верхом, а не автомашиною. В одному кутику ляґру для них було розбите просторе шатро, а побіч поставлено загороду для двох гарних коней.

Така обстановка виглядала дуже небуденно, і тому з найдальше віддалених закутин ляґру приходили полонені, тільки щоб приглянутись тим небажаним гостям, але на коней кожний глядів з приємністю.

З якою ціллю прибули до нашого ляґру так ориґінально вдягнені старшини?

Вісті про те, що діється коло шатра, розходились по ляґрі з уст до уст з блискавичною швидкістю, і не треба було бути особисто там, щоб знати, що діється.

Так! Наші слідуючі підозріння, що оформлюється наступний транспорт домів, були слушно обґрунтовані. Дижурному полоненому до помочі призначено ще кількох хлопців, і їхнім завданням було віднайти по бриґадах і привести до шатра поодиноких полонених, визваних старшинами НКВД. Цілоденно викликувано полонених на переслухання. Зі всякого рода паперами і списками в руках енкаведисти вешталися по ляґрі. Щоб їхня праця могла продовжуватися без затримок, багатьом із нас веліли не йти до праці, щоб тільки відбути переслухання в шатрі. Вже протягом кількох днів працювала та комісія, тож прийшла черга і на мене.

І знову затріпотіло моє серце. І знову вирішувалась моя доля. Пригадався мені капітан Цева з Чернігова, а з ним найбільше тривожні дні й хвилини в моєму житті. Чи повториться Чернігів в Сталінграді? Побачимо.

Надворі було ще ясно, але внутрі шатра освічувала карбітова стінна лямпка. Коли я увійшов всередину, оба старшини стояли, хоч коло стола було одне вільне крісло. На дерев'яному столі видніли висортовані анкети, їх було декілька груп, але одна була багато вища від всіх других. Цікаво мені було тоді знати, чи це ті, що їдуть, чи ті, що залишаються. Всі папери на столі були бездоганно упорядковані. Внутрі шатра була тиша, тільки вітер легко потріпував палаткою.

Оба старшини дивилися на мене, але нічого не говорили. Один із них подав товаришеві анкету, цей обережно перебіг очима по папері, піднявши голову, поглянув на мене, на коротенький час прижмурив очі, якби хотів сконцентрувати свої думки, і по перерві спитав: "Висоцкі пол'як? что лі?" Звідки я набрав відваги, направду не знаю до сьогодні, але рухом голови я заперечив і рівночасно відповів: "ніхтс пол'як". Він ще на мене дивився, - коротка тиша, опісля потакуючо махнув головою дивлячись на мене, і сказав: "Хорошо". Я зрозумів, що цим одним словом він мені дав знати, що мій допит закінчився, і я маю дозвіл вийти з палатки.

Ось так відбулась моя несподівано коротка і заразом остання конфронтація з органами НКВД.

Вийшовши з шатра, я не міг повірити, що все те мені так легко вдалось. А я був приготований на багато гірше!!! Видавалось, що хтось скинув із моїх плеч тяжкий хомут. Яка велика душевна пільга!

Не знаю чому, але наступного дня мене щось тягнуло піти і ще раз поглянути на шатро і з задоволенням, вже тепер без ніякої тривоги, поглянути на коней. Ми мали змогу підійти до них дуже близько, і тоді я нагадав собі "свого", що залишився десь під Бродами.

Крім щоденної пайки хліба і черпака зупи, до приємних несподіванок в полоні було одержання пошти, а ще краще: бути на листі з тими, що наступним транспортом від'їдуть домів.

Коротко після закінчення переслухань "козаками"-енкаведистами, нас усіх вигнали з бараків на майдан. Вже тепер це не була ніяка таємниця і кожний знав, що відчитають призначених кандидатів на звільнення.

До тих пір всі списки поворотців виготовлялись за латинською абеткою. Тоді моє назвисько було б ген-ген на кінці, але цього дня в Сталінґраді, з якоїсь невідомої причини, сталося щось зовсім інше. На букву А переважно багато прізвищ не трапляється. На букву Б відчитано декілька, але небагато. Опісля несподівано почали відчитувати прізвища на букву В, отже, абеткою за кирилицею. Того я не сподівався і заки мав час опритомніти й охопити ситуацію, я виразно почув моє прізвище, ім'я і по батькові. Щойно по кількох коротких хвилинах я очуняв! Поки мій мозок почав знову нормально працювати, я зрозумів, що моє прізвище є на листі і, може, тим разом я дійсно повернусь домів! Таке сильне враження і несподіванка, що мені тяжко було це все сприйняти. Радості, якої я тоді зазнав, не зумію тепер описати. Такі дійсно щасливі хвилини можуть відчути тільки ті, котрим прийшлось на власній шкірі перенести довголітні злидні й нужду совєтського полону.

Я передчував, що мої сподівання і довголітнє чекання тепер завершиться успіхом.

В ляґрі більшість полонених була переконана, що транспорт сформовано з нагоди уродин Сталіна, що є при кінці грудня, знову другі вірили в поголоску, що наше звільнення - це подарунок уряду для німців на їхнє Різдво. Яка не була б причина, всі ми були безмежно раді, що незабаром остаточно станемо вільними людьми.

Дня 23-го грудня 1949 року пройшли ми ще раз ритуал купання, відвошивлення, стриження. Кожний одержав нову білизну і зимову одежу: фуфайку і ватовані штани темносинього кольору, як рівно ж нові шкіряні чорні черевики. Слідуючого дня нашу колону підготовлено до вимаршу на двірець.

Ще раз поглянув я на ляґровий пліт з колючого дроту, але тим разом з приємністю, бо сильно вірив, що більше мені не прийдеться на нього дивитися. Наступного дня, 24-го грудня, ми були вже у вагонах. Вигідно, бо тільки по 60 осіб, а в менших - тільки 20. Були "пєчки", але не було чим палити. Само-собою зрозуміло, тут була теж і "бочка". Під час їзди ми навіть відчиняли вагонові двері, щоб поглянути на світ. Мушу сказати, тому що ми знали, куди їдемо, цей же світ тепер нам багато краще виглядав.

Під час коротких постоїв ми навіть вискакували з вагонів, роздягались до половини, натирали тіло снігом, неначе милися. Щоденно діставали пайку хліба і одну зупу, але вже не капустяну, а горохівку. В одному з передніх вагонів були приміщені польові кухні і запас хліба.

По дорозі до нашого транспорту прилучували ще більше поодиноких вагонів з полоненими і на закрутах ми бачили, що "хвіст" нашого ешелону стає щораз довшим.

Деколи, як тільки була нагода під час постою поговорити з цивілістами, ми чули від них одну і ту саму фразу: "Оставайте тут, будете працювати з нами, буде добре, буде багато хліба". Ту їхню брехню-пропаґанду я чув від 1939 року. Тоді красноармійці нас запевняли: "У нас хлєба много". Так "много" мали того "хлєба", що військовик-конвоїр просив черпак тої юшки, що її їдять полонені!

Такого щирого запрошення цивілістів ніхто з полонених поважно до серця собі не брав, бо хоч ми їхали домів, мусіли відбувати щоденну "провєрку" по вагонах і ніколи ні одного з нас не бракувало.

Раннім ранком одного разу ми відчули, що наш поїзд їде крутою дорогою і значно повільніше. Побудило нас скрипіння коліс по шинах, а паровіз заледве що зумів подолати не дуже великі узгір'я. Відхиливши двері вагону, ми побачили довкруги нас гори. Вже зовсім проясніло, але була мряка і на віддаль неможливо було що-небудь побачити. Ми переїздили через наші Карпати. Паровіз тепер із трудом поборював закрути. Можна було без труднощів зіскочити з вагона і зникнути в мряці. І така була моя думка. Але те, що я тепер бачив, зовсім не тішило мене. Ті гори Карпати, що я їх знав перед 1939 р., втратили багато своєї природної краси. Ліси вирубані, знищені, терен занедбаний. Ніхто тепер про них не дбав.

Тішився, що я тут, на нашій землі, але заразом і сумував, бо знав, що не прийдеться мені більше тут приїхати. Хоч тоді багато думок і вражіть пройшло через мою голову, в цей час я знав, що прощаюсь з рідними Карпатами назавжди.

Вполудне того самого дня наш транспорт задержався в місцевості Чоп. Був сонячний, погідний зимовий день. Багато з нас вийшло з вагонів, щоб випрямити кости. Це, напевно, був початок січня 1950-го року. Чому задержалось так добре в моїй пам'яті те місто Чоп? Якщо не помиляюсь, воно розміщене на пограниччі Мадярщини і Чехо-Словаччини на Україні. Багато подорожніх тут пересідало, міняло поїзди. Я стояв подалік і з приємністю обсервував, як живуть люди на волі. Тоді я і побачив двох молодиків-лейтенантів. Стояли вони, щось говорили, вимахували руками, вказували на свій багаж, що складався з шістьох досить великих валізок. Виглядало, що не знали, як з баґажем упоратись. Нагло один із них відійшов, а другий залишився сторожити добро. За деякий час повернувся лейтенант з довгим, здоровим дрючком. Попід ручки чотирьох валіз перепхали патик і заледве підняли цю їхню добичу на рамена; одною рукою придержували дрючок, а в другу кожний взяв ще по одній валізі. Так вони поманджали далі до свого поїзду. Ось так вони "визволяли" буржуїв від їхнього майна.

Дорогою в кухонному вагоні стався нещасливий випадок. Молодий хлопець, помічник кухаря, необережно відчиняв покришку кітла, як кип'яток горохівки під тиском вибух і попарив йому голову, руки і груди. Стан його був серйозний, і по приїзді до Відня його віддали до шпиталю.

Була вже темна ніч, як ми минали ріку Дунай в столиці Мадярщи-

ни - Будапешті. Місто було вкрите біленьким свіжим снігом. Наш транспорт їхав повільно, і ми мали нагоду подивляти гарну картину, що тепер на коротко стала перед нами. Ми бачили ріку Дунай, а через неї від найближчого до найдальшого - цілий ряд мостів з вуличними світлами, що віддзеркалювалися в плесі спокійної ріки. Це був дійсно прекрасний вид, а спеціяльно для нас, полонених, що вже майже зовсім були втратили надію повернутися в цивілізований світ і щось подібного побачити.

Один з полонених нашого транспорту правдоподібно був з близьких околиць, бо в одному вагоні під час "провєрки" рахунок не годився. Можливо, що це був мадяр і йому не було по дорозі їхати аж до Австрії, або хтось, що навіть і тепер не довіряв большевикам і вирішив по-своєму закінчити поворот на волю.

Протилежна до всіх інших транспортів, треба признати, поведінка наших конвоїрів була дійсно бездоганна. Тепер вони вже не били нас і не лаяли поганими словами, а обходилися з нами як із рівними собі.

ВІНЕР НОЙШТАДТ

В понеділок, 9-го січня 1950-го року, о год. 9.15 ранку наш транспорт прибув до міста Wiener Neustadt (Вінер Нойштадт) у східній Австрії.

І теж тут цього дня була прекрасна погода. Безхмарне синє небо, ну і в західній Европі зима зовсім не така, як на сході, звідки ми приїхали.

Двері вагонів відчинились, і довкруги в повітрі пахло чимсь дуже смачним. Це, певно, приготовлявся наш обід. Перший обід на волі!

З нашим транспортом приїхало декілька совєтських старшин, і вони відразу взялися до передачі нас австрійським властям. Для цього все вже було приготоване. В першу чергу австрійські лікарі взялись до перегляду і бадання кожного з нас. Крім лікарів були тут урядники, що виготовляли наші посвідки звільнення і рівночасно виплачували кожному грошеву допомогу 50.00 шіллінґів. Одержання тих грошей підтверджував кожний з нас своїм підписом. Знову двох других відбирали нас відповідно до місця замешкання і приділювали одночасно до поодиноких поїздів. При цьому інформували нас, в який час поїзд буде від'їздити, щоб кожен був готовий і його не прогавив.

Від австрійських властей у Вінер Нойштадт привітав нас державний секретар Ібельаіс і заявив, що прізвища всіх новоприбулих передаються по радіо в цілій Австрії, щоб завчасу дати змогу рідним, як рівно ж приятелям полонених, зробити потрібні заходи. Коротко опісля жінки з Червоного Хреста почали видавати обід. У військовій німецькій їдунці кожний одержав смачний гуляш з добре помащеними клюсками.

До Вінер Нойштадт прибуло нас 993 особи, про що я довідався слідуючого дня з газет "Wiener Kurier" і "Arbeiter Zeitung".

Цього дня ми всі були такі щасливі, думали, що не тільки ми, але цілий світ з нами тішиться і святкує ту урочистість, а коли довідались, що папа Пій XII (Пачеллі) проголосив 1950-ий рік Святим Роком, нам здавалося, що і він у свій спосіб хоче відзначити цей день!

Від'їзд віденців з Вінер Нойштадт був запланований на пополудне. Знаючи, що наші прізвища прочитані по радіо, я починав бути нетерпеливим. Відомо мені було, що Вінер Нойштадт від Відня недалеко, а це значить, що я ще цього самого дня зустрінуся з моїми рідними. Вже тепер моє напруження зростало, а що буде на двірці у Відні? Прямо неможливо до подумання. Мій розум ніяк не хотів погодитися з тим, що це дійсність, а не сон. П'ять з половиною років злиднів, голоду і тяжкої праці остаточно скінчились. П'ять довгих з половиною літ!

Я вже бачив нас четверо в сердечних обіймах. Тепер моєму обманові, котрий я почав ще в 1944-ому році, треба було дати хоч деяке можливе завершення. Що буде, як ми, з тої безконечної радости і втіхи, в натовпі полонених і їх рідних австрійців, почнемо вітатись і говорити між собою українською, а не німецькою мовою? І хоч я обома ногами стояв як вільна людина у вільній державі, думав, що добре було б скінчити моє діло так само обережно, як я його почав. Щоб не зрадити себе, я придумав пропустити перед собою всіх віденців і аж тоді, як зовсім останній, пройти через двері двірця. Таким способом багато менше людей спостерегло б, що ми не австрійці. Чекав я на цей день 5 і пів року, то зумію почекати ще п'ятнадцять або тридцять хвилин довше.

Тоді ще мені не було відомо, що частина Австрії з містом Вінер Нойштадт і частина Відня є під окупацією військ СССР.

Час тягнувся, ми чекали на наш поїзд до Відня, ходили нетерпеливо довкруги, розглядались, деякі навіть зиркали до польової кухні, ходили по репетку гуляшу. Жінки, що видавали їжу, остерігали нас, що навіть коли вже будемо вдома, щоб не переїдались, а постепенно переходили на нормальний режим. Це, що ми втратили, ніколи не надолужимо. Реакція організму може бути неґативна і тому шкідлива для здоров'я.

Остаточно прийшов час для нас, віденців, подякувати жінкам за їхній смачний ґуляш.

Вигідно ми зайняли місця в особових вагонах і знову почувались як люди. Почалась наша кінцева, хоч тепер вже дуже коротка дорога на волю. Напруження було видно у кожного з нас. Вражень багато; втіха і радість брали верх. Хотілося плакати. Хоча пора зимова, ми відчиняли вікна у вагонах, щоб поглянути, як виглядає вільний світ. Цей світ без конвоїрів з їхніми штиками, без "проходної" і колючого дроту.

Поїзд наш їхав дуже швидко. Це, може, був найшвидший "по-

спішний" в моєму житті. На закрутах машиніст паровоза вітав нас помахуванням руки, розуміється, з великим задоволенням. Виглядало, що він був такий щасливий, як і ми, певно, і гордий з того, що якраз йому випало везти бувших полонених з СССР на волю.

О год. 16:18, коли вже починало темніти, наш поїзд зупинився на південному двірці у Відні. Розуміється, які-небудь команди, прикази, прокльони скінчилися. Кожний висідав зі свого вагону і прямував до одних відчинених дверей на двірці. При дверях стояв залізничний урядник і поодиноко перепускав нас до великого вестибюлю, де тепер вже на нас чекали тисячі австрійців. Перехід відбувався по одному і черга, яку ми самовільно створили, посувалась дуже поволі. Я постановив пройти останнім і тому став при кінці черги. Серце билось тепер так само, як кільканадцять днів тому в шатрі у "козаків" на "допросі". Тоді з тривоги, тепер зі щастя.

Зближаючись до вихідних дверей, я щораз виразніше чув, що хтось по другій стороні часто повторює моє прізвище. Занепокоєний тим незнайомим голосом, я почав роздумувати, хто це міг би бути. Напевно, хтось, кому я чужий. Це мене стривожило. Але пройшовши крізь двері, коло урядника стояв "вуйко" Граш, котрого я особисто запізнав в 1944-му році під час моєї відпустки до Відня. Вуйко мене щиро привітав, обняв і без ніякого "вступу" пояснив, чому власне він, а ніхто інший вітає мене у Відні.

Ще заки він мав змогу вияснити мені ситуацію, я подумав, що сталося щось злого. Родичі або згинули, або совєти зловили і вивезли їх з Відня. Тут між людьми стало дуже гамірно і я зауважив, що вуйко лагідними словами хотів заспокоїти моє розчарування. Сказав, що минулого року в місяці липні, тобто тільки шість місяців тому, всі троє залишили Европу і на стало переїхали до США. Обставини життя з совєтським окупантом ставали більш небезпечними, і виїзд для них був одиноким рятунком.

Я був здивований, почувши розповіді вуйка, бо цього тепер я найменше сподівався. Для мене це був грім з ясного неба. В безконечній радості, що я остаточно на волі, нагло така болюча дійсність! Вуйко відразу запевнив мене, що не маю причини журитися. Вони приймуть мене, як рідного сина, і я у них замешкаю. Його гостинні слова дуже мене зворушили і я, заглиблений в думках такими несподіваними подіями, старався разом із ним протиснутися крізь натовп народу, що зібрався на площі перед двірцем в надії віднайти своїх рідних і близьких, бувших військовополонених із Совєтського Союзу.

Тут був також посадник міста Відня, Отто Кернер, який привітав нас короткою промовою. Безперечно, що для родин полонених їхнє безконечне вичікування повороту, сумніви про життя-буття рідних, було дуже болючим. Про те, як живуть наші родини, ми, в полоні, теж не знали і часто думали про це, але щойно тепер, на площі південного двірця, наочно побачили ті переживання, відчули їхні

терпіння. Переважно були тут жінки різного віку. Це були матері, жінки, сестри, а навіть і діти, що знали або сподівалися сьогодні побачити свого рідного або близького, що повернувся з неволі. Плач радости, вдячности, плач смутку. Обійми, поцілунки, стогони, сміхи, але були і розпач, і розчарування.

Все те можна було тепер тут почути і побачити. Багато жінок зі знимками в руках ходили поміж нами, які щойно вийшли з вагонів, і питали, чи бачив такого: це мій син, брат, або муж. Вони тремтіли зі страху, що можуть почути сумну відповідь, але все ж таки хотіли знати... Декотрі точно виписували свої питання на великих плякатах, щоб краще було видно: де воював, в котрий час, або в якому ляґрі перебував. Знову інші жінки встромлювали знимки своїх рідних за стяжку капелюха з питаннями: чи пізнаєш? це мій син, служив при такій-то частині, воював на такому-то фронті.

Всі вони дивилися на нас, як на спасителів, що на ті питання зможемо їм дати відповіді. Сум і сльози були в їхніх очах. Тут я зрозумів, що не тільки ми терпіли тому, що наше життя було невимовно тяжке і ми були позбавлені волі, але терпіли дуже і ті, що на нас чекали.

Не один раз траплялось, що товариші по зброї бачили на власні очі, як їхній товариш загинув на фронті. Ту сумну вістку передали жінці, вона вийшла вдруге замуж, а за декілька літ чоловік її повернувся з полону.

Нагло в тому натовпі на двірці, де було на переміну багато щастя і розчарування, сліз і поцілунків, я починав зачисляти себе до тої самої катеґорії розчарованих, бо недовго, тільки може півгодини тому я сподівався об'єднатись зі своєю ріднею. Вістка, що вони вже не в Австрії, дуже глибоко мене вразила. Так, як ті жінки, що не віднайшли своїх рідних, рівно ж мені прийшлося залишити двірець самому, без них.

"Вуйко" і "тета" мали невелику галянтерійну крамничку, і по дорозі до мого нового дому ми вступили там, щоб я міг з тетою привітатися. В трамваю люди відразу впізнали полоненого зі Совєтського Союзу. Приємно усміхались до мене, якби тішилися разом зі мною. Під час їзди вуйко сказав мені, що вранці, як тільки передано прізвища звільнених і моє було прочитате між ними, він негайно вислав радіотелеграму моїм батькам до США, і вони вже знають, що я у Відні. Це мене дуже втішило, тим більше, що день 9-го січня - це третій день Різдва Христового і рівночасно "Стефана", - іменини моєї Мами! Такого унікального іменинового подарунку ніде не купиш!

Широкими мармуровими сходами старої камениці вийшли ми на перший поверх, і тут відчинила нам двері жінка, служниця, що теж втекла з Галичини перед большевиками. Її ім'я було Настя. Вона щиро мене привітала, тішилася, що я живий і здоровий повернувся домів. Чула про мене часто і багато від моїх родичів, а пізнала мене зі знимок. "Вуйки" обоє були зайняті крамницею, а Настя була господинею дому.

Тепер вона чемно мене попросила в коридорі скинути з себе всю одіж з полону і показала напрям до лазнички, де вже для мене була приготовна тепла вода у ванні. По купелі я дістав нову білизну, сорочку і не нове, але зовсім добре вбрання вуйка, що для мене було дещо завелике, але тим тепер я найменше журився.

Приємно вразила мене щирість, відвертість і гостинність тих, що мене прийняли. Враження мої були колосальні, і все, що я тоді пережив, ніколи не забуду.

Крім цього, що я тепер знайшовся між зичливими і добрими людьми, приємне враження на мене зробив їхній цивілізований спосіб життя. Помешкання дуже просторе, в кількох кімнатах великі вікна, високі стелі, ясне електричне освітлення. Це вже не була землянка з твердими дерев'яними нарами і одною лямпкою, що тільки ледве клигала.

Найголовніше, що за такий довгий час я вперше без побоювання міг говорити своєю рідною мовою і тоді переконався, що трошки я призабув. Дотепер я тільки в думці говорив до себе самого. Власне через брак можливости вживати рідну мову, моя неволя була вдвічі такою тяжкою, як для тих, що не зазнали того обмеження.

Здається мені, що таки найбільшим задоволенням було виспатися тої першої ночі у тепленькому, чистенькому, м'ягенькому ліжку!

Враження ті дуже гостро увійшли в мою пам'ять, бо було їх багато в досить короткому часі, бо тільки від 24-го грудня до 9-го січня. Дуже нагло прийшла ця зміна з каторжного в нормальне життя.

Розуміється, цього першого вечора розмовам не було кінця. Всі хотіли знати, як мені проживалося в неволі, а я зі своєї сторони подивляв їхнє життя і починав розуміти й дооцінювати вартість волі.

Слідуючого дня, у вівторок, я одягнув вуйків зимовий плащ і капелюх і вийшов з помешкання на вулицю. Обома руками відчинив тяжкі дубові двері камениці з кованою, орнаментальною клямкою, став на хіднику і повернувся: над дверми була табличка N 12 Burggasse. Ця сама адреса, на котру я писав з полону безконечне число поштівок і майже не одержував відповіді!

Хоч вулиця не головна, але тому, що недалеко центру міста, була досить рухлива. Довго стояв я там і з зацікавленням приглядався, що діється довкруги мене. Перш за все, мешканці Відня, так жінки, як і мужчини, всі гарно і добре були одягнені. Таке саме спостереження зробив я в 1944 р. в Празі.

На вулицях трамваї помальовані на червоно, особові авта американської, англійської і французької продукції. Чепурно прибрані вітрини всяких крамниць, спеціяльно гарно виглядали освічені вечорами.

Навіть прийшлось мені побачити двох військовиків англійської армії. Потім я пішов дещо далі в одну і другу сторону вулиці, але не відважився йти далеко, щоб не заблудити.

З чотирьох стін бараку в ляґрі, я раптом ввійшов у вир життя

великого міста і зрозумів, що мені потрібно буде більше часу, щоб привикнути до нових обставин. Все довкруги було для мене чуже й загадкове, здавалось мені, що я приїхав з другої планети.

Під час обіду знову продовжувалась наша розмова на тему вчорашніх подій. Вуйко приніс дві газети: "Arbeiterzeitung" і "Wiener Kurier", і обидві вони звітували про приїзд 53-го з черги транспорту з 993-ома полоненими, з яких 213 було віденців, і загально 49 старшин. З двірця трьох полонених прямо відвезено в психіятричну клініку. Один із них не пам'ятав свого прізвища. Рівно ж була згадка про помічника кухаря, що в дорозі потерпів у нещасливому випадку біля котла. Ті газети збереглись у мене досьогодні.

Принагідно вуйко розповів мені про політичну ситуацію в Австрії. Австрія, разом зі столицею Віднем, є окупована американськими, англійськими, французькими і совєтськими військами. Кожний з окупантів займає четвертину Відня, а середмістя, де містяться майже всі будинки державної влади, включно з парляментом, як рівно ж ратуша з міською управою, переходить кожного місяця під владу іншого окупанта. Ця передача відбувається з великою парадою, перемаршем декількох військових відділів з оркестрою.

Австрійський уряд вже віддавна відбував переговори з Радянським Союзом у справі виходу військ, але, на жаль, без найменшого успіху. Большевики вивозили з Австрії земний газ і нафтову ропу, і їм зовсім не спішно було залишати країну, яка приносила користь. Якщо б Совєтський Союз погодився відтягнути свої війська, всі три інші окупанти згодилися б вицофати і свої відділи з Австрії. Але це не сталося, як довго я перебував у Відні.

Розуміється, така ситуація для мене не була сприятлива. Справді я став вільною людиною, але цілковитої свободи не мав.

Коли приходила черга совєтів перебрати владу, тоді вони володіли цілим містом. Комісарі НКВД господарили, як у себе вдома. Отже, меч Дамокля надалі висів наді мною.

Маючи до розпорядимости всі бюра в ратуші, де були картотеки, включно зі всіма метриками, большевики без труднощів могли провірити, чи я дійсно роджений у Відні. На моє превелике щастя, вони цього не зробили, а то я міг би був пережити ще багато знущань і переслідувань.

Принагідно віденські газети повідомляли, що совєти виловлюють людей на вулицях міста і за ними слід пропадає. Тоді я зрозумів, чому батько в прощальному листі до мене перед їхнім від'їздом до США мене остерігав, щоб бути обережним. Наприклад, я до Зальцбурґа не міг виїхати, бо на якомусь мості совєти задержували поїзд і докладно переглядали папери кожного пасажира. Хто їм був підозрілий, того забирали, але куди, - ніхто не знав. Я особисто не був би здивований, якщо б такий бідолаха виринув десь далеко в Джезказґані або Караґанді!!!

Помимо всього, я з вуйком пішов до мельдункового бюра зареє-

струватись. Одночасно там я дістав харчеві картки. Жінка, що полагоджувала мої папери, видала мені подвійні картки, бо співчувала, що я так довго голодував. Ще в той час видавались картки на цукор, масло і яйця. Ті продукти можна теж було купити без харчевих карток, але за багато дорожчу ціну.

В понеділок, 16-го січня, я поїхав до третього "беціркy" з моєю посвідкою звільнення з полону і тут віддав допомогу 50 шіллінів, що кожний з нас одержав у Вінер Нойштадт, і при тій нагоді спростував мій довголітній обман. Я сказав урядникові, що я не австрієць. Він без ніяких питань перечеркнув рубрику, що я роджений у Відні, і написав "Nisht Oesterreicher". Рівно ж зазначив, що я віддав 50 шіллінгів. З тим моя справа зі всякими австрійськими урядами у Відні була остаточно полагоджена.

Прикро було мені довідатися, що мойого довголітнього товариша з ляґру в Чернігові і Джезказґані вже не стало між живими. Міхель, якому вдалося пережити кінець другої світової війни, а опісля тяжкий полон, помер у своїй місцевості Hartmansdorf на закаження крови. Ще під час перебування моїх батьків у Відні, його батько написав листа і рівночасно долучив знимку Міхеля. Після марного харчу в полоні нормальне домашнє харчування викликало в нього переміну крови і внаслідок цього на карку витворились чираки. Міхель пішов до лікаря, коли було запізно. Заражена кров дісталась до мозку, і скоро прийшов кінець.

Жалко було мені за тою доброю людиною. Він був єдиним моїм найближчим приятелем. Тепер, коли я був на волі, думав його відвідати, однак не судилось.

Я не громадянин, мої вигляди на яку-небудь працю у Відні були дуже марні, але, відбувши довголітню "практику" різного рода робіт у полоні, я тепер не лякався і не встидався робити, щоб не попало. Моя перша праця була в фабриці "Schack A. G.", і я навіть був вдоволений. Там щоденно була можливість по праці викупатись, а навіть з'їсти добрий обід. Те, що я заробляв, якраз вистарчало на прожиття. Невдовзі тета і вуйко на зарядження міської ради мусіли залишити їхнє гарне помешкання, а я пішов на "кавалерку" при вул. Lerchenfelderstrasse, а опісля Palffygasse.

Точно я не знав, як живеться моїм родичам в Америці, а щоб не бути для них додатковим тягарем, я просив мені не присилати ніяких "зелених". Поволі треба було вчитися ставати на свої власні ноги, бути самостійним. Тепер вже не було щоденного приділу хліба і зупи. Про це і багато іншого я мусів сам подбати.

Одного дня, повертаючись із праці, через вікно трамваю я спостеріг робітню скла і дзеркал. Власник: Walter Wolny. Точно ім'я і прізвище, яке мені було відоме ще з ляґру в Чернігові. Слідуючого дня в цьому самому місці я висів з трамваю і з цікавістю зайшов до середини робітні. Яка велика була для нас обох несподіванка зустрі-

тися зовсім випадково по так довгому часі! Так, це був той Вальтер, якого я запізнав в Чернігові! Худорляве, видовжене лице, дещо лисий бльондин і в окулярах. Він теж дуже тішився, коли мене побачив. У своїх розповідях тепер, як рівно ж тоді в ляґрі, нарікав, що він зовсім невинно опинився в таборі воєннополонених. Не належав ні до війська, ні до партії. Пояснював, що правдоподібно його ув'язнення мало дещо спільного з його батьком, але точніше про що тут ходило, він не розповів. Цього дня не був дуже занятий і ми мали нагоду добре побалакати.

Вже тепер я йому признався, що я не австрієць, і розповів про себе. Вальтер з легкою усмішкою сказав, що він від початку нашого знайомства підозрівав це, але зазначив, що тоді, коли ми всі були голодні і не знали, чи дожевемо слідуючого дня, це зовсім не було важливо, звідки хто є і чи говорить правду. Цього дня Вальтер навіть запропонував мені працю у нього, але я відмовив і пояснив, що не пляную залишитися в Австрії.

Вальтер в дійсності не сказав мені нічого нового. Я сам не вірив, що моя спроба "перекинутися" на австрійця буде досить переконлива і що хто-небудь в неї повірить. Навіть коли я зовсім добре опанував німецьку мову, вона все була такою, як її вчать у школі, а такою мовою ніхто не говорить і вона звучить підозріло для вуха. Видно, що мої товариші-полонені ставились обоятно і з того приводу ніхто не робив мені прикростей. Думаю, що товаришування з Міхелем багато помогло моїй справі.

Зовсім несподівано одного дня, переходячи досить рухливу вулицю, я розминувся з бувшим полоненим, також з Чернігова, а саме організатором "Antifa". Це був той сам Hans Lichtblau, завдяки котрому наші пляни втечі не здійснились. Я вже був готовий на коротеньку з ним розмову, але тому що він мене не пізнав, я вирішив нічого не починати, тим більше, якщо він надалі залишився запеклим комуністом або соціялістом, міг мені пошкодити. Сьогодні я сам непевний цього. Можливо, що він зробив нам обом велику прислугу. Ніколи ніхто не знав, чим закінчиться спроба втечі.

Тому що вже в цей час більшість наших людей залишили Відень, я не мав можливості перебувати в українському товаристві. Церква св. Варвари - це одиноке місце, де ще можна було зустріти наших людей, але з причин безпеки я і там не дуже часто навідувався.

Місто Відень мені дуже сподобалося, але життя для негромадян там тяжке. Мій заробіток був дуже марний, заледве що вистарчав від одної зарплати до другої. З тих грошей, що мені залишались по тижневому прожиттю, я не знав, чи маю купити пару шкарпеток, чи піти до фризієра підстригтися, бо на одне і друге не міг собі позволити.

Тому що життя моє у Відні під большевиками було нестерпним, я рішив виїхати до США, щоб долучитися до батьків.

Вся моя пошта приходила на адресу Stadiongasse 5, до крамниці вуйків, і звідти я відбирав її в час принагідних відвідин у тети.

Одного дня в 1952-му році я одержав дуже сумного листа. Сестра написала, що Мама по довгій недузі померла. Хворіла довгий час, але мені про це не згадувала, щоб не завдавати мені ще більшого болю. Ця вістка про смерть Мами мене дуже прибила! Ще в 1943-ому році, при від'їзді до Дивізії, на двірці в Станіславові Мама з плачем вже тоді сказала, що передчуває, що нам не прийдеться більше побачитись... І вона не помилилась: так і сталося.

Приблизно півтора року пізніше прийшла радісна вістка з американського консуляту. Це було урядове повідомлення, що мої папери на виїзд до Америки готові.

Відень - дуже гарне місто, і я його дуже полюбив. Жалко було мені його залишати. На загал, австрійці відносились до мене прихильно, і я не одному з них багато завдячую. Багато спогадів зі співжиття з ними залишилось у моїй пам'яті. Справді це були тяжкі роки в моєму житті, але власне це додавало мені сили витримати.

Остаточно прийшов час мого виїзду з Відня. Мені було сумно. Вуйко раніше загинув трагічно в трамвайній катастрофі. Я попрощався з тетою, подякував їй за опіку наді мною.

Справді я тішився, що знову буду з батьком і сестрою, але думка, що треба буде вчитися англійської мови, трохи мене турбувала. Я не хотів зовсім про ніщо думати, я не хотів працювати, я хотів мати трохи відпочинку. Як опісля показалось, Америка для цього не була відповідною країною.

Осіннього дня, 17-го листопада 1953-го року я залишив Европу. Подорож до Нью-Йорку відбув я літаком. На летовищі зустрів мене урядовець ЗУВДКу. Без знання англійської мови я сам без його допомоги в цьому великому місті був би пропав. Тепер він був моїм провідником. Взяв мене на перекуску, бо щойно пізно вечером я буду в Рочестері. Нью-Йорк зі своїми хмародерами зробив на мене сильне враження.

Для нас не було багато часу, і ми прямо поїхали на залізничий двірець. Мій провідник промістив мене у вагоні, і тут ми розпрощалися. Відчував я, що це останній етап моєї одіссеї. Їду до своїх рідних, до Рочестеру!

Багато пасажирів у вагоні не було. Перед очима минали краєвиди. В спокійні й атмосфері й вигідному місці, знову сам, почав я роздумувати. Думав про минуле, думав і про те, як укладеться моя будуччина. Хоч я хотів зовсім забути ті тяжкі дні неволі, мені вперто все насувались думки з тих найтяжчих днів мого життя.

Тепер я в Америці, їду до своїх у Рочестері, а думаю про злидні в Чернігові, Караґанді, Сталінґраді. Я переконався, що хоч які були жорстокі переживання, вони надалі є частиною мого життя, і я ніколи не зможу їх забути! Думки мої тепер пробивались від хмародерів в Нью-Йорку до казахських юрт Джезказґану. Із нічлігу на голих твер-

дих дошках, - до вигідного життя цивілізованої людини. Від нужди і голоду до добробуту, який я власне тепер побачив тут, в Америці. Думав я тепер рівно ж про моїх товаришів - німців і австрійців, з якими доля мене звела. Я був певний, що багато з них залишилось ще там, глибоко в Совєтському Союзі.

Вже було темно, пізній вечір, коли поїзд зупинився в Рочестері. І як тоді, на двірці у Відні, моє серце почало битися швидше, сильніше. З листів до Відня я знав від сестри, що вона вийшла заміж і тепер має свою родину.

Коли я побачив Батька і сестру, які мене чекали, коли відчув їхні міцні обійми, - радості нашій не було кінця. Ніхто з нас не міг здержати сліз. Сильний стиск рук мого Батька говорив мені, що він дійсно щасливий, що непевність й очікування на мій поворот нарешті скінчились. Я відчув, що він гордився мною. Ми мовчки вітались, не хотіли порушити тих приємних хвилин радости. Щойно якийсь час пізніше почулись від усіх нас слова щастя й вдоволення з приводу нашої так довго очікуваної зустрічі.

В тій великій радості я відчув і глибокий сум. На жаль, вже не було між нами нашої дорогої Мами.

Так і закінчилась моя десятилітня мандрівка. Можу сказати, що була тут наді мною опіка Бога. Я мав щастя. Багатьом іншим не пощастило дожити такого кінця мандрівки, що почалась далеко і давно під Бродами!

Бібліографія:

Вольф Дітріх Гайке: Українська Дивізія Галичина. Накл.: Братства кол. вояків І УНА, Торонто, Париж, Мюнхен, 1970 р. Ст. 50.

Alexander Dolgun's Story - An American in the Gulag. Publisher: Alfred A. Knopf, New York, 1975; Random House of Canada, Ltd., Toronto, 1975. Ст. 164.

Neue Revue, November 1963-20717 Hamburg. Ст. 182-183.

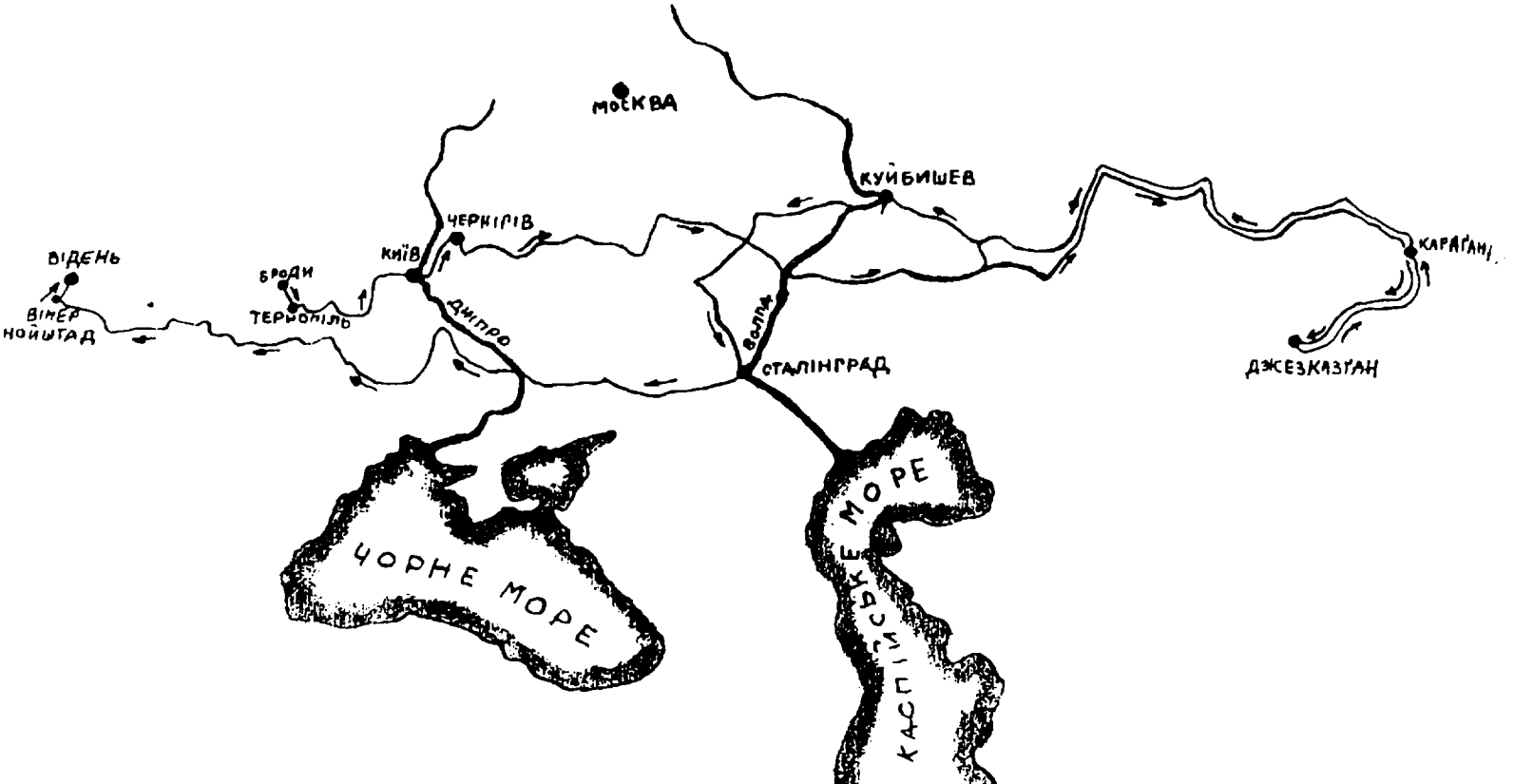

Маршрут 23.7.1944 - 9.1.1950
Броди-Шляхтинці-Київ-Чернігів-Джехказґан-Караґанда-Куйбишев-Сталінград-Відень

Тлумачний словник

Абсольвент	-	випускник
Аліянт	-	союзник
Апель	-	звіт
Бальон	-	повітряна куля
Вивінуваних	-	оснащених
Вицофати	-	виводити, відступати
Ганив	-	критикував
Гостинець	-	дорога
Гутірка	-	розмова, бесіда
Дезерція	-	дизертирство
Дефіляда	-	демонстрація
Загибати	-	вмирати
Залягом	-	віддаллю
Заосмотрив	-	забезпечив
Зверхник	-	начальник
Зіштивніти	-	задерев'яніти
Зобоятнів	-	збайдужнів
Їдунка	-	посудина для їжі
Кантина	-	столова
Касарня	-	гуртожиток, барак
Кпини	-	насмішка
Кріс	-	гвинтівка
Комплетно	-	остаточно
Куферок	-	валізка
Лапсердак	-	бомж
Лятрина	-	туалет
Маркітно	-	моторошно
Мосяж	-	бронза
Неповздержливо	-	нестримно
Облуда	-	обман
Обоятно	-	байдуже
Орензива	-	операція наступу
Панцерних	-	танкових
Паркан	-	пліт, огорожа
Підчеркати	-	підкреслити
Пражити	-	гріти, загоряти
Прецезійність	-	точність
Провізорично	-	нашвидку
Провіянт	-	їжа, харчі

Приділ	-	поповнення
Ревір	-	ізолятор
Репетка	-	додаткова порція
Розпука	-	розпач
Риґор	-	розташування
Рура	-	труба
Середником	-	засобом
Склепок	-	магазинчик
Скрупулів	-	обмежень
Сонд	-	зонд
Сопух	-	запах
Спротив	-	опір
Сталими	-	постійними
Терен	-	місцевість
Товщ	-	жир
Толерувати	-	зрозуміти, погодитись
Убікації	-	приміщення
Шикани	-	знущання
Шпалір	-	прохід
Шпихлір	-	комора